

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Hakan Özoglu

Osmanlı'da Kürt Milliyetçiliği

Kimlik, Evrim, Sadakat

iletişim

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://ranney.org>

HAKAN ÖZOĞLU Lisans eğitimini İstanbul Üniversitesi'nde, yüksek lisans ve doktora eğitimini Ohio State University'de tamamladı. Araştırma alanı İslâm, Ortadoğu tarihi ve aynı bölgede milliyetçiliğin şekillenişidir. Halen University of Central Florida'nın tarih bölümünde profesördür. *Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği* (Kitap Yayınevi, 2005) ve *Cumhuriyetin Kuruluşunda İktidar Kavgası* (Kitap Yayınevi, 2011) yayımlanmış eserleridir.

Kitap Yayınevi, 2005-2009 (2 baskı)

Kurdish Notables and the Ottoman State
Evolving Identities, Competing Loyalties, and Shifting Boundaries
© 2004 State University of New York Press

İletişim Yayınları 2417 • Araştırma-Inceleme Dizisi 401
ISBN-13: 978-975-05-2128-7
© 2017 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1. BASKI 2017, İstanbul

EDİTÖR Kerem Ünüvar
DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç
KAPAK Suat Aysu
KAPAK FOTOĞRAFI Kürt aşiret reisleri
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Remzi Abbas
DİZİN Emre Bayın

BASKI Ayhan Matbaası • SERTİFİKA NO. 22749
Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırım Caddesi, Gelincik Sokak, No: 6/3
Bağcılar, İstanbul Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63
CİLT Güven Mücellit • SERTİFİKA NO. 11935
Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırım Caddesi, Gelincik Sokak,
Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları • SERTİFİKA NO. 10721
Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

HAKAN ÖZOĞLU

Osmanlı'da Kürt Milliyetçiliği

Kimlik, Evrim, Sadakat

*Kurdish Notables and the Ottoman State
Evolving Identities, Competing Loyalties,
and Shifting Boundaries*

ÇEVİRENLER

*Nilay Özok-Gündoğan
Azat Zana Gündoğan*

Yurdanur'a ve çocuklarıma...

İÇİNDEKİLER

Türkçe Baskıya Sunuş	11
-----------------------------------	----

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ	13
--------------------	----

Türkiye Cumhuriyeti'nin ortaya çıkışında Kürt milliyetçiliğinin rolü	15
Kısa bir milliyetçilik tartışması	17
<i>Milliyetçiliğin farklı yorumları</i>	18
Etnisite, milliyetçilik ve kimliğin gelişimi	24
<i>Kürt örneğinde milliyetçilik</i>	29
Osmanlı İmparatorluğu'nda milliyetçilik ve âyan	30
Bu araştırmanın sınırları	35
Bölümlerin düzeni ve genel tezleri	37

İKİNCİ BÖLÜM

TARİHSEL METİNLERDE KÜRTLER VE KÜRDİSTAN	47
Kürtlerin kökeni	49
Ortaçağ kaynaklarında Kürtler ve Kürdistan	58
<i>Şerefhan Bitlisi</i>	58
17. yüzyıl: Ahmed-i Hani	65
Evliya Çelebi: Bir Osmanlı seyyahının bakışı	69

Osmanlı'nın son döneminde Kürtler ve Kürdistan	73
Kürdistan: <i>İlk Kürtçe gazete</i>	73
<i>Şemseddin Sami</i>	76
Birinci Dünya Savaşı sonrası dönem	77
Sonuç	81

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ VE KÜRT AŞİRET YAPISI	85
Aşiret, emirlik ve Kürtler	86
<i>Kuramsal çerçeve</i>	86
<i>Kürt aşiretlerinin tanımı</i>	89
Osmanlı fetihleri öncesinde Kürt aşiret yapısı	91
Osmanlı-Safevi ilişkileri ve "Kürdistan"	93
16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı idaresi	99
<i>Klasik Osmanlı idaresi</i>	99
<i>Kürdistan'daki Osmanlı idaresi</i>	102
Gittikçe azalan özerklik düzeyi	109
19. yüzyıl Kürdistanı'nda Osmanlı idari politikaları	113
Sonuç: Osmanlı yönetiminin yol açtığı gelişmeler	121

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KÜRT "ÖN-MİLLİYETÇİLİĞİ"?	129
Kürt militanlığının milliyetçi boyutu	131
<i>Bedirhan Paşa ve 1847'deki isyan</i>	131
<i>Nakşibendi Şemdinan ailesi</i> <i>ve Seyyid Ubeydullah</i>	136
Milliyetçiliğe doğru bir dönüşüm:	
İki Kürt kültürel ve siyasi örgütü, 1908-20	144
<i>Kürdistan Teavün ve Terakki Cemiyeti (KTTC)</i>	146
<i>Kürdistan Teali Cemiyeti (KTC), 1918</i>	152

BEŞİNCİ BÖLÜM

KÜRT MİLLİYETÇİLİĞİNİN ORTAYA ÇIKIŞINDA ESKİ BAĞLARIN VE ÂYANIN ROLÜ	159
Nakşibendi Şemdinan ailesi	161
<i>Seyyid Abdülkadir (1851-1925)</i>	162

Bedirhan ailesi	172
<i>Emin Ali Bedirhan</i>	173
<i>Celadet Ali ve Kâmuran Ali Bedirhan</i>	182
<i>Bedirhan ailesinin diğer KTC üyeleri</i>	184
Cemilpaşazade ailesi	187
<i>Ekrem Cemilpaşa</i>	189
<i>Kadri Cemilpaşa (Zinar Silopi)</i>	191
Şeyh Şefik Efendi (Arvasi)	194
Mehmet Şerif Paşa	198
Bediüzzaman Said Nursi	204
Hizanizade Bitlisli Kemal Fevzi	208
Sonuç	211

ALTINCI BÖLÜM

SONUÇ VE GELECEKTEKİ ARAŞTIRMALAR İÇİN ÖNERİLER	217
Cumhuriyet dönemi üzerine yapılacak çalışmalar için öneriler.....	224
KAYNAKÇAYA DAİR	233
KAYNAKÇA	243
DİZİN	255

Türkçe Baskıya Sunuş

Türkler ve Kürtler Anadolu'da uzun süre beraber yaşamış, aynı dini paylaşan önemli iki halk. Buna karşılık Türkiye üzerine yapılan ve özellikle Türkiye'de yayınlanan akademik çalışmalarda Kürt konusu yakın zamana kadar, bilinen sebeplerden dolayı, maalesef kıyıda köşede kalmaktan kurtulamamıştır. Halbuki, Türkiye ve Osmanlı tarihini anlamak, Kürtleri bu tarihin önemli bir parçası olarak görmeyi gerektiriyor. Elinizdeki kitap Kürt önde gelenlerine ve onların 20. yüzyılda ortaya çıkan milliyetçilik hareketine "Türkiye Çalışmaları" çerçevesinde yaklaşıyor ve Osmanlı Devleti'nin Kürt aşiretleri ile ilişkilerini, mümkün olduğunca birinci el kaynaklara bağlı kalarak, tarih sürecinde inceliyor.

Kürtlerin Türkiye tarihindeki rolünü göz ardı etmek kadar yanlış olan başka bir yaklaşım da, Kürt kimliğinin tarih boyunca hep algılanabilecek ve değişmez bir öze sahip olduğunu iddia etmektir. Kitabın bölümlerden biri tamamen Kürt kimliğinin tarihteki gelişimini incelemeye ayrılmıştır ve Kürt teriminin anlamının tarih boyunca devamlı bir değişikliğe uğradığını ve bu değişikliğin en önemli sebeplerin-

den birinin, içinde yaşadıkları devletlerle olan etkileşimler olduğunu savunmaktadır.

Yakın zamana kadar Türkiye’de yayınlanan ve Kürt milliyetçiliğinin ortaya çıkışını inceleyen kitaplarda genellikle ideolojik boyut öne çıkmaktaydı. Bu da akademik tarafsızlığa ters düşmekte ve okurun yanlış bilgilendirilmesine sebep olmaktaydı. Son yıllarda birinci el kaynakların artan bir sıklıkla yayınlanmaya başlaması ve yabancı dillerdeki, akademik objektifliğe dikkat eden bazı önemli çalışmaların Türkçeye çevrilmesi sevindiricidir. Türkiye’deki okur böylece, Kürt milliyetçiliği gibi Türkiye, Ortadoğu ve hatta Avrupa için böylesine önemli bir konudaki literatürü daha yakından takip edebilme olanağına ve doğru bilgilendirilme şansına sahip olmaktadır. Umarım, elinizdeki bu kitap Osmanlı Devleti ve Kürt önde gelenleri arasındaki ilişkiler konusunda bilgi sınırlarımızı daha da genişletmeye katkıda bulunur.

HAKAN ÖZOĞLU

13 Ağustos 2005, Şikago

GİRİŞ

Kürt milliyetçiliği sorunu 21. yüzyıla girerken Ortadoğu'da patlamaya en hazır ve en kritik meselelerden biri olmaya devam ediyor. Büyük bir çoğunluğu Türkiye, Irak, İran ve Suriye'de yaşayan yaklaşık 20-25 milyonluk nüfuslarıyla Kürtler şüphesiz, dünyada kendi devleti olmayan en kalabalık etnik gruplardan birini oluşturuyor. 20. yüzyıldaki milliyetçi Kürt hareketleri kendi devletlerini kurma çabalarında bulundukları devletlerin hükümetleriyle birçok ihtilaf yaşadılar. Bu çatışmalar, çoğunluğu sivil binlerce kişinin hayatına mal oldu. Yalnızca Türkiye'de, 1990'ların ikinci yarısındaki en son ayaklanmada ölü sayısı otuz binden fazlaydı. Bugün yukarıda bahsedilen devletlerin hükümetleri Kürt milliyetçiliğini toprak bütünlüklerine karşı doğrudan bir tehdit olarak görüyorlar ve bu korkunun tamamen yersiz olduğu da söylenemez. Modern Ortadoğu'da Kürt meselesi açık bir şekilde uluslaşır; fakat aynı zamanda uluslararası da. Oldukça kalabalık olan diaspora Kürt toplulukları Almanya, Fransa ve Norveç başta olmak üzere birçok Avrupa ülkesinde yaşıyor ve milliyetçi siyasete aktif olarak katılıyorlar. Dolayısı-

la, Kürtlerin milliyetçi amaçları uluslararası kamuoyunun büyük ilgisini çekiyor.

Her ne kadar Kürt milliyetçiliğinin niteliğinin ve kökenlerinin anlaşılması ve açıklanması acil bir ihtiyaç olsa da, konu ne yazık ki hâlâ üzerinde çok az çalışılmış durumda. Ortadoğu çalışmalarında Kürt milliyetçiliği alanına ilgi azlığının birçok nedeni var. Bu nedenlerden en açık olanı siyasi nitelikli. Kürt kimliğinin 20. yüzyılda siyasileşmesi, mevcut bilgi üretimine de yansdığından, meşakkatli bir akademik incelemeden sonra bunların çoğunun güvenilir olmadığı anlaşıyor. Öte yandan, Kürt milliyetçiliği Ortadoğu'daki siyasi ve bölgesel statükoya karşı en büyük tehdit olarak görüldüğü için, bundan kaygı duyan devletler, dikkatlerini bu konuya yöneltmemeleri için akademisyenlerin gözünü korkutuyorlar. Ayrıca, birincil kaynaklara erişim zor, veya bu kaynaklar farklı yerlere dağılmış oldukları için, modern Ortadoğu konusunda çalışan akademisyenler ilgilerini daha kolay çekip çevirebilecekleri, kaynaklarına daha kolay ulaşabilecekleri konulara yöneltiyorlar. Bütün dünyada ona gösterilen ilgi, kolay ulaşılabilir zengin bilgi kaynakları ve konuya ayrılan bursların yeterliliği nedeniyle Filistin-İsrail çatışması, genç nesil lisansüstü öğrenciler için Ortadoğu'nun başlıca milliyetçi meselesi haline geldi. Kürt milliyetçiliği de kaçınılmaz olarak, uluslararası siyaset bağlamında Ortadoğu milliyetçiliği sorununun *de facto* temsilcisi haline gelen Filistin meselesinin gölgesinde kaldı.

İddialı bir çabayla, Kürt milliyetçiliği çalışmalarını şu anki marjinal konumundan kurtarıp Ortadoğu çalışmalarında bilgi üretiminin ana damarına taşımayı amaçlayan bu kitapta meseleyi Osmanlı İmparatorluğu bağlamında inceliyoruz. Esas olarak, Kürt milliyetçiliğinin, içine doğduğu Osmanlı bağlamında ortaya çıkışının ve gelişiminin arkasındaki toplumsal, siyasi ve tarihsel güçler üzerinde yoğunlaşıyoruz.

Kürtler 16. yüzyılda bu çokdilli dünya imparatorluğunun ayrılmaz bir parçası haline geldiler ve imparatorluğun dağılmasından sonra da onun vârisi olan Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde kaldılar. Dolayısıyla, modern Türkiye'nin siyasi geleceğinin şekillenmesinde Osmanlı Devleti ile Kürtler arasındaki etkileşimin katkısı oldu. Ne var ki bu kadar önemli olmalarına rağmen Kürtler üzerine yapılmış çalışmalar, haksız bir şekilde Türkiye çalışmalarının ancak kıyıcığında kalıyor ve bu alanı, temel konusunun bir esas ögesinden mahrum bırakıyor. Şüphesiz, Kürtler de Türkiye Cumhuriyeti tarihinin önemli bir parçasıdır. Her halükârda, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemleri arasındaki bağlantıyı anlayabilmek için, her ne kadar burada bunu oldukça özet bir şekilde yapıyor olsak da, Türkiye Cumhuriyeti'nin ortaya çıkışında Kürt meselesinin önemine bakmak faydalı olacaktır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin ortaya çıkışında Kürt milliyetçiliğinin rolü

Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra Kürdistan'ın statüsüyle ilgili kaygılar arttı ve bu kaygılar Türk ulusal devletinin ortaya çıkışında temel bir rol oynadı. Örneğin, Kürt meselesi, Türkiye'nin güneydoğu sınırının çizilmesini doğrudan etkiledi. Ulusal sınırlarını çizme çabasındaki Kemalistler Irak ve Suriye'deki Arap halklara gösterdikleri hoşgörüyü ayrı bir Kürdistan fikrine göstermediler. Anadolu'yu yeni Türk Devleti'nin anavatanı olarak el değmemiş bir şekilde tutmaya kararlıydılar. Kürtlere bölgesel özerklik verme fikri düşünülebilirdi; ama yeni devletin toprak bütünlüğünü muhafaza etmek için ayrılıkçı Kürt milliyetçiliğine hiçbir zaman izin verilmedi.

Her ne kadar, modern Türkiye'nin bugünkü sınırlarını tayin eden Misak-ı Milli ilk önce Osmanlı Meclisi tarafın-

dan kabul edilmiş olsa da aslında bu, en sonunda Suriye ve Irak'ın Türkiye'ye dahil edilmesini zorlamanın imkânsız olacağını düşünen Mustafa Kemal ve arkadaşlarının eseri idi.¹ Ancak kalabalık Kürt nüfusuyla Musul vilayeti Misak-ı Milli'nin belirlediği ulusal sınırlara dahil edildi. Böyle bir karar Kemalistlerin, Irak'ın Arap ve Kürt nüfusun hâkim olduğu bölgeleri arasında fark gözettiğini ve kendi taraflarında olmaları için Kürtlere yaslandığını kısmen de olsa gösteriyor. Kemalistlerin Kürtlerin ayrılmasına izin vermedeki isteksizlikleri erken dönem Cumhuriyet kayıtlarında da açıkça görülebilir. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açıldığı 23 Nisan 1920 öncesindeki Erzurum ve Sivas Kongreleri esnasında, potansiyel milliyetçi bir hareketle karşı karşıya kalan sorunların araştırılması için Heyet-i Temsiliye isimli bir komite kuruldu. Kürtlerin, Kürdistan'ın kurulmasına dair talepleri kısaca tartışıldı ve heyet, özerk bir Kürt bölgesinin bile Türk milliyetçi hareketinin geleceği için tehlikeli olabileceği sonucuna vardı.²

Ne var ki ayrı bir Kürt devleti fikri Anadolu dışındaki Kürt liderler arasında hızla yayılıyordu. Erken Cumhuriyet döneminde Anadolu'da çıkan birkaç Kürt isyanı, Kürtlerin siyasi bağılıklarını Kemalistlerin gözünde daha da şüpheli hale getirdi. Her ne kadar yerel aşiret liderleri Kemalistleri İslâmın askerleri olarak görüp, Anadolu direniş hareketini desteklemiş olsalar da, Kemalistlere karşı oldukça ciddi bir muhalefet de vardı. Erken Cumhuriyet dönemi milliyetçi Kürt liderliğinin belkemiğini oluşturan bu Kürt muhalefeti Ke-

1 Bu fikir 25 Temmuz 1919 tarihinde yapılan Erzurum Kongresi'nde kabul edildi. Ancak Kâzım Karabekir'e göre 4 Eylül 1919'da yapılan Sivas Kongresi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Anadolu'nun ötesindeki İslâm topraklarını kapsamasını istediği için daha hırslı ve gerçekçi olmayan bir gündem izledi; bkz. Karabekir, *İstiklal Harbimizin Esasları*, s. 113-14.

2 1919 yılındaki Erzurum ve Sivas Kongrelerinden sonra 19 üyeden oluşan heyet Büyük Millet Meclisi'nin açılışına dek faaldi. Bkz. İğdemir, *Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, s. 97-98.

malist hareketin azılı düşmanları olan İngilizler ve Yunanlılarla ittifak arayışı içindeydi. Örneğin İstanbul'daki bazı Kürtler İngiliz himayesinin yardımıyla bir Kürt devleti kurmaya çalışıyorlardı. Türk milliyetçilerinin uzlaşmaz kanadı en sonunda, Kürtlere hiçbir zaman güvenilemeyeceğine ve milliyetçi amaçlarının dikkatli bir şekilde izlenmesi gerektiğine kani oldu. Cumhuriyet dönemi, Kürtlere duyulan güvensizlik ve kuşkuyla ve Osmanlı'nın geriye kalan toprakların bir kısmını, özellikle de Doğu Anadolu'yu kaybetme korkusuyla başladı. Bu korku haklı gerekçelere dayanıyordu. Kürtler içinse, siyasi bağılıklarından her zaman kuşku duyulan talihsiz bir dönem başlamak üzereydi. Bazı Türk milliyetçilerinin zihninde, bugün de olduğu gibi, Kürt kimliğinin herhangi bir belirtisi Türkiye Cumhuriyeti'nin bölünmezliğine karşı büyük bir tehditti.

Yukarıda da belirtildiği üzere bu kitapta Kürt kimliğinin gelişimini ve bunun Kürt milliyetçiliği ile sonuçlanmasını tartışacağız; ancak Kürt milliyetçiliğini tartışmaya geçmeden önce milliyetçilik üzerine yapılmış çalışmaları kısaca incelemek ve milliyetçilik teriminin işlevsel bir tanımını sunmak zorunludur. Böylece okur, bu çalışmayı milliyetçiliğin kuramsal yelpazesine yerleştirme olanağını bulacaktır.

Kısa bir milliyetçilik tartışması

Milliyetçilik 19. ve 20. yüzyılların en kalıcı ve önemini hâlâ koruyan siyasi ideolojilerinden biridir. Bu konu üzerine oldukça hacimli bir literatür üretilmiştir ama yine de akademisyenler milliyetçiliğin anlamını genellikle verili kabul ederler. Şüphesiz, bu terim farklı insanların zihninde farklı anlamlar çağrıştırır. Birçok toplumsal terim gibi milliyetçilik de oldukça sorunlu bir terimdir. Bugüne kadar akademisyenler arasında bir milleti neyin oluşturduğuna ve milli-

yetçiliği tanımlayanın ne olduğuna dair bir uzlaşmaya varılamamıştır. Dolayısıyla, ciddi akademisyenler milliyetçiliğin insan tahayyülündeki etkilerinden şaşkınlığa düşseler de, onun kolay tanımlanamaz niteliği ile yüzleşmek zorundalar.

Ancak burada, bu terimin değişken tanımlara sahip olmasının milliyetçiliğin en olumlu niteliklerinden biri olduğunu da belirtmek gerekiyor. Kasıtlı olmayan bu esneklik, milliyetçiliğin ideolojik açıdan uyumlu olabilmesini sağlar. Terimin farklı anlamları milliyetçiliği sosyalizm, din, ayrılıkçılık, emperyalizm, anti-sömürgecilik ve faşizm gibi çelişen ideolojilerle bile uyumlu kılar gibi görünmektedir. Böyle yüksek ölçüde bir uyarlanabilirlik, ne yazık ki, hem karşılaştırma için bilimsel bir zemin sunacak hem de milliyetçiliğin yerli varyasyonlarına ayak uyduracak evrensel bir tanıma izin vermez.

Öncelikle milliyetçilik üzerine yapılmış çalışmalardan seçtiklerimize ve farklı düşünürlerin bu terimi nasıl algıladığına bakalım.

Milliyetçiliğin farklı yorumları

Milliyetçilik üzerine çalışan araştırmacıların genel olarak iki temel düşünce ekolüne bağlılıkları açısından birbirlerinden ayırt edilebileceklerini söylemek yanlış olmaz: Primordiyalistler/özcüler ve yapısalcılar. Primordiyalistler ya da özcüler milliyetçiliği modern öncesi ve bitimsiz bir fenomen olarak görürler. Bu ekole bağlı olanlar, ulusların tarihteki çok uzak bir dönemden beri var olduğuna inanırlar. Ancak ne zaman ortaya çıktıkları belli değildir. Ulusun bir “öz”ü olduğuna inanan primordiyalistler, insan türünün “doğal olarak” ulus adı verilen farklı dil, tarih ve kültür topluluklarına ayrıldığını ve her ulusun kendine has doğası ile benzersiz olduğunu ileri sürerler. Milliyetçiliğin başlıca taşıyıcıla-

rı olan milliyetler kendilerini diğerlerinden ortak soy, paylaşılan kültür, dil, din ve toprak gibi belli somut niteliklerle sahip olmalarıyla ayırırlar. Bu düşüncenin en ateşli takipçileri romantik milliyetçiler arasında bulunur. Erken-modern dönem araştırmacılarından Johann Gottfried von Herder (1744-1803) ve Johann G. Fichte (1762-1814) romantik milliyetçiliğin ilk savunucularından sayılabilir. *Addresses to the German Nation* isimli eserinde Fichte, Almanya'nın, ayrı bir bütün oluşturduğunu ileri sürerek birliğini savunur.³

Aynı şekilde, Herder de Almanya'nın "ulusal ruh"u olduğuna inanıyordu. Herder (Carleton H. Hayes'in ifadesiyle) şöyle diyordu:

İnsan yığınlarının biri diğerinden, ilk önce coğrafya ve iklimin özgüllükleriyle ayrılır; daha sonra kendine özgü tarihsel gelenekler –uygun bir dil, edebiyat, eğitim, davranışlar ve âdetler– geliştirir; bu şekilde "folk niteliğine", "ulusal bir ruha" ve tam anlamıyla ulusal bir kültüre sahip olan olgunlaşmış bir milliyet haline gelir.⁴

Herder ateşli bir şekilde, Alman ulusunun özüne inanıyordu. Onun düşünceleri erken dönem özcü ekolün iyi bir örneğini oluşturur. Milliyetçi görüşler, İtalyan milliyetçisi ve siyasi eylemcisi Giuseppe Mazzini'nin (1805-72) yazılarında daha güçlü bir şekilde ifade ediliyor:

Ulus, Tanrı tarafından insan soyunun refahı için tayin edilmiş bir araçtır ve ahlâki özü yalnız burada yatar... Anayurtlar insanlığın atölyesinden başka bir şey değildir, [ve] Tanrı'nın, insanlık meşgalesi içindeki her halka buyurduğu şeydir milliyetçilik.⁵

3 Fichte, *Addresses to the German Nation*.

4 Hayes, *Historical Evaluation of Modern Nationalism*, s. 30.

5 A.g.e.'den alıntılanmış şekliyle, s. 155.

Son dönemlerdeki akademik çalışmalar, ulusal öz konusunda daha sofistike savlar sunuyorlar. Bu çalışmalar, ulusların modern milliyetçiliğin ortaya çıkışından daha önce var olduğunu iddia ediyorlar. Sosyolog Anthony Smith primordiyalist tezin farklı bir çeşidini ileri sürer ve milliyetçiliğin, taşıyıcısı olan *ethnie* aracılığıyla sürekliliğine işaret eder. Smith, *ethnie*'nin etnik veya ırksal çağrışımlar taşımadığını; sadece ortak soy miti, müşterek bir tarih, kolektif bir isim ve kendine özgü paylaşılan bir kültür gibi boyutlara işaret ettiğini belirtir. Dolayısıyla milliyetçiler aslında, cemaati modern bir ulus olarak yeniden kurmak için geçmişi yeniden keşfetmek ve yeniden yorumlamak yoluyla bir ulus inşa etmeye çalışan “siyasi arkeologlar”dır. Smith şunu ileri sürer:

[Milliyetçilerin görevi] aslında seçicidir –geçmişi unuttukları kadar hatırlarlar da– ama görevlerinde başarılı olmaları için belirli kriterleri yerine getirmelidirler. Onların milliyetçilik yorumları sadece milliyetçiliğin ideolojik gerekleriyle değil, ama aynı zamanda bilimsel kanıtlarla, halkın duygularını yansıtmayla ve özel etnik tarihlerin şekillenmesiyle de uyumlu olmalıdır.⁶

Smith modern ulusu, tarih boyunca var olmuş bir şey olarak görmez; ama modern milliyetçiliklere yol açan asıl bileşenlerin tarih içinde mevcut olduğuna inanır. Diğer bir deyişle, belki de ulusun bütün özü mevcut değildi; ancak asıl özellikleri bulunuyordu. Dolayısıyla milliyetçilerin işi bu parçalı özleri modern uluslar şeklinde bir araya getirmekten başka bir şey değildir. Smith her ne kadar modernleşme sürecini ve bunun milliyetçiliğin ortaya çıkışındaki rolünü kabul ediyor olsa da, ulusların kökenlerini tarih içinde yerleşmiş gerçek bir varlık olan *ethnie*'de bulduğu için onu bu kategoriye koymak kaçınılmaz oluyor.

6 Smith, “Gastronomy or Geology?”, s. 19.

Önde gelen milliyetçilik araştırmacılarından ikisi olan Geoff Eley ve Ronald G. Suny, Smith üzerinde John Armstrong'un *Nations before Nationalism*⁷ isimli çalışmasının etkisini görürler. Armstrong, makrotarihsel çalışmasında milliyetlerin milliyetçilikten önce geldiğini ileri sürer.⁸ Armstrong, ulusal kimliklerin icat edilmiş olduğunu reddetmez; ancak bunların milliyetçilikten önce var olduğunu iddia eder. İşte tam da bu nokta Miroshlav Hroch'un milliyetçilik sınıflandırmasının özünü oluşturur. Hroch, ünlü kuramında milliyetçiliğin ortaya çıkması için gereken üç aşamadan bahseder. "A Aşaması"nda, önceden var olan topluluk, kültürel ve dilsel mirasına sahip çıkmaya başlar. "B Aşaması"nda milliyetçi bir mücadele için gerekli zemini oluşturmak üzere milliyetçi bir lider kadrosu ortaya çıkar; ve "C Aşaması"nda hareket için kitle desteği oluşturulur. Bu sofistike kuram, çelişkisiz olmamasına rağmen, milliyetçiliğin gelişimini anlamak ve açıklamak açısından kıymetlidir. Birinci aşama, milliyetçilikten önce de bir topluluğun var olduğunu farz ettiği için bizi doğrudan ilgilendiren bir aşamadır. Hroch'un milliyetçilik yaklaşımını yapısalcı ekole değil de özcü ekole yerleştirmemize izin veren de yine bu varsayımdır.

Entelektüel yelpazenin bir ucunda özcüler varsa, diğer ucunda, milliyetçiliğin insanlık tarihinin yakın dönemlerindeki gelişmelerin bir inşası olduğuna ve gerçekten de milliyetlerden önce geldiğine, yani bunun tersi yönde olmadığına inanan yapısalcılar bulunur.⁹ Kontrüktivist ekolün takip-

7 (Chapel Hill: University of North Carolina, 1982).

8 Bkz. Eley ve Suny, *Becoming National*, s. 105.

9 Norveçli antropolog Thomas H. Eriksen "tarihin geçmişin bir ürünü olmadığını; fakat bugünün gereklerine verilen bir cevap olduğunu" öne sürecek kadar ileri gider. Eriksen, *Ethnicity and Nationalism*, s. 98. Ayrıca, ulusların milliyetçiliği değil, milliyetçiliğin ulusları yarattığını iddia ettiği çalışması için bkz. Gellner, *Nations and Nationalism*.

çileri, milliyetçiliğin böyle özcü yorumlarının tamamıyla tarih dışı olduğunu, çünkü geçmişle bağlantının yalnızca bir icat olduğunu iddia ederler. Bu grup, iki alt gruba daha ayrılabilir. (1) Milliyetçiliklerin ulusların kapitalizmin büyümesinin bir sonucu olarak ortaya çıkarıldığını ileri süren materyalistler; ve (2) Milliyetçiliğin materyalist olmayan inşalarını vurgulayan kültürcüler.

Materyalistlerin ortak noktası, milliyetçiliği sanayileşmenin bir ürünü olarak görüyor olmalarıdır. Örneğin Ernest Gellner milliyetçiliğin sanayi toplumunun bir özelliği olduğunu ve varlığını büyük oranda ekonomi güçlerine, siyasi güce ve bürokratik yönetime borçlu olduğunu iddia eder. Eric Hobsbawm'a göre milliyetçilik, kapitalizmin gereklerini yerine getirmek için devlet tarafından icat edilen bir şeydir. Hobsbawm ayrıca siyasi sistemlerin, ulusaları işbölümünün küreselleşen güçlerinin dayattığı "ulusal-sonrası" döneme doğru ilerlediğini ileri sürer.¹⁰

Kültürcü ekolün ilk temsilcilerinden biri olan 19. yüzyılda yaşamış Fransız bilim adamı Renan, milliyetçiliğin kültürel ve toplumsal boyutlarını da dikkate alır. Meşhur "What is A Nation" isimli konuşmasında milliyetçiliğin özcü yorumlarına karşı çıkar. Renan'a göre ortak dil, ortak toprak, din vb. bir ulusu tanımlamakta yetersiz kalır. Renan ulusun "bir ruh ve tinsel bir ilke", tarihin derin karmaşıklıklarının bir ürünü olduğunu ileri sürer.¹¹ Geçmiş kolektif olarak unutma eğilimi, Renan'a göre, ulusların yaratılmasında esastır. Renan, böylece, ulusları basitçe durağan varlıklar olmaktan ziyade insan ihtiyaçlarının yaratılanı olarak görmenin yolunu açmış oldu.

10 Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780*. Ayrıca bkz. Gellner, *Nations and Nationalism...* Ayrıca Geoff Eley ve Ronald G. Suny bu bilim adamlarının pozisyonlarının iyi bir özetini kendi kitaplarının giriş bölümünde sunuyorlar. *Becoming National*, s. 3-39.

11 Renan, "What is a Nation?", s. 8-22.

Materyalist milliyetçilik ekolünden, kültürel yapısalcı ekole doğru meydana gelen entelektüel kaymanın en önemli figürlerinden biri olan Benedict Anderson gibi daha sonra gelen kültürçüler işte tam da bu noktayı ele aldılar ve bunu kapsamlı bir kurama dönüştürdüler. Anderson, *Imagined Communities (Hayali Cemaatler)* isimli kitabında ulusların ne doğal, ne de ebedi olduğunu; ancak modern inşalar olduğunu ileri sürer. En küçük ulusların mensupları bile yurttaşların hepsiyle yüz yüze temasta bulunamayacağı için ulusal ölçekteki bir grup dayanışması hissiyatı, içinde insanların cemaat imgesi geliştirecekleri bir yansıtma olmak zorundadır. Dolayısıyla, bir ulus Anderson'un ileri sürdüğü üzere, bir "hayali cemaat"tir. Bir ulus günün değişen ihtiyaçlarına göre tahayyül edildiğinden, milliyetçiliğin kesin bir tanımı önerilemeyeceği gibi kendilerini "ulus" olarak gören topluluklara da herhangi bir nesnel toplumsal sınır çizilemez.

Kapitalizmin, özellikle de "matbuat kapitalizminin" Anderson'un kuramında merkezi bir yere sahip olduğunu belirtmek önemlidir. Ancak, milliyetçiliğin kabaca modernleşmenin gereklerine indirgenmesinin ötesine geçen Anderson milliyetçiliği yalnızca bir yaratı ve dolayısıyla "gerçek olmayan" bir şey olarak görmeyi reddeder. "Hayali" demenin ille de "gerçek olmayan" anlamına gelmediğini iddia eder. Aksine, uluslar ve milliyetçilik tam da "hayal edildiklerinde" gerçek olur. Materyalist ve kültürçü yaklaşımlar arasındaki kritik fark budur.

Elinizdeki kitap, kültürel yapısalcılar tarafından sunulan bağlamla daha çok uyumludur; ancak bunun ötesine de geçerek etnisite kavramının milliyetçiliğe derinden yerleşmiş olduğunu da ileri sürer. Bu nedenle, etnisite ile milliyetçilik arasındaki önemli ilişkiye değinmek gerekiyor.

Etnisite, milliyetçilik ve kimliğin gelişimi

“Etnik” terimi köken olarak kâfir ya da pagan anlamına gelen Yunanca *ethnos* kelimesinden gelir. 19. yüzyılın ortalarından sonra kelime yavaş yavaş ırksal özelliklere işaret etmeye başladı.¹² Norveçli antropolog Thomas Eriksen’in de belirttiği gibi “Her ne kadar... bu terimleri kullananların çok azı bunları tanımlama zahmetine katlanmış olsa da... 1960’lı yıllardan itibaren etnik gruplar ve etnisite terimleri, Anglofon sosyal antropolojisinde neredeyse evlerin içine kadar girmiş kelimeler haline geldiler. [E]tnisite insanların ve grup ilişkilerinin sınıflandırılmasıyla ilgili bir şeydir [vurgu orijinal].”¹³ Etnisite, insan gruplarını akrabalık temelinde sınıflandırır. Dolayısıyla, etnisitenin aşiret ve konfederasyondan sonra (gerçek veya kurgusal) en geniş akraba grubu olduğu ileri sürülebilir.

Etnisiteyi tanımlamaya çalışan Dru C. Gladney, primordiyal temelli ve çıkar temelli etnik kimliklerin bir sentezini yapmayı önerir ve cevabın etnisitenin iki veçhesinin birleşimini veya diyalektik bir etkileşimini kapsaması gerektiğini savunur.¹⁴ Gladney başka bir çalışmasında (“diyalektik”in karşıtı olarak) “diyalojik” terimini kullanır ve “modern ulus-devlette kültürel kimliğin ve etnik grupların ortaya çıkış ve evrilmesine ilişkin hikâyelerin (*ethnogenesis*), bu gruplarca algılanan kimlik nosyonları ile genellikle devletin tanımladığı sosyo-politik bağlam arasındaki diyalojik bir etkileşim süreci olduklarını” ileri sürer.¹⁵ Gladney daha da öteye giderek bazı etnik kimliklerin etnik bir grupla denetleyici bir güç olarak devlet arasındaki etkileşim temelinde oluşturulduğunu

12 Oxford English Dictionary, 2. baskı, s.v. “Ethnic.”

13 Eriksen, *Ethnicity and Nationalism*, s. 4.

14 Gladney, “Sedentarization, Socioecology and State Definition”, s. 312.

15 Gladney, “Muslim and Chinese Identities in the PRC”, s. 120.

ve yeniden oluşturulduğunu belirtir. Gladney tez ve antitezin karşıt doğasına işaret ederek “kendi” (veya bir grup) ile “öteki” arasındaki etkileşimi tanımlamak için “diyalojik” kavramının daha iyi bir terim olduğunu savunur.

Bu nokta oldukça iyi anlaşılıyor; ama yine de açık bir şekilde diyaloğun bir türevidir olan “diyalojik” terimi buna dahil olan taraflar arasında gönüllü bir iletişim olduğu anlamını taşıdığı için bu terimi kullanırken dikkatli davranmak gerekir. Bunun kimlik oluşumu sürecinde her zaman gerçekleştiği, hiçbir fark gözetmeksizin kabul edilemez. Kimlik oluşumunun belirli durumlarında ve aşamalarında etkileşim ne diyalektik, ne de diyalojiktir; ancak monolojiktir –yani kimlik, bir gruba “öteki” tarafından tek yönlü olarak dayatılır. Gladney, “öteki”ni oluşturanın genellikle devlet olduğunu ve devletin grupların kimliklerini şekillendirmek için onlarla etkileşime girdiğini oldukça ikna edici bir şekilde gösterir; ancak bu etkileşimi diyalojik diye adlandırarak buna gönüllü bir etkileşim olarak yaklaşıyor.¹⁶ Elinizdeki kitap, kimlik oluşumu ve “etnik” kimlik oluşumunun uzun süreci içinde grupların diyalektik, diyalojik ve monolojik aşamalardan geçtiğini ileri sürüyor. Bu süreçte kimliğin belirli bir gruba dayatıldığı, “monolojik” diye adlandırılabilir bazı dönemler vardır. Bu aşamalar ille de bir sıra izlemek zorunda değildir ya da birbirlerinden kolayca ayırt edilemezler. Aksine bunlar genellikle örtüşürler. Bununla beraber en erken aşamasında monolojik sürecin belirtilerini görürüz.

Monolojik süreç bir grubun “tahayyül edilmesi” sürecinde “öteki”nin rolünün grubun kendisinin rolünden daha büyük olduğuna işaret eder. Bu aşamada yabancıların bir grubu yalnızca kendilerinin “ötekisi” olarak değil fakat aynı zaman-

16 Gladney’nin dayatılan kimliğin varlığını inkâr etmediğini burada belirtmek gerekiyor; aksine bunun var olduğunu gösteriyor. Ancak Gladney bunu kendi “diyalojik süreç” kategorisi içine yerleştirir.

da “homojen” bir grup olarak da gördüklerini ve böylelikle bu hayali toplumun içindeki parçalanmayı yok saydıklarını da muhakkak belirtmek gerekiyor. Dolayısıyla oldukça heterojen bir grup, bütünlüklü ve ayrı bir toplumsal varlık olma fikrini devralır ve kendi kimliğini şekillendirmeye ve yeniden şekillendirmeye başlar. Bu noktaya kadar, etnik kimliğin oluşumu sürecini inceledik; şimdi de etnisite ile milliyetçilik arasındaki karşılıklı ilişki konusunu ele alalım.

Bazı akademisyenler, milliyetçilik ve etnisitenin bir arada var olabileceğini; ancak ilişkili olmadıklarını iddia eder. Örneğin Eric Hobsbawm milliyetçilik ile etnisitenin birbirinden farklı ve “karşılaştırılmaz” varlıklar olduğunu ileri sürerek bu ikisi arasındaki bağı görmezden gelir.¹⁷ Milliyetçilikte etnisite bulunabilir; ama bu iki kavram arasında zorunlu bir ilişki yoktur. Buna karşıt bir görüş etnomilliyetçilik terimiyle bilinen Walker Connor’a aittir. *Ethnonationalism: The Quest for Understanding* başlıklı kitabında Connor, “ulus, atalarından dolayı ilişkili olduklarına inanan bir insan topluluğunu çağırıştırır... [Dolayısıyla] etno-milliyetçiliğin içsel bir gereğinden fazlalığı vardır” diyerek milliyetçilik ve etno-milliyetçilik terimlerini neredeyse eşanlamlı olarak kullanır.¹⁸ Yine de Connor’ın “etno-milliyetçilik” terimini icat etmiş olması, milliyetçiliğin diğer çeşitlerinin de meşru bir düşünsel temeli olduğunu doğrular.

Diğer akademisyenler ulusta hem etnik hem de etnik olmayan öğelerin varlığını, her ne kadar ikisi bir arada olmasa da, artık daha rahatlıkla kabul ediyorlar. Bu akademisyenler, milliyetçiliği iki çeşide ayırıyorlar: Etnik temelli olan ve yurttaş temelli ya da vatandaşlık temelli olan. Hans Kohn, daha önceki bir çalışmasında iki düşünce hattının varlığını kabul eder. Milliyetçiliği “Doğu” ve “Batı” milliyetçilik-

17 Hobsbawm, “Ethnicity and Nationalism in Europe Today”, s. 4.

18 Connor, *Ethnonationalism*, s. xi.

leri olmak üzere iki gruba ayıran Kohn, “organik” Doğu milliyetçiliklerine nazaran “Batı” milliyetçiliğinin daha çok “yurttaşlığa [civic] dayandığını” iddia eder. Kohn’a göre, Batı ya da yurttaş milliyetçiliği rasyoneldir ve vatandaşlık temellidir; halbuki Doğu milliyetçiliği durağandır ve esas olarak (gerçek ya da kurgusal) akrabalık temeline dayanır.¹⁹ Dolayısıyla, Kohn etnisitenin, milliyetçiliğin sadece bir türünü temsil ettiğini düşünmektedir. Bu görüş, son dönem araştırmalarda farklı bağlamlarda birçok kez sorgulanan bir konum olan “Doğu” ve “Batı”nın birbirinden farklı varlıklar olduğu sonucuna vardığı için eleştirilir.²⁰ Ayrıca, vatandaşlık temelli milliyetçiliğin savunucuları bunu kabaca bir vatandaşın bir devlete (ki ille de ulus-devlet olması gerekmiyor) olan bağlılığı diye tanımlanan vatanseverlikten ayırt etmeyi başaramadılar.

Ernest Gellner, Eric Hobsbawm’la aynı sonuca varır. Gellner ulus gibi etnisitenin de icat edilebileceğini ileri sürerek milliyetçilikte etnik gereklilik fikrini reddeder. Yani, milliyetçilik ulusları icat eder. Bu görüş, etnisitenin başka bir varyasyonu olan *ethnie*’yi milliyetçiliğin ortaya çıkması için bir önkoşul olarak gören Anthony Smith’le açıkça çelişir. Smith’e göre, gördüğümüz üzere, milliyetler uluslardan önce gelir. Bütün bu farklı ve mütereddit milliyetçilik yaklaşımları arasında, elinizdeki kitabın duruşunu da dikkatli bir şekilde belirtmek zorunludur. Bu kitap eklektik bir konum almakta ve bu düşünürlerin öne sürdüğü çeşitli bakış açılarına da katkıda bulunmaktadır.

Bu çalışmada her şeyden önce, milliyetçiliğin ortaya çıkması için etnisitenin mevcut olması gerektiğini ileri sürüyoruz. Bu anlamda Smith ve Connor’ın duruşuna kısmen katılıyoruz. Ancak, etnisitenin yaratılmamışlığını sorgulamak an-

19 Kohn, *Idea of Nationalism*, s. 329-31.

20 Örneğin, bkz. Said, *Orientalism*.

lamında özcü ekolden ayrılıyor; öyle görünüyor ki etnisite de üretilebilir. Bu kitapta ayrıca, milliyetçiliğin ortak dil, din, akrabalık ve toprak temelinde bir araya gelen etnik bir grubun siyasi hareketi olduğunu savunuyoruz. Bir hareket, ayrı bir etnik kimlik oluşturdıklarına inanan bir grup insan politik olarak örgütlendiğinde ve “tarihsel bir anayurtta” bir ulus-devlet ya da en azından özerklik için mücadele ettiklerinde milliyetçi bir karaktere bürünür. Mevcut bilgi üretiminde akademisyenler “yurttaşlık temelli” milliyetçilikleri ya da “dinsel” milliyetçilikleri ortaya koyarak bu terimi yeniden şekillendirmeye çalışıyor ve dolayısıyla bu tanım enflasyonuna katkıda bulunuyorlar. Ancak elinizdeki çalışmada grup dayanışmasının farklı türlerinin milliyetçilikle karıştırılmaması gerektiğini ileri süreceğiz. Her siyasi gruba ulus yaftasını yapıştırmak, milliyetçiliğin ve ulus-devletin tanımı etrafında dönen kafa karışıklığını büyük ölçüde artırır. Devlet ve ulus arasında bir fark vardır; ulus, ne kadar “hayali” ya da “inşa edilmiş” olursa olsun, bütünleşeceği bir etnisite gerektirir. Walker Connor bu noktayı şu şekilde doğrular:

Ulusal kimlik ve bir devletin vatandaşı olmaktan kaynaklanan kimlik arasındaki karşılıklı ilişki, bu ikisi sürekli birbiriyle karıştırıldığı için dikkatli bir araştırmayı hak eder. Bir devlete ve onun kurumlarına olan bağlılık tam anlamıyla vatanseverlik olarak adlandırılmalıdır.²¹

Etnik milliyetçilikte bir ulusa mensubiyet mensupların toprak itibarıyla ve aynı soydan gelme anlamında ilişkili oldukları inancıyla gelir; ancak bir devlete olan kişisel bağlılık beraberinde sadece vatanseverliği getirir, milliyetçiliği değil. Bu, sözde ulus-devletlerin büyük bir çoğunluğunun etnik olarak heterojen olduklarını reddetmek anlamına gelmiyor. Bununla beraber, ulusal grup dayanışmasını yaratan şey ulusun ne ol-

21 Connor, “The Nation and Its Myth”, s. 53.

duğu değil, insanların bunu ne olarak algıladıklarıdır. Dolayısıyla milliyetçilik, belirli bir grubun mensupları etnik olarak farklı olduklarına inandıklarında ve buna dayanarak bağımsızlık veya özerkliğe sahip olmaya çalıştıklarında ortaya çıkar.

Kimlik/etnisite oluşumu sürecinde hayati olan bir başka şey ise topraktır. Bu kitapta milliyetçiliğin kendisini tam olarak ortaya koyabilmek için mensupların kendilerini özdeşleştirebilecekleri bir toprak parçasına gerek duyduğunu ileri süreceğiz. Etnik gruplar kendilerini yalnızca ortak bir dil, geçmiş ve akrabalıkla değil, –belki de hepsinden önemlisi– bir toprak parçasıyla özdeşleştirirler. Milliyetçi hareketlerin çoğunluğu bir toplumun üyelerinin üzerinde siyasi geleceklerini tayin edecekleri bir toprak parçasına sahip olmaya çabaladıkları için ortak bir toprak parçasına sahip olma fikri [territoriality], milliyetçi retorik için de çok önemlidir. Toprak, her zaman grup kimliğinin asli bir ögesi olarak ele alınmıştır; ancak toprağın milliyetçilik bağlamındaki önemi nadiren gösterilmiştir. Şu anda Ortadoğu çalışmalarında gittikçe artan sayıda akademisyen toprakla ve toprağın grup kimliğinin şekillenmesindeki rolü ile ilgileniyor.²² Bu kitapta görüleceğı üzere, toprak, Kürt kimliğine ve milliyetçiliğine, olmaması durumunda milliyetçiliklerin taleplerini meşrulaştıramayacağı hayati bir öge sağlamıştır.

Kürt örneğinde milliyetçilik

Kürt milliyetçiliğinin tanımı “milliyetçilik” teriminin belirsiz niteliğinden kaynaklanan karışıklıktan muaf değildir. Diğer milliyetçilikler gibi Kürt milliyetçiliğini tanımlamak da aşırı derecede zordur; çünkü bu kavram insanların zih-

22 Örneğın bununla ilgili bir çalışmada Firoozeh Kashani-Sabet toprağın İran kimliğinin şekillenmesinde oynadığı rolü tartışmaktadır. Bkz. Kashani-Sabet, *Frontier Fictions*, s. 7.

ninde farklı anlamlara gelir. Ancak, Kürt milliyetçiliğinin tatminkâr bir tanımını ileri sürmek ne kadar zor olsa da bu kitap Kürt milliyetçiliğinin en azından işe yarar bir tanımını sunmak zorundadır. Bu tanım şöyledir: “Kürt milliyetçiliği” (tamamen olmasa bile) esas olarak iki öncüle dayanan entelektüel ve siyasi bir harekettir: Kökleri kadim tarihe dayanan tutarlı bir Kürt kimliğine duyulan inanç ve tarihi bir Kürt anayurdu ya da toprağı üzerinde feragat edilemez bir kendi kaderini tayin etme hakkına kanaat getirme.

Kürt milliyetçiliğini tanımlarken nasıl dikkatli olmak gerekiyorsa, Kürt milliyetçilerini belirlerken de ihtiyatlı olmak gerekir. Elinizdeki çalışma Kürt kimliğini ve Kürtlerin kendi kaderini tayin hakkını yaymakla fiili olarak uğraşmalarına dayanarak Kürt liderlerini milliyetçi olarak nitelendiriyor. Bir başka deyişle, Kürt milliyetçileri etnik temelli bir birlik ve tarihsel bir anayurt fikrini geliştiren ve Kürt siyasi hareketlerine faal bir biçimde katılan kişilerdir. İlle de ayrı bir devlet için çabalamaları veya muhakkak devlet karşıtı olmaları gerekmiyor. Açık bir şekilde geç Osmanlı dönemindeki Kürt milliyetçilerinin tamamı bağımsız bir Kürdistan yanlısı değildi.

Tarihsel olarak milliyetçi liderlerin çoğu milliyetçi hareketlerin ortaya çıkışında ve gelişiminde etkin bir sınıf olan âyana mensupturlar. Bu çalışma Kürt milliyetçiliğinin ortaya çıkışında önde gelenlerin rolü üzerinde yoğunlaşacağı için, bunların kimlerden oluştuğuna ve Ortadoğu’daki diğer milliyetçi hareketlerde oynadıkları role bakmak zorunludur.

Osmanlı İmparatorluğu’nda milliyetçilik ve âyan

Özellikle 18. yüzyıldan sonra Osmanlı İmparatorluğu’nun âyan ailelerinin kendi bölgelerinin geleceğini tayin etme anlamında siyasi olarak oldukça etkin hale geldikleri çok iyi bi-

linen bir gerçektir. Daha önceki yüzyıllarda yerel önde gelenlerin ya da âyanın merkez ve taşra yönetimlerinde sadece sınırlı bir gücü vardı. Âyan özellikle Osmanlı Devleti'nin onlardan hizmet talep ettiği 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında önemli bir siyasi güç haline geldi. "Bâbiâli, gelir ve asker sayısını artırmak için [âyana] başvurdu; onlar da zamanla, hükümet karşısında halkın seçilmiş temsilcileri sıfatıyla resmen tanındılar."²³ Bunun karşılığında âyan da tanındı ve taşra yönetimlerinin âyaniyye kayıtlarına dahil edildi. 1779 yılında âyanı yerel âyan meclislerine atama hakkı, valinin bu hakkı suiistimal ettiği iddiaları üzerine sadrazama devredildi. "Her ne kadar Osmanlı ordusuna savaş zamanlarında yedek kuvvet sağlıyor olsalar da uzun yıllar boyunca Bâbiâli'ye sık sık meydan okuyan ve yönettikleri bölgelerdeki denetimlerini, neredeyse bağımsızlığa varacak kadar genişletmiş olan"²⁴ yerel âyan 19. yüzyılda özerk bir görünüme sahipti. Âyan 1808 yılında haklarının ve ayrıcalıklarının resmen tanınması için sultana baskı yaptı. Bunlar Sened-i İttifak diye bilinen belgede şarta bağlandı. Bazı Türk araştırmacılar âyana imparatorluk içinde ayrı bir toplumsal ve siyasi statü veren bu belgeyi Osmanlı İmparatorluğu'nun Magna Carta'sı olarak değerlendirdiler.²⁵ Bu benzerliğin sadece şeklen olduğunu belirten diğer araştırmacılar da bu karşılaştırmanın doğruluğuna karşı çıktılar.²⁶ Her halükârda II. Mahmud bu görevi yerine getirmek için sadrazam Alemdar Mustafa Paşa'yı atadı. Buna göre, Alemdar Mustafa Paşa 7 Ekim 1808'de Rumeli ve Anadolu âyanını İstanbul Kâğıthane'deki Çağlayan Köşkü'nde topladı ve yerel âyanla sözleşmenin maddelerini müzakere etti. Âyanın kaçınının bu davete cevap verdi-

23 *Encyclopedia of Islam*, 2. baskı, "Ayan" maddesi.

24 A.g.e.

25 Akşin, "Siyasal Tarih (1789-1908)", s. 95.

26 Bu iddia için bkz. Heper, "Center and Periphery in the Otoman Empire", s. 89-96.

gi ve İstanbul'a geldiği bilinmiyor; ancak görünen o ki belge geri kalanları temsil ettiği anlaşılan dört âyan tarafından imzalanmıştı.²⁷ Bu sözleşme, âyanın Osmanlı idari yapısında siyasi bir güç olarak resmen tanındığını belgelemesi açısından önemlidir. Bu belge ayrıca 19. yüzyılın ilk on yılında âyanın, devletle pazarlık edecek ve sınırlı bir düzeyde de olsa hükümet içinde etkili olacak kadar güçlü olduğunu gösteriyor. Bu düzenlemenin ne kadar devam ettiğini bilmiyoruz; ancak Osmanlı Devleti'nin son yıllarında âyan belki de gayriresmi olarak en azından bir miktar siyasi güce sahipti.

Âyanın bileşimi bölgeden bölgeye farklılık gösteriyordu. Arap vilayetlerinde âyan hükümetle halk arasındaki kentli araçlar olarak tanımlanıyordu. Bu grup, ulema, yerel askeri liderler ve geleneksel aşiret liderlerinden oluşuyordu.²⁸ Kürt vilayetlerinde âyan Sufilerden, özellikle de Nakşibendilerden, Kürt aşiret soylularından ve ayrıca liderleri yerel idari pozisyonlar elde etmeyi başarmış ailelerden geliyordu. Bazı durumlarda bu kategoriler örtüşüyordu. Bu gruplar, temsil ettikleri topluluklar adına milliyetçiliğin yorumlanmasında başı çektiler ve milliyetçi liderler haline geldiler.

Milliyetçilik ile âyan arasındaki karşılıklı ilişki ve milliyetçiliğin özgül biçimlerinin kökenleri Ortadoğu için son derece önemli iki meseledir ve bu konu birçok farklı bağlamda ele alınmıştır. Arap milliyetçiliğinde âyanın rolü üzerine yazılmış çalışmalar bize karşılaştırma için çok önemli bir alan sunar. Dolayısıyla, Kürtleri daha geniş bir bağlama oturtabilmek için milliyetçilikle Arap âyanı arasındaki karşılıklı ilişkiye kısaca bir göz atarak başlamak gerekiyor.²⁹ Osman-

27 En az yedi âyanın geldiğini biliyoruz. Akşin, "Siyasal Tarih (1789-1908)", s. 94.

28 Bkz. Hourani, "Ottoman Reform and the Politics of Notables", s. 36-66.

29 Ancak burada okuru Arap milliyetçiliğini tek bir hareket olarak görmemesi konusunda uyarmamız gerekli. Bölgenin farklı siyasal ve entelektüel ortamına uygun olarak Arap milliyetçiliği ideoloji, liderlik ve saikleri anlamında farklı özellikler gösterir. Dolayısıyla Arap milliyetçiliğinin bölgesel varyasyonla-

lı İmparatorluğu'nun Arap vilayetleri örneğinde âyanın siyasi gücünü belgeleyen birçok çalışma bulunuyor. Philip Khoury Şam'da milliyetçiliğin ortaya çıkışında âyan ailelerinin rolünü tartışır. Khoury, Şam'daki Azın gibi büyük âyan ailelerinin Suriye'deki milliyetçi hareketlerin ortaya çıkışında ve gelişiminde oldukça önemli bir rol oynadıklarını ileri sürer. İslâm modernleşmecilerinin ve Hıristiyan seküleristlerinin Arapçılığın gelişmesine yaptıkları katkıları kabul eden Khoury, Arapçılık düşüncesini Birinci Dünya Savaşı'ndan önce ön-milliyetçi hareketlere tercüme edenin –Osmanlıdaki mesleki okullara devam etmiş, devlette memur ya da orduda asker olarak hizmet vermiş– âyan (özellikle de mülklerinin başında bulunmayan toprak sahibi sınıf) olduğunu söyler.³⁰ Khoury'nin âyanın “Osmanlı Devleti'nde imtiyazlı konumlarını kaybetmiş olmalarını” bu kişilerin milliyetçi liderler olarak ortaya çıkışının temel motivasyonu olarak görmesi şaşırtıcı değildir.

Arap milliyetçiliğinin ortaya çıkışında âyanın rolünü gösteren bir diğer örnek Hicaz'dır. Arap topraklarının birçoğunda Osmanlı egemenliğini sona erdiren 1916 yılındaki meşhur Arap isyanına (Mekke şerifi) Hüseyin ve iki oğlu, Faysal ve Abdullah öncülük yapmıştı. İsyanın önderlerinin, Hazreti Muhammed'in soyundan geldiklerini iddia eden (ki bu iddia onlara büyük meşruiyet sağlamıştır) Haşimi hanedanına mensup olması bir tesadüf değildi. Bu isyan kısa zamanda Hicaz dışına yayıldı ve Arap milliyetçiliğinin mihenk taşı olarak görüldü. Çoğu tarihçi Arap milliyetçiliğinin Verimli Hilal'de, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (ITC) merkezileşme politikaları nedeniyle imtiyazlarını kaybeden kentli âyan arasında yeşerdiği konusunda anlaşır. Ernest Dawn, Hüseyin

nı dikkate alınmalıdır. Ancak Arap âyanının, milliyetçiliğin gelişim sürecinde tüm bölgelerde büyük rol oynadığı açıktır.

30 Khoury, *Urban Notables and Arab Nationalism*, s. 7, 96.

yn'i güdüleyen şeyin, Mekke Şerifi'ni iktidardan düşürmeyi amaçlayan yönetimdeki İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle olan anlaşmazlığı olduğunu ikna edici bir şekilde gösterir. İngilizlerin kışkırttığı Şerif Hüseyin ve oğulları yerel iktidarlarını sağlamlaştırmanın ve de Arap toplumu üzerindeki geleneksel otoriteleri karşısındaki ITC tehdidini ortadan kaldırmanın yollarını arıyorlardı.³¹ O halde milliyetçilik Arap âyanına merkezi hükümetten hoşnutsuzluklarını ifade etmelerine yardım eden bir ideoloji sağlamış oldu. Arap milliyetçiliğinin ortaya çıkışında liderliği, kişisel karizmaları ve kalabalık grupları seferber edebilme yetileriyle âyan üstlendi.

Araştırmacılar milliyetçiliğin ortaya çıkışında âyanın önemini tartıştıkları gibi, Arap milliyetçiliğinin kökeninin zamansal çerçevesini de tartışıyorlar.³² Son dönem bilimsel araştırmalarda Arap milliyetçiliğinin önceleri düşünülen den daha yeni bir olgu olduğu konusunda bir uzlaşma olduğu görülüyor.³³ Arap milliyetçiliği üzerine çalışan Rashid Khalidi "Arapların Osmanlı Devleti'nden ayrılma arzusunu da beraberinde getiren olgunlaşmış bir milliyetçilikten ziyade ön-milliyetçiliğe işaret eden "Arapçılık" teriminin artık savaş öncesi hareketi tanımlamak için daha uygun bir terim olarak kabul edildiğini gözlemliyor."³⁴ Çoğu Arabın 1918'e kadar Osmanlıcı olmaya devam ettiğini ve Osmanlı karşıtı hareketlerin de bu döneme kadar oldukça önemsiz bir yere sahip olduğunu belirten Ernest Dawn, zaman çerçevesini Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar götürür.³⁵

31 Wilson, "The Hashemites, the Arab Revolt and Arab Nationalism", s. 51.

32 Bkz. Dawn, *From Ottomanism to Arabism*. Karşıt bir görüş için bkz. Kayalı, *Arabs and Young Turks*.

33 Daha önceki dönemde araştırmacılar Arap milliyetçiliğinin kökenini daha erken bir döneme götürürler; bkz. Antonius, *Arab Awakening*.

34 Khalidi, "Ottomanist and Arabism in Syria before 1914", s. 51.

35 Dawn, "The Origins of Arab Nationalism", s. 3-31. Açık bir şekilde, 1916 yılındaki Arap isyanı bu iddiaya bir istisna oluşturur.

“Arap seçkinlerinin çoğunluğunun kurtuluşu imparatorluktan ayrılmada değil güçlenmiş bir Osmanlı İmparatorluğu çerçevesi içinde aradığını” belirten William Cleveland da benzer görüşler ileri sürer.³⁶ Daha önceki araştırmacıların aksine tarihçilerin çoğu artık Arapçılık ile Arap milliyetçiliği arasında çok önemli bir ayrım yapmayı tercih ediyorlar. Milliyetçiliği Osmanlı Devleti’nden ayrılmayı amaçlayan bir çoğunluk hareketi olarak tanımlayan Arap milliyetçiliği araştırmacıları, Osmanlı İmparatorluğu’nun varlığının sona erdiği Birinci Dünya Savaşı’nın sonlarına doğru Arapçılığın Arap milliyetçiliğine dönüştüğü –ya da başka bir ifadeyle ön-milliyetçiliğin milliyetçilik haline geldiği– konusunda uzlaşmış görünüyorlar. Dolayısıyla Arap milliyetçiliği kendi bölgeleri üzerinde hüküm sürmek isteyen yerel âyan için (tek olmasa bile) en önemli siyasi seçenek olarak belirdi ve Osmanlı Devleti’nin dağılmasından hemen önce ortaya çıktı. Elinizdeki kitapta gösterileceği üzere milliyetçiliğin ümmet mensupları arasında ortaya çıkışına ve âyanın rolüne dair tartışmalar, Ortadoğu çalışmaları alanında karşılaştırmalı bir örnek sağlayan Kürt milliyetçiliği için de açıklayıcıdır.

Bu araştırmanın sınırları

Bu araştırmanın sınırları üç kategoriye ayrılır: Coğrafi, kronolojik ve metodolojik. Coğrafi olarak esasen Osmanlı İmparatorluğu’nda yaşayan Kürtler üzerine ve hatta bugünkü Türkiye Cumhuriyeti’ni oluşturan bölgeye yoğunlaşacağız. Bu çalışmanın Türkiye ile sınırlı olmasının üç sebebi var: (1) Bugün Kürt nüfusunun üçte ikisi Türkiye’de yaşıyor. (2) Bu bölge Osmanlı İmparatorluğu’nun merkezi olduğu için eski imparatorluk merkezi ile çevre arasındaki süregiden ente-

36 Cleveland, *Islam against the West*, s. 24.

lektüel ve siyasi ilişki gözlemlenebilir. (3) Kürtlerle ilgili en büyük kaynak koleksiyonu Türkiye’de bulunuyor.

Her ne kadar daha önceki dönemlere sık sık göndermeler yapılıyor olsa da bu çalışmada kronolojik olarak Osmanlı’nın son dönemi ve Birinci Dünya Savaşı’ndan Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk yıllarına kadar uzanan dönem üzerinde yoğunlaşıyoruz. Bu, geniş bir imparatorluğun yıkıldığı ve daha küçük siyasi birimlerin ortaya çıkma sürecinde olduğu, özellikle de grupların ve bireylerin siyasi bağlılıklarının tanımlanması anlamında önemli kafa karışıklıklarının bulunduğu bir dönemdi. Bu kaos ve karışıklık dönemi dikkatli ve sistemli bir şekilde incelenmedikçe daha sonraki toplumsal ve siyasi gelişmeler tam olarak anlaşılamayacaktır.

Ekonomi tarihi ve fikir tarihi gibi diğer kategorilerin de başka ilgi alanlarıyla tartışmasız bir biçimde örtüştüğünü kabul etmekle beraber bu kitap metodolojik olarak aslında Kürt milliyetçiliğinin toplumsal ve siyasi tarihi, Kürt kimliği ve Osmanlı Devleti’nin Kürdistan’daki idari politikaları ile ilgilidir. Her ne kadar Kürtlerin kitap ve gazete yayıncılığına girişmeleri gibi entelektüel faaliyetlerine birçok gönderme yapılıyor olsa da bu çalışma bir fikir tarihi çalışması olma iddiasında değildir. Kürtlerin entelektüel faaliyetlerine yapılan göndermeler sadece toplumsal ve siyasi tarih bağlamında bahsedilen noktaları desteklemek için kullanılıyor.

Son olarak, bu kitap Kürt kimliğinin tanımlanması ve yayılmasıyla faal olarak uğraşan bir Kürt örgütüyle sınırlıdır. Kürt milliyetçiliğini temsilen Kürdistan Teali Cemiyeti (KTC) seçildi.³⁷ Daha önceki dönemlerde de Kürt siyasi örgütleri var olmuş olsa bile bu dönemin milliyetçiliğini temsil etmesi için KTC’nin seçilmesinin iki temel nedeni var. Birincisi, KTC en iyi örgütlenmiş Kürt örgütüydü ve türdeş bir Kürt kimliğinin yaratılmasıyla ve bunun ideoloji-

37 Bundan sonra KTC olarak geçecektir.

sinin yayılmasıyla aktif olarak uğraşmıştı. İkincisi, sosyal bileşimi oldukça heterojendi; Kürt entelektüel ve milliyetçi sınıfını temsil etme iddiasındaki önde gelen farklı ailelerden oluşuyordu. Elinizdeki kitap bu heterojenlik sayesinde erken dönem Kürt milliyetçi liderliği üzerinde daha mütevazı gözlemlerde bulunabiliyor.

Bölümlerin düzeni ve genel tezleri

Elinizdeki kitap, bu giriş kısmı da dahil olmak üzere altı bölümden oluşuyor. Her bölüm farklı savlarla ilgileniyor ve her biri ayrı ayrı Kürtleri anlamamıza katkıda bulunuyor olsalar da ilk dört bölüm toplu olarak, özellikle Kürt milliyetçiliğinin ortaya çıkışında Kürt önde gelenlerinin rolünü inceleyen beşinci bölüm için gerekli zemini hazırlıyor.

Okur ikinci bölümde Kürt kimliğinin gelişimiyle ilgili bir tartışma bulacak. Kürt kimliğinin oluşumu aşamalarını *longue duree* içinde incelediğimiz bu bölümde birkaç sav yer alıyor. Birincisi, bu bölümde Kürtler üzerine yapılmış, (ister Türk, Kürt ya da Ermeni olsun) bir grubun değişmeyen bir esasının veya özünün daima var olduğunu ve teşhis edilebileceğini ve çok uzak geçmişten alınıp canlandırılabilceğini ima etmeye meyleden özcü çalışmalara karşı çıkıyoruz. Bu bölümde bugünkü görünümüne ulaşınca kadar Kürt kimliğinin diyalektik, diyalojik ve monolojik aşamalardan geçtiğini ve bu kimliğin çevresindekilerle etkileşimde bulunduğunu ve onlara yanıt verdiğini ileri sürüyoruz.

İkinci bölümde “Kürt” kelimesinin spesifik bir toprak parçası üzerinde ve etrafında yaşayan göçebe aşiretlere verilen bir isim olduğunu ileri sürüyoruz. Büyük bir olasılıkla oldukça heterojen bir grubu “Kürt” olarak tahayyül eden ve adlandıranlar, yabancılardı. Bu iddia bizi aşiret konfederasyonu düzeyi üzerindeki grup kimliklerinin yabancılar tara-

ından bir gruba dayatıldığı monolojik süreçle özellikle ilgili olan ikinci noktaya getiriyor. Buradaki sav, ulusların (bu bağlamda etnik grupların) kendilerini tahayyül ettiklerini ileri süren Benedict Anderson'un iddiasından farklıdır. Bu bölümde, ulusların kendilerini bir ulus (ya da daha doğru bir ifadeyle milliyet) olarak tahayyül etmeden önce yabancılar tarafından bir cemaat olarak tahayyül edildiklerini iddia ediyoruz. Sadece diğer etnik gruplardan farklı olarak değil; fakat aynı zamanda homojen olarak da tahayyül edilirler. Bu şekilde benzersiz bir topluluk oluşturma anlayışı daha sonraki dönemlerde Kürtlerin kendileri tarafından da benimsendi.

Kimlik oluşumuyla ilgili sınırlı yorumlardan kaçınmak için başka bir karşılaştırma yapmak faydalı olacaktır. Grup kimliğinin değişken bir niteliğe sahip olması hiçbir şekilde sadece Kürtlere özgü bir şey değildir. Farklı modern toplumların kökenlerine dair özcü görüşlere karşı çıkan birçok çalışma bulunur. Örneğin, Türki halkların kökenleri üzerine yaptığı kapsamlı çalışmasında Peter Golden bu halkların homojen bir toplum olmaktan çok uzak olduklarını ileri sürer. Golden, "Türki halkların bugünkü farklılaşmaları... hem karmaşık tarihsel süreçlerin hem de daha ivedi özgün siyasi gerekliliklerin bir sonucudur"³⁸ diyor. Çoğu modern toplumun heterojen bir niteliği olduğuna pek şüphe yok; ne var ki bilinen en eski "etnik" toplumlar içinde bile böyle bir homojenlikten bahsedilebilir mi? Türki halklar da dahil olmak üzere birçok örnekte daha önceki dönemlere ait sosyopolitik grupların homojen bir kökene sahip olduğuna ve dolayısıyla ortak bir "özü" paylaştığına dair kesin kanıtlara sahip değiliz. Peter Golden "Türk" etnik isminin en erken biçiminde bile farklı öğelerden oluşan "etnik" bir gruba (muhtemelen bir aşiret konfederasyonuna) değil de siyasi bir gru-

38 Golden, *Introduction to the History of the Turkic People*, s. 12. Aksi belirtilmedikçe Türkler üzerine yapılacak sonraki tartışmalar bu kitaba dayanmaktadır.

ba işaret ettiğini ikna edici bir şekilde ileri sürer. Sonraları “Türk” ismini benimseyen daha önceki göçebe aşiretler oldukça hareketliydi; birçok yerel grupla etkileşime geçerek bu grupları kendi konfederasyonlarına asimile ediyorlardı. Örneğin, diğer gruplar üzerinde siyasi üstünlük iddiasında olan ilk klan A-şi-na olarak adlandırılıyordu. Diğer klanlar arasında başat duruma gelen A-şi-na birçok tâbi aşiretleri de içine almaya başladı. Hep birlikte Moğol hükümdarları Juan-Juan'lara karşı ayaklandılar ve MS 552'de en eski Türk devleti kurdular. “Türk” etnik ismini meydana çıkaran işte bu Türk asıllı ilk devletin (Kağanlık) yükselişidir. Golden, “bu yalnızca birdenbire olan bir yükseliş olmakla kalmadı; aynı zamanda Türk halkların Türk olmayan dünyada da tanınmasını sağlayan bir etnik ismi de öne çıkardı”³⁹ diyor. A-şi-na ile “Türk” kelimesi arasında nasıl bir ilişki olduğunu bilmiyoruz; ama bugünkü Türk (ya da Türk) kimliğinin esasen özü itibarıyla kozmopolit ve doğası gereği esnek olan bir aşiret konfederasyonundan türediğini ileri sürmek için yeterli kanıta sahibiz.

Golden, “Türk” etnik isminden ilk olarak ne zaman bahsedildiğini saptamanın oldukça sorunlu olduğunu kolayca kabul ediyor; antikitede isimleri “Türk” kelimesinin orijinal şekli olabilecek Togarma, Turukha, Turukku vb. belli gruplara göndermeler vardı.⁴⁰ Ancak bilgi açığı öyle büyük ki bu kadim halkları sıkı bir şekilde modern Türklerle bağlantılandırmamız oldukça zor. Çin kaynaklarında ve 16. yüzyılın ortalarına ait başka kaynaklarda Hsiung-nu'nun ayrı ya da bağımsız bir kolu olan ve önceleri Aral Gölü veya Hazar Denizi'nin sağ yakasında yaşayan bir topluluktan bahsedilir.⁴¹

39 A.g.e., s. 115.

40 A.g.e., s. 116.

41 Çin kaynaklarında “Batı Denizi”nden (his-hai) bahsedilir. Birincil ve ikincil kaynakları inceleyen Golden “Batı Denizi”nin neye işaret edebileceği olasılıkları üzerine akıl yürütür. İşaret edilen bölgenin Hazar Denizi ya da Aral Gölü

Ancak “Türk” etnik ismini Çinlilerin mi yarattığı, yoksa bu ismi başkalarından mı ödünç aldıkları belli değildir. İslâm kaynakları bu terimi genellikle Orta Asya’nın batısına sokmuş olmalarıyla bilinirler. Her durumda bu terim, siyasi bir grup olarak aşiretler tarafından, bu aşiretlerin başka aşiretler ve yabancılarla etkileşimi sonucunda kabul edildi. Dolayısıyla Türki kimliğin oluşum süreci en erken aşamasında ya monolojik ya da diyalojikti – yani bu isim aşiretlere ya dayatılmıştı ya da bir müzakere sonucunda bu aşiretler tarafından kabul edilmişti. Ben birinci durumun gerçekleşmiş olduğuna inanıyorum.

Uygur kimliği üzerine yapılmış bir çalışmada bir gruba yabancılar tarafından verilen ismin daha sonra grubun kendisi tarafından da nasıl benimsendiğini açıkça görüyoruz. Dru C. Gladney, Uygur kimliğinin yerel halkla Çin ve Rusya devletleri arasındaki etkileşimin bir sonucu olduğunu ikna edici bir şekilde ileri sürüyor. Gladney daha da öteye giderek “‘Uygur’ etnik isminin büyük bir olasılıkla Çin’in ulusal işlerle ilgilenen görevlilerine 1930’da Xinjiang’da Sovyet danışmanlar tarafından önerildiğini...”⁴² iddia ediyor. Gladney Uygur diye adlandırılan göçebe bir insan topluluğunun 8. yüzyıldan beri var olduğunu kabul ediyor olsa da, “bu kimlik değişen sosyo-politik bağlam içinde kökten bir biçimde değişti ve evrildi. Uygur kimliğinin ortaya çıkışı ve evrilmesine ilişkin hikâyeler (*ethnogenesis*) en iyi şekilde Çin ulus-devletiyle etkileşimin art arda gelen aşamaları içinde tedrici bir gelişim olarak anlaşılabilir” diyor.⁴³ Uygur etnik isminin kökeni kesin bir şekilde bilinmiyor ve bu kelimenin etimolojisi kesin bir şekilde saptanamıyor; ancak akademisyenler

olması bana daha gerçekçi görünüyor. Zira arkeolojik bulgular bu yöne işaret ediyor. Bkz. Golden, *Introduction to the History of the Turkic People*, s. 118.

42 Gladney, “Sedenterization, Socioecology, and State Definition”, s. 308-41.

43 *A.g.e.*, s. 315.

bu terimin hiçbir zaman durağan bir kimliğe işaret etmediği konusunda uzlaşıyorlar. Bu terim önce bir aşiret kimliğinden ziyade siyasi bir kimliği göstermek için kullanıldı. Daha sonra linguistik bir isim olarak kullanıldı. Daha da sonra ise Çinliler bu terimi Müslüman anlamında kullandılar. 20. yüzyıldaki Çin sömürgeciliği sonucunda bu terim nihayet bugünkü görünümüne ulaştı. Her ne kadar modern Uygur kimliği çevre devletlerin kendisini tanımlaması ve etnik bir isim benimsemesi için yaptıkları baskıya yanıt vermeye bir ölçüde daha hassas olsa bile, Türki kimlik gibi, Uygur kimliği de hiçbir zaman katı ve durağan olmadı. Uygur kimliğinin oluşumu da monolojikti. İkinci bölümde kimlik oluşumu sorunsalını Kürtler bağlamında tartışacağız.

İkinci bölümde, aynı zamanda belirli bir toprak parçasının bir grubun anayurdu olarak önemini inceleyeceğiz. Ortak bir toprak parçasına sahip olma duygusu (*territoriality*) Kürt kimliği ve milliyetçiliğine büyük ölçüde katkıda bulunur. Ne var ki birçok farklı lehçeye sahip olan Kürt dili, Kürtlerin kendilerini linguistik bir hat boyunca bir grup olarak düşünmelerine izin vermez. Kürtler kendilerini Kürdistan isimli belirli bir toprak parçası ile özdeşleştirirler ve yine bu toprak parçasıyla tanımlanırlar da. Ancak ikinci bölümde hiçbir zaman durağan bir Kürdistan ve Kürt kimliği olmadığını göstereceğiz. Kürdistan'ın kesin sınırları hep bir değişim içinde olagelmıştır; ve Kürtlerin algılanan kimliği de Kürdistan'ın sınırlarındaki değişikliklere kısmen teka-bül edecek şekilde sürekli değişir.

Üçüncü bölümde, Kürt aşiretlerinin önemli bir kısmının Osmanlı hâkimiyetini kabul ettiği dönem olan 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti ile Kürt aşiretleri arasındaki karşılıklı etkileşim üzerinde duracağız. Martin van Bruinessen'in ufuk açıcı çalışması *Agha, Shaikh and State*'te⁴⁴ (Ağa, Şeyh ve

44 Bruinessen, *Agha, Shaikh, and State*.

Devlet) ileri sürdüğü tezi geliştirdiğimiz üçüncü bölümde öncelikle Osmanlı İmparatorluğu'nun Kürdistan'daki idari yapılanmasını ve bu yapının zaman içindeki değişimini inceleyeceğiz. Burada Osmanlı'nın yarı-özerk Kürt emirliklerine veya aşiret konfederasyonlarına tedrici nüfuz ediş sürecine bakacağız. Bölgede hâkim siyasi ve askeri güç olan Osmanlı Devleti'nin Kürt aşiretlerinin sınırlarını yeniden şekillendirmek suretiyle aşiretlerin iç dinamiklerini etkilediğini göstereceğiz. Osmanlı Devleti bunu, daha güvenilir ve kendi isteklerine cevap vermeye daha hazır siyasi bir Kürt ortamı oluşturmak ve Kürdistan'dan daha fazla vergi elde etmek amacıyla birbirinden farklı ve çok biçimli Kürt emirliklerini daha türdeş hale getirerek gerçekleştirdi.

Dördüncü bölüm, daha önceki bölümlerde kurduğumuz kronolojik sırayı izleyerek 19. ve 20. yüzyıllarda Kürt kimliğinin ve Kürt milliyetçiliğinin ortaya çıkışını inceliyor. Bu bölüm iki ana kısımdan oluşuyor. Birinci kısımda 20. yüzyıldaki iki Kürt isyanına bakacağız ve 20. yüzyıldan önceki Kürt militanlığının milliyetçi boyutlarını araştıracağız. İkinci kısımda ise okura Kürtlerin 20. yüzyılın başında kurdukları Kürdistan Teavün ve Terakki Cemiyeti (KTTC) ile Kürdistan Teali Cemiyeti (KTC) gibi toplumsal ve siyasal örgütlerle ilgili bilgi vereceğiz.

1908 yılından sonra diğer Osmanlı tebaasının yanı sıra Kürtler de meşrutiyeti yeniden kuran Jön Türk Devrimi'nin yarattığı liberal atmosferden yararlandılar. Jön Türkler ve onların siyasi partisi İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1918 yılına, yani Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna uzanan dönemin önemli bir kısmında imparatorluğu yönettiler ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasından sorumlu tutuldular. 1912-13'teki Balkan Savaşları'ndan sonra, İTC yönetimi daha despotça davranmaya başladı; halbuki rejim iktidardaki ilk yıllarında bütün Osmanlı tebaası arasında eşitlik, ada-

let ve kardeşliği desteklediği için Osmanlı'nın birçok farklı cemaati tarafından memnuniyetle karşılanmıştı. Sonuçta birçok kültürel ve siyasi örgüt ortaya çıktı. Kürt cemiyetleri de ilk kez işte bu dönemde kuruldu ve Osmanlı İmparatorluğu içinde yasal olarak faaliyet göstermeye başladı. Bu erken dönem Kürt cemiyetleri esas olarak Kürt ricali için kültür kulüpleri olmuşlardı. Ancak bu cemiyetler, sadece imparatorluğun başkenti İstanbul'da kurulmuşlardı ve burada faaliyet gösteriyorlardı. Tüzüklerinde de belirtildiği üzere bu Kürt grupları kendilerini etnik olarak farklı fakat aynı zamanda Osmanlı toplumunun ayrılmaz bir parçası olarak görüyorlardı. Bu cemiyetler ayrılık veya özerklik arayışı içinde değildiler. Dolayısıyla bu cemiyetleri milliyetçi örgütler olarak sınıflandırmak oldukça zor. Bunlar daha ziyade Kürtlerin kendi tarihleri, kültürleri, dilleri ve edebiyatları üzerine yoğunlaştıkları Kürt aydınlanmasının kilometre taşlarıydılar.

Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna doğru İstanbul'daki Kürtler siyasi örgütler de oluşturdular. Açıkça siyasi bir gündem izleyen ilk Kürt örgütü Kürdistan Teali Cemiyeti'di (KTC). Bu cemiyetin faaliyetlerini KTC'nin yayınladığı bir gazete olan *Jin*'deki makalelerden; KTC üyelerinin anılarından; Osmanlı ve İngiliz arşiv kaynaklarından ve erken Cumhuriyet dönemi materyallerinden takip edebiliriz. Bütün bu kaynaklar KTC'nin daha önceki Kürt örgütlerinden tamamıyla farklı bir yol izlediğini kanıtıyor. Cemiyetin amacı bir Kürt devleti kurmaktı ve KTC'nin faaliyetleri sayesinde ki ön-milliyetçilik ya da Kürtçülük, Kürt milliyetçiliği haline geldi. Dördüncü bölümde, KTC üyeliğini, tüzüğünü ve siyasi faaliyetlerini inceliyoruz ve bu cemiyeti daha önceki Kürt örgütleriyle karşılaştırıyoruz. Bu bölümün birincil amacı Kürt milliyetçiliğinin ortaya çıkışına dair bir zaman çizelgesi sunmaktır.

Beşinci bölümde, Birinci Dünya Savaşı dönemindeki Kürt liderliğinin toplumsal, dinsel ve aşiret bağları açısından geçmişi inceleniyor. Erken dönem milliyetçi Kürt liderlerinin ailevi, toplumsal ve siyasi geçmişlerinde belli kalıpları araştırdığımız bu bölümde Kürt milliyetçiliğinin güçlü ve zayıf taraflarına ışık tutacak başlıca beş sonuç ileri sürüyoruz. (1) Kürt milliyetçiliği Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasına bir yanıt olarak ortaya çıktı. Dolayısıyla, imparatorluğun dağılmasına sebep olan bir şey değil; ancak daha ziyade bunun bir sonucudur. Kürt önde gelenlerinin Birinci Dünya Savaşı öncesi dönemdeki siyasi ve askeri faaliyetleri milliyetçi değildi; ancak iktidar sahibi Kürt soylarının bölgesel güçlerini sağlamlaştırma, genişletme ve yeniden kazanma isteklerinin bir yansımasıydı. (2) Büyük bir kısmı toprak sahibi kökenli Kürt liderlerinin çoğu Osmanlı bürokrasisinin üst düzey mensuplarındandı ve böylelikle Osmanlı Devleti'nin ayrılmaz bir parçasıydılar. Refahları büyük oranda devletin varlığına dayanıyordu. Bu kişiler ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasının kaçınılmaz olduğu belli olduktan sonra aktif bir şekilde milliyetçiliği yaymaya başladılar. (3) Kürt milliyetçiliği emekleme aşamasındayken eskiden gelen bağlardan ve çekişmelerden büyük ölçüde etkileniyordu. Bu bağlar Kürtlerin primordiyal bağları ve/veya dinsel aidiyetleri tarafından belirleniyordu. Kürt önde gelenlerinin en güçlüleri arasındaki mücadeleler Birinci Dünya Savaşı'nın hemen ertesindeki dönemde, milliyetçi Kürt siyaseti içindeki karşıt hiziplerle devam etti. Bu hiziplerin amaçları ve taktikleri liderlerinin dinsel bağlılıklarından ya da bunun olmayışından da etkileniyordu. (4) Milliyetçilik anlayışları ve buna bağlılıkları büyük ölçüde farklılık gösteriyordu. İncelediğimiz dönemde Kürt milliyetçiliği aynı anda hem ayrılıkçı, hem de özerklikçi bir hareket olarak ortaya çıktı. (5) Son

olarak, beşinci bölümde tarihsel ve günümüzdeki düşmanlıklarına rağmen karşıt grupların liderlerini tek bir his bir araya getiriyordu: Kemalist Türk milliyetçiliğinden duydukları şüphe ve hatta ona yönelik düşmanlık. Genel olarak bu kitapta erken milliyetçi Kürt siyasetinin hayli parçalı bir yapıya sahip olduğunu gösteriyoruz ve milliyetçi Kürt liderlerinin yıkılmakta olan Osmanlı Devleti'ne ve ortaya çıkmakta olan Kemalist rejime hangi şekillerde cevap verdiğini inceliyoruz.

Son bölümde bu çalışmayı daha genel olarak Ortadoğu tarihi içinde konumlandırmaya çalışıyoruz. Oldukça sınırlı bir düzeyde de olsa, Arap ve özellikle de Filistin milliyetçiliği ile karşılaştırmalar yapıyoruz. Bu bölümde ayrıca Cumhuriyet dönemindeki Kürt isyanlarının bir özetini sunuyoruz. Bu bilgilerin tamamen Cumhuriyet dönemine yoğunlaşacak olan gelecekteki araştırmalara yön vermesini umuyoruz. Cumhuriyet dönemi geçmişle gelecek arasındaki bağlantı noktasıdır ve bu dönemin incelenmesi bugünün Kürt hareketlerini anlamlandırmamıza yardımcı olacaktır.

TARİHSEL METİNLERDE KÜRTLER VE KÜRDİSTAN

Kürtlük bilinci ve Kürt milliyetçiliği 20. yüzyılın sonu ve bu yüzyılın başı itibariyle doruğuna ulaşmış durumda. Bugün, Kürt kimliğinin bir biçimi Ortadoğu'da Arap, Kürt, Fars ve Ermeni çağdaşlarıyla yan yana yaşıyor. Ancak Kürtler arasında bile hâlâ kimlerin bu topluluğa ait olduğuna dair bir uzlaşma mevcut değil. Daha önce de tartışıldığı üzere, bir etnik grubun tanımlanması tüm disiplinlerden akademisyenlere zorluk çıkarmaya devam eden çetin işlerden biri. Her ne kadar milliyetçiler, durağan grup kimliklerinin bundan çok uzun zaman önce var olduğuna ve şu an bir “uyanış” sürecine girdiğine inanmamızı isteseler de etnik kimliklerin, bugün kabul ettiğimiz şekliyle, tarih içinde hiç değişmediğine dair ikna edici kanıtlar sunamıyorlar bize. Modernist ekolün takipçileri, kimlik oluşumunun devam eden evrimsel bir sürecin sonucu olduğunu ve gelişerek şimdiki haline geldiğini ikna edici bir şekilde ileri sürmektedirler.

Belirttiğimiz üzere, Kürt kimliği çoğunlukla çevresindeki güçlü devletlerden oluşan yabancılarla düzensiz monolojik, diyalojik ve diyalektik etkileşim aşamalarından geçti. Bu bö-

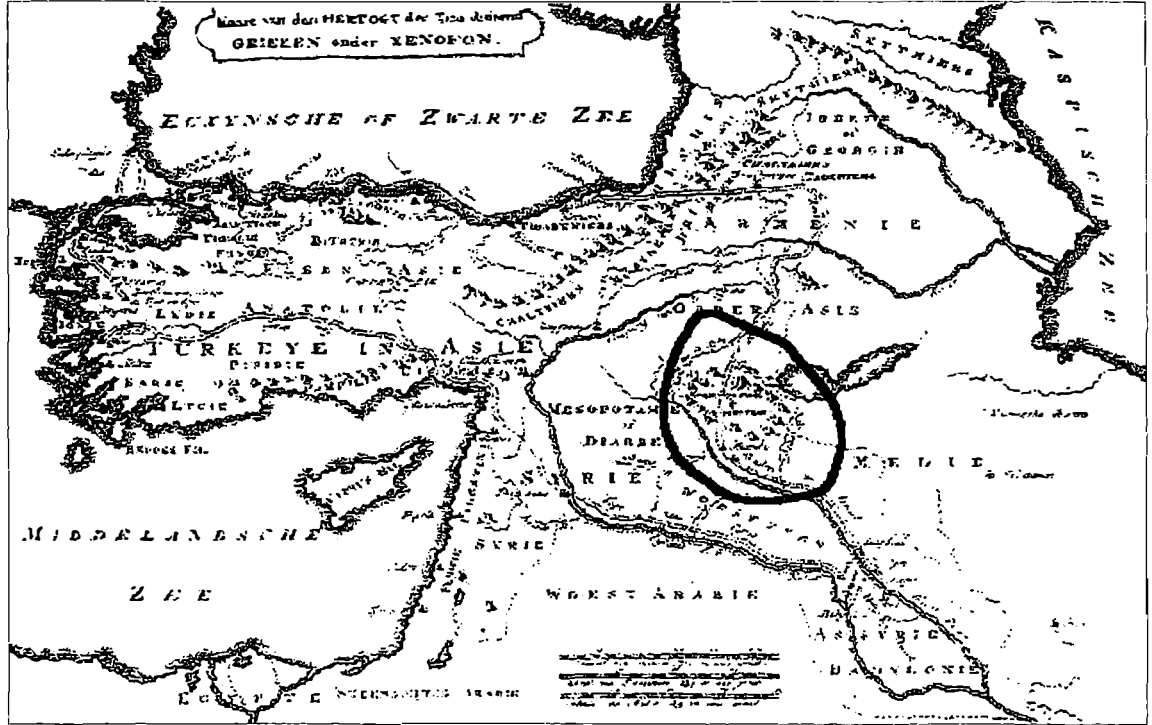
lümde, söz konusu aşamaları incelemek için, tarihsel metinlerde “Kürt” kelimesinin anlamları araştırılacak ve 20. yüzyıla kadar Kürdistan’ın algılanan sınırlarının gelişimi üzerinde durulacak. Bu bölümün iddiası şu: Kürt “anavatanı”nın tanımını da yukarıda sözü edilen aşamalara tâbi olmuş ve sürekli bir değişim geçirmiştir. Bu bölümde “Kürt” teriminin yüzyıllar boyunca hiçbir zaman sabit bir insan grubuna işaret etmediğini ve “Kürdistan”ın hiçbir zaman sabit ve katı bir varlık olmadığını göstereceğiz. Ortaya atacağımız sorunlardan biri toprak ve kimlik arasındaki etkileşim olacak. Kürdistan’ın sınırlarındaki değişiklikler, bir Kürdün kim olduğunu tayin etmiyorsa bile, o kimliği etkiler ya da değiştirir mi? Ya da Kürt tanımının Kürdistan’ın değişen sınırları üzerinde doğrudan bir etkisi var mı?

Bu bölümde ayrıca, etnik kimliğin varlığının otomatik olarak ulusal bilince tercüme edilemeyeceğini ileri sürüyoruz. 20. yüzyıl öncesinde, bazı eğitimli Kürtler arasında bir tür Kürtlük bilincinin var olduğuna dair su götürmez kanıtlarımız var. Ancak modern-öncesi Kürtlük bilincinin bir milliyetçilik biçimi olarak kabul edilmesinde iki temel sorun görüyoruz. Birincisi, Kürtleri 20. yüzyılın sonundaki algılayışımız önceki dönemlerdekine tam olarak denk düşmüyor. İkincisi, bir başka yerde de öne sürüldüğü gibi, milliyetçilik tarihsel bir anavatanda öz-yönetim isteyenler için birleşmiş bir grup bilinci yaratmayı amaçlayan siyasi bir süreç olarak tanımlanabilir. Mevcut kanıtlar, siyasi bir hareket olarak milliyetçiliğin, Kürt topluluğu içinde 20. yüzyılın başlarından önce var olduğu iddiasını ispatlamıyor. Bu nedenle incelenen kaynaklarda Kürtler ve Kürdistan’a dair göndermeler bir Kürt milliyetçiliğinin varlığını değil, sadece bir Kürtlük özbilincinin varlığını belgeliyor diyebiliriz.

Kürtlerin kökeni

Akademisyenler Kürtlerin kökenine dair efsanelerden bahsederken genellikle 16. yüzyılda kaleme alınmış olan ve Kürt hanedanlarının tarihini hikâye eden *Şerefname*'ye başvururlar. Bu kitapta yer alan Dehak'ın öyküsü Kürtlerin kökeniyle ilgili en popüler efsanedir.¹ Bu efsaneye göre Kürtler, bilinen bir figür olan ve Firdevsi'nin klasik destanı *Şahname*'de de karşımıza çıkan Dehak'ın zulmünden kaçmış bir halkın çocuklarıdır.² Dehak, hem İran hem de Turan topraklarını yöneten mitsel Pişdadi hanedanının Cemşid'den sonraki beşinci hükümdarıydı. Öyle zalimdi ki kimi tarihçiler ondan şiddeti ve kötülüğü simgeleyen eski hükümdar Şaddad diye söz ettiler. Kötücül mizacından ötürü Tanrı onu omuz başlarına yılana benzeyen yaralar açarak cezalandırdı. Bu yaralar yüzünden Dehak sonsuz acılar içinde yaşıyordu. En iyi ve en yetenekli hekimler bile onu iyileştiremedi. Nihayet bir gün Şeytan, Dehak'ın sarayında hekim kılığında ortaya çıktı ve bu bitmek bilmeyen acının tek devasının yılan şeklindeki yaralara her gün iki gencin beyninin sü-

- 1 Kürtlerin kökeniyle ilgili başka hikâyeler için ayrıca bkz. Cemilpaşa, *Kürdistan: Kısa Tarihi*, s. 14-15. Dehak'ın öyküsünün birçok versiyonu vardır. Benim bu metinde kullandığım versiyon ise M. Emin Bozarslan'ın Arapçadan Türkçeye çevirdiği *Şerefname*'den alınmıştır. Ancak bu çevirinin doğruluğundan emin olmak için Şerefhan Bitlisi'nin *Scheref-Nameh; ou Historie des Kourdes* adlı eserinin Veliaminov-Zernof'un yaptığı Farsça baskısıyla karşılaştırdım. Bozarslan'ın çevirisi özgün Farsçaya oldukça sadık kalmıştır. Ne var ki Bozarslan isimlerin ve terimlerin Türkçe yazılışlarını kullanmaktadır. Ben de bu yüzden sesleri ayırt etmeye yarayan işaretleri göz ardı ettim. Farsça metnin çevirisinde yaptığı yardımdan ötürü John Woods'a minnettarım.
- 2 Bunun birçok baskısı vardır. Nispeten daha eksiksiz olanlardan biri Ferdowsi, *Shahname*, editör. Jalal Khaliqi-Mutlaq (New York: Bibliotheca Persica, 1987); ayrıca E. E. Bertels'in 1964 yılında Moskova'da basılan versiyonunun da başvurdum. *Shahname*'nin kısaltılmış bir versiyonu *The Epic of the Kings* başlığı altında çıktı: Çev. Reuben Levy, (Chicago: University of Chicago Press, 1967). Ayrıca bkz. François Bernard Charmoy, çev. *Cheref-Nameh, ou Fastes de la Nation Kourde*, 2 cilt (St. Petersburg: Commissionnaires de l'Academie imperiale des science, 1865-75).

Şekil 2.1. Ksenophon'un zamanında Karduçi toprakları (MÖ 5. yüzyıl). Daha sonraki dönemlerde yaşamış bir başka sanatçı tarafından çizilmiş olan bu harita, geri çekilen antik çağın Yunan ordularını gösteriyor. (Kaynak: New York Metropolitan Müzesi, Ortadoğu Haritaları Bölümü, New York.)
 Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

rülmesi olduğunu söyledi. Bunun üzerine her gün iki gencin öldürülmesine ve beyinlerinin yaralara sürülmesine karar verildi. Bu tedavi şaşılacak derecede işe yarıyor gibiydi.

Her gün iki gencin öldürülmesi bir zaman daha devam etti. Sonunda masum insanları kesmekle görevli aşçı bazılarına acıdı ve her iki kişiden birinin dağlara kaçmasına izin verdi. Bir koyun beynini diğer kurbanın beyniyle karıştırdı ve bu karışımı Dehak'a sundu. Aşçı, mahkûmları serbest bırakmasının koşulu olarak ulaşılmaz dağlara sığınmalarını ve böylece Dehak'ın zulmünden uzakta kalmalarını istedi.

Onlar da dağları mesken tuttular. Zaman içinde azat edilen bu insanlar çoğaldılar, dağlık bölgeleri doldurdular ve “Kürtler” diye anılmaya başladılar. Kürtler uzunca bir zaman, serbest kalmadan önceki kültür, sanat ve medeniyetlerini unutacak kadar medeniyetten uzak kaldılar. Herkesten uzak yaşayınca da benzersiz bir dil ortaya çıkardılar.³ Daha sonra vadilere inip çiftçi, çoban ve tüccar oldular; köyler, kaleler ve kasabalar kurdular. Efsane bize bu insanlara kimin “Kürt” dediğini söylemiyor.

Her ne kadar *Şerefname*'de⁴ sözü geçen bu efsane Kürtlerin dağlarda yalıtılmış olarak yaşamalarının sonucu kendi dillerini ve medeniyetlerini icat etmiş farklı grupların bir alaşımı olduğunu öne sürüyor olsa da milliyetçiler bir Kürt özünün bulunduğunu varsayar ve kadim tarihte bir zaman var olduğuna inandıkları Kürtlerin asıl özünü keşfetmeye gayret ederler. Kürtlerin kökenine yönelik bu özcü yaklaşımın en etkili ifadelerinden biri Britanyalı bilim adamı G.R. Driver'ın çalışmasıdır. Driver, “The Name Kurd and Its Phi-

3 Farsça kopyada bu bölüm biraz farklıdır. “Dağlarda yalıtıldıkları için, kendi dillerini yarattılar...” Şerefhan Bitlisi, *Scheref-Nameh; ou Historie des Kourdes*, (çev. Veliaminof-Zernof), 1: 12-13.

4 Şerefhan, *Şerefname*'de (çev. M. Emin Bozarslan, s. 17) bu öykünün yanı sıra başka birçok çelişkili öykünün bulunduğunu belirtmektedir. Bunların hepsi Kürtlere, Kürt olmayan bir köken atfetmektedir.

lological Connexions” [Kürt Adı ve Filolojik Bağlantıları] başlıklı makalesinde çeşitli eski kelimeleri inceler ve etnik bir tanımlama olan “Kürt” terimi ile bu kelimeler arasında filolojik bağlantılar kurmaya çalışır. Driver, Kürtlere dair en eski kaydın MÖ üçüncü binyıla ait, üzerinde Kar-da ya da Qar-da diye anılan bölgenin isminin geçtiği eski bir Sümer kil tableti olduğunu ileri sürer. Van Gölü’nün güneyindeki bu bölgede, bir grup dağ sakini olan Qur-ti-e’lerle ilişkilendirilen “Su” halkı yaşamaktaydı. İşte burada Driver ilk etimolojik bağlantısını Qur-ti-e adıyla yapar. Driver’ın ikinci çıkarımına göre “Kurd” kelimesinin erken bir şekline ise Ksenophon’un günümüz Kürdistan’ına tekabül eden bölgenin saldırgan sakinleri Karduçi veya Kardukilerden bahsettiği destanı *Anabasis*’te rastlanabilir belki.⁵ Bu insanlar Ermenistan ve Mezopotamya arasında kalan topraklarda yaşayan dağ sakinleriydi. Ksenophon Karduçilerin (ayrıca Carduchi olarak da yazılır) Kardaka ülkesinden çekilen Yunan ordularına (MÖ 401-400) saldırılarını anlatır.⁶

Driver, aynı bölgede yaşayan bir grubun topluluk adı olan “Kırti” kelimesinin de “Kürt” kelimesiyle filolojik benzerlikler taşıdığını savunur. Polybius, Livy ve Strabo gibi çeşitli klasik yazarlar da Kırti halkından bahseder. Aktarıldığına göre bu halk, Kardakeler veya Karduçiler gibi “sapan atan” olarak ünlenmiş Asyalı bir kabileydi. Driver, Kırtilerin orijinal Kürtler olabilecekleri sonucuna varır.⁷

Driver’ın Kürtlerin kökeniyle ilgili kuramları, özcü bilimsel düşünceye değerli veriler sunuyor.⁸ Birçok akademis-

5 Tam bir alıntı için bkz. Driver, “The Name Kurd and its Philological Connexions,” s. 393 vd.

6 Ksenophon, *Anabasis*, 4. kitap, 3. bölüm; ayrıca bkz. Ksenophon, *Persian Expedition* (çev. Rex Warner), s. 131-39.

7 Driver, “The Name Kurd and its Philological Connexions”, s. 397.

8 Şüphesiz tarihte Kürtlerin köklerini arayan tek kişi Driver değildi. “Kurds, Kurdistan” başlıklı önemli makalesinde Hartmann, T. Nöldeke ve Weissbach

yen bir parça inandırıcılık taşıyan bu kuramlara fazlasıyla bel bağlıyor. Ne var ki kanıtlar yetersiz, kuramlar da bir hayli spekülâtif. Meşhur Rus bilim adamı ve Kürdolog Basile Nikitin, “Karduçi” ve “Kürt” terimleri arasındaki dilbilimsel bağlantıların birçok akademisyen tarafından tartışılmakta olduğuna haklı olarak işaret eder.⁹

Vladimir Minorsky’nin yaygın olarak alıntılanan kuramına göre, halen Kürtlerin çoğunlukta olduğu bölgede yerleşen Medler (MÖ 728-550) modern Kürtlerin atalarıdır. Minorsky ayrıca MÖ 8. yüzyılda bölgeyi istila eden Medlerin dilbilim açısından Kürtlere benzediklerini iddia ediyor.¹⁰ Bu görüş 20. yüzyılda birçok Kürt milliyetçisi tarafından da kabul edildi. Ancak Hollandalı ünlü bilim adamı Martin van Bruinessen, Kürtlerin Medlerin ataları olarak kabul edilmesine karşı çıkıyor. Bruinessen’e göre “her ne kadar Kürt entelektüelleri, halklarının Medlerin soyundan geldiğini iddia etseler de Medlerin siyasal hâkimiyetleri ile Kürtlerin ilk ortaya çıkışları arasındaki hatırı sayılır boşluğu aşan böylesi bir bağlantıya izin verecek yeterli kanıt yoktur.”¹¹

Kürtlerin kökeni hakkında birçok uyuşmazlık olmasına rağmen, aynı zamanda tüm bu kuramların ortak bir yanı da vardır. Hepsi de otoktonistik (toprağa dayanan) bir yapıya sahip olma eğilimindedir. Diğer bir deyişle bu kuramlara dayananlar, 12. yüzyıldan sonraki bir zamanda “Kürdistan” diye bilinen belirli bir bölgenin kadim sakinlerine bakıp bu insanlar ile modern Kürtler arasında etimolojik bağlantılar

gibi başka isimlerden de bahseder. Nikitin, *Kürtler: Sosyolojik ve Tarihi İnceleme* (çev. Demirhan ve Süreyya) adlı eserinde bu listeye Marr’ı da ekler.

9 Nikitin’in, Theodore Nöldeke’den yaptığı alıntı, *Kardu und Kurden* (Berlin, 1898) ve Martin Hartmann, *Bohtan*; bkz. Nikitin, *Kürtler*, s. 22.

10 Basile Nikitin, *Kürtler* adlı eserinde Minorsky’i açıklamaktadır, s. 31-38. Kitap orijinalinde iki cilt olarak basılmıştır; ancak 1991 yılında tek cilt olarak yayınlanmıştır.

11 Bruinessen, “The Ethnic Identity of the Kurds”, s. 616.

bulmayı umarlar. Bu nedenle bu özcü kuramlar Kürtlerin kadim tarihte farklı adlarla tanınmış, ancak bugün “Kürdistan” olarak adlandırılan bir bölgede yerleşmiş olan insanlar olduğu sonucuna varırlar.

Bundan farklı ve bir o kadar da temelsiz başka bir filolojik kurama göre Kürtler Orta Asya kökenli kabilelerden biridir ve dolayısıyla Türk kökenlidir. Eski Türkçenin bilinen ilk yazılı biçimi olan 15. yüzyıl tarihli Orhun Yazıtları’na¹² başvuran çeşitli yazarlar, Kürtlerin eski bir Türki konfederasyonun bir kabilesi olduklarını ileri sürerler. Bu yazarlar iddialarını, “Kürt” diye okudukları bir sözcüğe dayandırıyorlar.¹³ Ancak bu hipotez, itibarlı bir Türkolog olan Talat Tekin tarafından tatminkâr bir şekilde çürütüldü. Tekin, “Körtle” (bir özel isim) kelimesinin “Kürt” olarak yanlış okunduğunu iddia ediyor.¹⁴ Bu nedenle bu yazıt Kürtlerin Türki kökenini gösteren bir kanıt olarak alınmamalıdır.

Bu grubun kökeninin araştırılmasında “Kürt” teriminin –varsayılan herhangi bir öncelinin değil– etno-dilsel bir gruba işaret etmek için kullanıldığı kaynaklarla başlanması gerektiğini önereceğim. Dolayısıyla sadece kelimenin tarihsel kaynaklarda ilk ortaya çıktığı zamandan itibaren işaret ettiği çağrışımlara bakacağım.

“Kürt” kelimesi ilk kez ne zaman kullanıldı? Arshak Saf-rastian kelimenin kökenini MS 3. yüzyıla dek götürür. Saf-

12 Daha kesin bir ifadeyle, Orhun Yazıtları’nın bir parçası olan Yenisey bölgesindeki Elegeş Yazıtları. Yazılı kayalar Rus bilim adamları tarafından 1888 yılında bulunmuştur; bkz. Tekin, “Elegest (Körtle Han) Yazıtı”, s. 19-32.

13 Bu iddia için bkz. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, bilhassa Elegeş Yazıtları ile ilgili bölüm. Bu görüş başka önde gelen bilim adamları tarafından benimsenmiştir; bkz. Kışlalı, “Türkler ve Kürtler”, s. 2.

14 Orkun bunu “Kürt elinin hanı...” şeklinde okumuştur. Ancak Tekin’e göre “(ben) Körtle Han Alp Urungu...” şeklinde okunmalıdır. Tekin, söz konusu kelimenin bir özel isim olduğunu ve metinde de sıklıkla ortaya çıktığını öne sürer. Bkz. Tekin, “Elegest (Körtle Han) Yazıtı”, s. 23. Ayrıca bkz. Baskın Oran, “İlk Kürt: Körtle Han Alp Urungu.”

rastian'a göre "günümüze ulaşmış edebi belgelerden saptanabildiği kadarıyla, bu isim Kürt biçiminde, *Kurdan* olarak, Pehlevi dilinde yazılmış bir kitapta ilk kez karşımıza çıkıyor. 1S 226 tarihinde Pers Sasani Hükümdarlığı'nı kurmuş olan Artakşir-i Papakan, birçok hasmından biri olan bir Madig'den, *Kurdan*'ların (Kürtlerin) kralından bahseder."¹⁵ Ne yazık ki yeterli bilgi bulunmadığı için bu kaynaktaki "Kurdan" kelimesinin anlamlarını etraflıca açıklayabilecek durumda değilim. Ancak "Kürt" kelimesi Arapça kaynaklarda sistematik olarak kullanılır; Kürtler hakkındaki güvenilir kaynaklar da Arapların bölgeyi fethettiği 7. yüzyıldan sonra ya aittir. Araplar "Kürt" kelimesini yaygınlaştırdıkları (çoğulu el-Ekrad) için kelimenin Arapça kökenli olduğu varsayılabilir. Ancak bu, Arapların bu kelimeyi Farsça, Pehlevi dili ya da başka bir İranî dilden almış olmaları akla yatkın olduğu için riskli bir varsayım olabilir. Ayrıca Arapçada "Kürt" kelimesinin kökü bulunmadığı için kelimenin Arapça kökenli olması muhtemel görünmüyor.

Erken dönem Arap kaynaklarında Kürtlere dair yapılan göndermeler genellikle Kürt aşiretlerinin yerleri ve dağılımlarıyla ilgilidir. 9. yüzyılda yaşamış bir Arap yazar olan Yakubi, *Kitabü'l-Buldan* adlı kitabında Kürtlerden Cebel bölgesinde yaşayan bir grup olarak bahseder.¹⁶ Yakubi, bu bölgedeki "Saymarah" adlı bir kasabada Kürtlerin, Arap ve İranlılar (*Acem*) ile birlikte yaşadıklarını belirtir. İlginç bir şekilde Yakubi, bu insanların hepsinin Farsça konuştuğu bilgisini verir bize. Bu bize, Yakubi'nin kıstaslarının ille de dilbilsel olmayabileceğine işaret eder.¹⁷

15 Safrastian, *Kurds and Kurdistan*, s. 16. Yazar, Darab Peshotan Sanjana, *Karname-i Artakshir-i Papakan* (Bombay, 1896), s. 22.'den alıntılanmıştır.

16 Cebel, Mezopotamya'daki dağlık bölgeyi kapsamaktadır. Bu bölge yaklaşık olarak, daha büyük Zagros yöresidir.

17 "Saymara, pınar ve nehirlerin köylere ve tarlalara su taşıdığı geniş bir ovadadır ve buranın sakinleri Araplardan Farslara ve Kürtlere (*el-Ekrad*) dek çeşitli-

Minorsky, 10. yüzyılda yaşamış iki Arap yazar Mesudi ve İstahri'nin Kürt aşiretlerinin bir listesini sundukları için önemli kaynaklar olduğunu söyler. Bu kaynaklarda da, Dehak'ın öyküsü gibi Kürtlerin kökenine dair efsaneler anlatılır; ancak bunların kimleri Kürt olarak gördüğüne dair açık bir işaret yoktur.¹⁸ Aksine, 10. yüzyılda yaşamış Arap coğrafyacı Muhammed ibn Hevkal, Kürtlerin Arap kökenli olabileceklerini ileri sürer.¹⁹ Hevkal Kürtlerin esas olarak kırsal mahallerde yaşadıklarını yazar. Fakat yine Hevkal'in kayıtlarında Kürtlerin Musul gibi büyük şehirlerin de sakinleri olarak geçtikleri gözden kaçırılmamalı. Kürt gruplarının muğlak tanımlanışlarına ve Kürtlerin kökenine dair çelişkili hikâyelere rağmen Arap kaynaklarında Kürtler yine de genel olarak Bedevi ya da yaz aylarında Zagros Dağları'ndaki otlaklarda, kışın da Bağdat'ın doğusundaki alçak düzlüklerde yaşayanlar ya da İran'ın kırsal göçerleri olarak kabul edilir.²⁰ Daha sonra bu görüşü ayrıntılandıran Minorsky, etnik bir tanımlama olarak "Kürt" teriminin, her ne kadar İranileşmiş aşiretlerin bazıları Yahudileri ve Ermenileri de kapsıyor olsalar da dağlık bir arazide yaşayan "İranlı ve İranileşmiş aşiretlerin bir alaşımı için kullanılmaya başlandığı" sonucuna varır.²¹

Arapların "Kürdistan" terimini Kürtlerin yerleştiği belirli bir bölgeye işaret etmek için kullanmamış olmaları dik-

lik gösteriyordu... Hepsi de Farsça konuşuyordu." Ahmed ibn Abu Yakub, *Kitabo'l Buldan*, s. 45. Bu metnin tercümesinde yaptığı yardımdan ötürü Mustafa Kamal'a minnettarım.

18 Minorsky, "Kurds, Kurdistan."

19 Muhammed ibn Hevkal, 837 yılında Basra'da doğmuş bir sözlük yazarı ve filolog olan Ebu Bekir Muhammed ibn Hasan ibn Dureyd'i kaynak olarak gösterir. Hevkal, Kürtlerden Fars, Cebel, Azerbaycan ve Ermenistan'da yaşayanları anlatırken bahseder. Muhammed ibn Hawqal, *Configuration de la terre* (çev. Kramers ve Wier), s. 267.

20 Bkz. Kennedy, *The Prophet and the Age of the Caliphates*, s. 250.

21 Minorsky, "Kurds, Kurdistan."

kat çekicidir. Onun yerine Cebel (dağ), Zozan (yazlık mera), Azerbaycan ve Ermenistan gibi coğrafi isimleri ya da tabirleri kullanmışlardır.²² “Kürdistan” terimi ilk kez Büyük Selçuklular tarafından idari bir birimi belirtmek için kullanılmıştır. 12. yüzyılda Sultan Sencer (ölümü 1157) Zagros’un doğu kısmında Hamedan yakınlarında idari bir bölge kurmuş ve bu vilayete “Kürdistan” adını vermiştir. Kürdistan’ın esas idari yapısı hakkında çok fazla şey bilinmiyor. Ancak elimizde İlhanlıların hizmetinde eski bir devlet muhasibi olan Kazvin’li Hamdullah-Müstavfi’nin Kürdistan Eyaleti’ne ışık tutabilecek kayıtları var. *Nüzhetü’l-Kulûb* (1340) adlı eserinde, bu vilayette bulunan on altı kazayı sıralayan²³ Müstavfi, Kürdistan’ın Selçuklular zamanındaki sınırlarını şöyle gösterir:

[Kürdistan’ın sınırları] Arap Irak’ı, Kuzistan, Farsî Irak’ı, Azerbaycan ve Diyarbakır’ı [kapsamaktadır]. (Selçuklu) Süleyman Şah Abuh zamanındaki gelirleri bugünün parasıyla yaklaşık 2.000.000, dinardı. Ancak şimdiki kayıtlardaki miktar yalnızca 201.500 dinardır.²⁴

Öyle görünüyor ki, Müstavfi, Kürdistan’ın idari bir birim olarak 14. yüzyıldan önce de var olduğunu doğruluyor. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki Kürdistan’la ilgili bu kayıt Sencer’in döneminden iki yüzyıl sonra tutulmuştur. Her durumda bu, mevcut tarihsel kaynaklarda Kürdistan hakkındaki en eski referanstır. Bu açıklamada aynı idari yapılanmanın Selçuklu İmparatorluğu dağıldıktan sonra da devam edip et-

22 A.g.e. Ayrıca bkz. Driver, *The Dispersion of the Kurds in Ancient Times*, s. 563-72.

23 Bunlar Alani, Alistar, Bahar, Kuftiyan, Derbend-i-Tac Hatun, Deben-i Zengi, Dizbil, Dinavar, Sultanabad Cam Cimal, Şahrazur, Kirmanşah, Kirind ve Kustan, Kanguvar, Maydaşt, Harsin ve Vastam. Bkz. Mustawfi, *Geographical Part of the Nuzhat al-Qulub* (çev. Le Strange), s. 105-7

24 A.g.e., s. 105.

mediği belirgin değildir. Müstavfi'nin kaydında belirgin olan ise, idari bir birim olarak Kürdistan'ın, bazı önemli Kürt şehirleri dışarıda bırakıldığı için Kürdistan'ın "etnik" sınırlarıyla ilişkilendirilmediği ve sadece idari bir düzenleme olduğudur. Selçukluların bu terimi neden oluşturduklarını bilmiyoruz; yine de "Kürdistan"ın en eski yorumlanışı olması, bu terimin Kürt olmayanlar tarafından icat edildiği iddiasını destekliyor.

İlginç bir şekilde, bilindiği kadarıyla "Kürt" ve "Kürdistan" terimleri yerli halk tarafından 20. yüzyıla kadar siyasi olarak kullanılmadı. 20. yüzyıl öncesine ait kaynaklarda Kürdistan'ın siyasi bir çağrışımının olduğunu öne sürerken dikkatli olmak gerekir.²⁵ Aksine, Hassan Arfa'nın *The Kurds: A Historical and Political Study* (Kürtler: Siyasi ve Tarihsel Bir Çalışma) isimli çalışmasında ifade ettiğine göre "Kürt ismi Arapların ülkelerini işgalinden gelir... [Ancak] o zamanın Kürt aşiretlerinin çoğu Arapların ve İranlıların kendilerine verdiği bu isme aldırmayıp kendilerini belirli bir bölge veya vadi ya da göçerlerin aşıkları sıradağlardaki aşiret veya kabile isimleriyle adlandırdılar."²⁶ Yerel halkın "Kürt" ismini yaratmadaki rolü bilinmiyor. Ancak bunun esasında yabancı bir terim olduğu ve bu terimin daha sonra monolojik bir sürecin sonucunda benimsenmesiyle ortaya çıktığı oldukça muhtemeldir.

Ortaçağ kaynaklarında Kürtler ve Kürdistan

Şerefhan Bitlisi

Yalnızca Kürtler ve Kürt tarihiyle ilgili olarak bir Kürt tarafından yazılmış, bilinen en eski metin ancak 1596 yılında kaleme alındı. Bitlis Emirliği'nin o zamanki yöneticisi Şeref-

25 Benzer bir iddia Tezcan tarafından öne sürülmüştür. "The Development of the Use of 'Kurdistan' as a Geographical Description", s. 540-53.

26 Arfa, *The Kurds*, s. 7.

han Bitlisi'nin yazdığı kitabın adı *Şerefname* idi.²⁷ Farsça yazılmış olan *Şerefname* görece daha incelikli bir Kürt grupları algısı sergiler. Şerefhan "Kürt" terimini sıklıkla kullanmış olsa da bu terimin kesin bir tanımını vermez. Öyle görünüyor ki bu terim Şerefhan'ın daha nesnel bir şekilde tanımladığı coğrafi bir bölgeyle –Kürdistan'la– ilişkili kolektif bir kimliğe işaret eder.

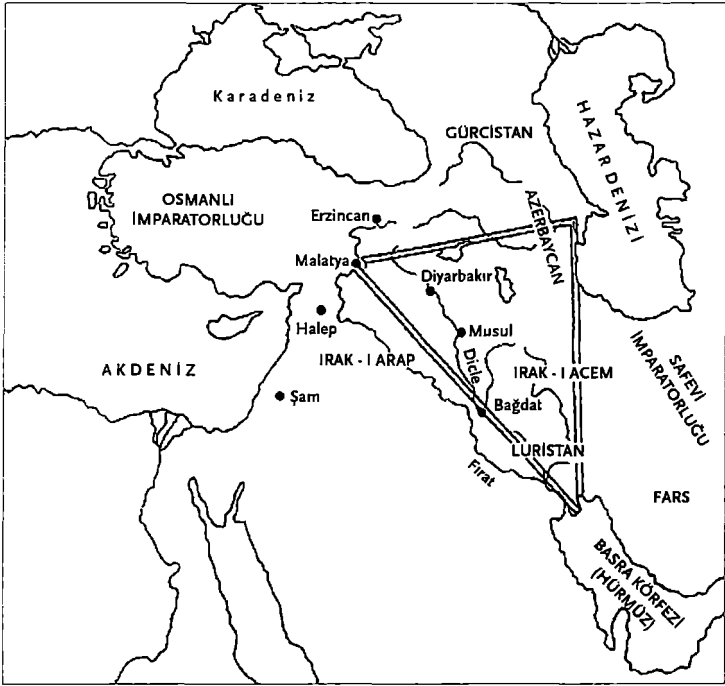
Kürtlerin memleketinin sınırları, Okyanus'tan ayrılan Hürmüz Denizi [Basra Körfezi] kıyısından başlar; bir doğru çizgi üzerinde oradan Malatya ve Maraş illerinin nihayetine kadar uzanır. Böylece bu çizginin kuzey tarafını Fars, Acem Irak'ı [Güneybatı İran'ın Kuzistan eyaleti], Azerbaycan, Küçük Ermenistan ve Büyük Ermenistan teşkil eder. Güneyine ise Arap Irak'ı, Musul ve Diyarbekir illeri düşer.²⁸

Dolayısıyla, Kürtler Kürdistan'ın sakinleridir. Şerefhan'ın Kürt toplumuna dair incelikli kavrayışı, Kürt gruplarını ve lehçelerini sınıflandırmasında da oldukça belirgindir. Şerefhan'a göre Kürt grupları gelenek, dil ve toplumsal durumlarına göre dört gruba ayrılabilir: Kurmanci, Lur (Lor), Kelhuri ve Gorani.²⁹ İlginç bir şekilde, Kürtlükleri bugün ciddi bir biçimde tartışılan altdil gruplarından biri olan Zazaca konuşanlar bu listeye dahil edilmemişlerdir. Ancak Şerefhan, yine bugün kökenleri tartışılan Lurları Kürt grupları listesine dahil eder. Şerefhan, dört yüz aileden oluşmuş bir Kürt grubunun 12. yüzyılda Şam yakınlarındaki dağlık bir bölge olan "Sımak"tan Luristan'a göç ettiğini ve Muhammed Hurşid konfederasyonunun bir parçası haline geldiğini ileri sürer. Hemen sonra Kürt aşiretleri konfederasyonun deneti-

27 Bitlis Emirligi 16. yüzyıldaki başlıca aşiret konfederasyonlarından biriydi ve 19. yüzyılın ortasına kadar da öyle kaldı.

28 Şerefhan Bitlisi, *Şerefname* (çev. Bozarslan), s. 20.

29 A.g.e.

Şekil 2.2. Şerefhan'a göre Kürdistan.

mini ele geçirdiler; Luristan'ı da denetimleri altına aldılar.³⁰ Şerefhan'ın Lurlarla ilgili açıklamaları muğlaktır. Örneğin, Lurları Kürt olarak adlandırırken ölçütünün ne olduğunu ya da 12. yüzyıldaki Luristan'a yönelik Kürt göçünün bu sınıflandırmayla ilgisi olup olmadığını bilmiyoruz. Ancak bildiğimiz bir şey var ki o da Şerefhan'ın zihninde Lurların daha geniş Kürt toplumunun bir parçası olduğudur. Luristan'ın Kürdistan'ın bir parçası olduğu iddiası, Kürdistan haritalarının Luristan'ı kapsamadığı 20. yüzyılda önemli hale geldi.³¹

30 A.g.e., s. 35-36.

31 20. yüzyıldaki bazı yazarların Lurlardan Kürtler olarak bahsettiğini belirtmem gerekiyor. Bkz. Zeki, *Kürdistan Tarihi*, s. 24. Zeki bu sonuca dilbilimsel benzerliklere dayanarak varıyor.

Şerefhan'ın Kürt kimliği anlayışı bugünkü Kürt kimliği anlayışıyla karıştırılmamalıdır. Şerefhan'ın açıklamasında çarpıcı olan şey, sadece Kürt toplumunun belirli sınırları ya da "etnik" kimliğinin sınırları değil, aynı zamanda Kürtlerin kökenleridir. Örneğin, Şerefhan Kürt hanedanlarından bahsederken birçok Kürt ailesinin kökenlerini Arap hanedanlıklarından Emevi ve Abbasilere dayandırmakta tereddüt etmez. Arapların ve Kürtlerin ayrı etnodilsel kategorilere ait olduğu gerçeğine rağmen, bu durum onun zihninde bir çelişki oluşturmuyor. Bu, 20. yüzyıl öncesinde insan gruplarının sınıflandırılma şekillerinin tam bir göstergesidir ve kesinlikle sadece Şerefhan'a özgü değildir. Daha önce belirtildiği üzere, Arap coğrafyacılar da Kürtlerden Arap kökenli bir halk olarak bahsederken herhangi bir fark görmediler.³²

Şerefname, Kürtlerin hanedanlık tarihinin ve 16. yüzyıl Osmanlı-Safevi ilişkilerinin en önemli kaynaklarından biri olarak son derece önemli bir metindir. Ancak, yazarın Kürt algısını anlamak için Şerefhan'ın meslek hayatının ve Şerefname'nin daha ayrıntılı bir incelemesini yapmak gerekir. 20 Şubat 1543'te Safevi İranı'nda doğan Şerefhan, çocukluğunu Safevi sarayında Şah Tahmasp'ın (1524-76)³³ himayesi altında geçirdi. On iki yaşında iken kendisine Şah Tahmasp tarafından "Kürtlerin emiri" unvanı verildi.

Şerefhan bu unvanı üç yıl taşıdı. II. Şah İsmail'in 1576 yılında Safevi tahtına çıkmasından sonra Şerefhan, Kürtlerin emirü-l umera'sı unvanıyla Azerbaycan ve Şirvan'da Nahçıvan valisi oldu. Osmanlılar bu bölgeleri 1578'de ele geçirdiklerinde Osmanlı Sultanı III. Murad kendisine ailesinin nesiller boyunca hüküm sürdüğü Bitlis sancağı yönetimini

32 Bkz. Muhammed ibn Hewkal, *Configuration de la terre*, s. 267. Böyle bir iddia 9. yüzyılda, 20. yüzyılın aksine belirgin bir siyasi niyet taşımıyordu.

33 Şerefhan Bitlisi ile ilgili daha fazla bilgi için, bkz. Naficy, "Bidlisi, Sharaf al Din Khan." Ayrıca Ahmed, *Tarihin Tarihi, Kürtlerde Tarih, Tarihte Kadın*, s. 54-63.

sundu.³⁴ Safevi sarayında yetişen ve burada eğitim görmüş olan Şerefhan Türkçe, Farsça ve Arapçaya hâkimdi ve Safevilerin idari kayıtlarına ve bunun yanında Farsça, Osmanlıca ve Arapça kitaplara ulaştığı anlaşıyor. Öyle görünüyor ki Kürtleri ve Kürdistan'ı algılayışı Arap ve Farsî coğrafyacıların, yöneticilerin ve tarihçilerin görüşlerinden etkilenmişti.

Daha önce ifade edildiği üzere, 20. yüzyıl kaynakları Kürt kimliğinin kökenlerinden bahsederken hep bir ağızdan *Şerefname*'ye atıfta bulunurlar ve birçok akademisyenin dik-kati Dehak'ın hikâyesine takılıp kalmıştır. Bu hikâye sadece Kürtlerin kökenini anlatan bir efsane olduğu için değil, daha da önemlisi bize Şerefhan'ın kaynaklarıyla ilgili ipuçları sunduğu için önemlidir. Kitabında yazarın kendisi de başyapıtını yazarken, Firdevsi'nin *Şahname*'si de dahil olmak üzere çeşitli kitaplardan yararlandığını kabul ediyor. *Şahname* Kürtlerin kökenlerinin hikâyesini aşağı yukarı *Şerefname*'de olduğu gibi verir. Firdevsi, Dehak'ı ve onun zulmünden kaçan halkın hikâyesini anlattıktan sonra, bölümünü aşağıdaki dizelerle sonlandırır:

Birbirini tanımayan ikiyüz adam [Dehak'ın zulmünden kaçanlar] biraraya geldi

*Ahçı³⁵ onlara geçinmeleri için birkaç keçi ve koyun verdi
Ve onları ulaşılmaz topraklara [dağlara] gönderdi
Şimdi Kürtler işte o [göçmen] soydan gelmektedirler
Öyle ki, yerleşik uygarlığı hatırlayamamaktadırlar³⁶*

34 Daha ayrıntılı bilgi için bir sonraki bölüme bakınız.

35 *Şahname*'de onların serbest bırakılmalarını sağlayan kişi gençleri öldürüp beyinleri hazırlamakla görevli olan aşçıdır.

36 "Chu gird amadi azishan divist/Baran san kih nashinahtandi kih kist/Khurishgar bidishan buzi chand u mish/Sipurdi u sahra nihadish pish/Kunun Kurd az an tukhmah darad nizhad/Kaz abad nayad bih dilbarash yad." Firdevsi *Şahname*'nin içinde, (Khaliqi-Mutlaq), 1: 57. Metnin çevirisindeki yardımlarından dolayı John Woods'a müteşekkirim. Türkçeye çeviri İngilizceden anlam bazında yapılmıştır.

Şerefhan'ın hikâyeyi Firdevsi'den almış olması muhtemel görünmekle birlikte, biz bunun Firdevsi'den daha önce de var olduğunu biliyoruz. Örneğin, 10. yüzyılda yaşamış Arap tarihçisi Mesudi, *Murucü'z-Zeheb ve-Ma'adinü'l-Cevahir* isimli kitabında hikâyenin Firdevsi ve Şerefhan'ınkine benzer bir başka bir versiyonundan daha bahseder.³⁷ Mesudi, "Kürt" kelimesini kullanan bilinen en eski yazarlardan biridir ve Dehak'ın hikâyesinden Kürt kökenli bir efsane olarak bahseder. Dolayısıyla, Şerefhan'ın Mesudi'yi de okumuş olma ihtimali var.³⁸ Şerefhan'ın kaynakları ne olursa olsun, bu hikâyenin daha önceki dönemlerdeki varlığı "Kürt" teriminin Şerefhan'dan altı yüz yıl önce etnik bir nitelendirme olarak var olduğunu ve bu terimin ilk kez Kürt-olmayanlar tarafından kolektif bir kimliğe işaret etmek için kullanıldığını gösterir.

Şerefhan ayrıca başka mitsel kişilerin de Kürt olduğunu belirtir. Örneğin, Firdevsi'nin, *Şahname*'deki baş kişilerden biri olan Zaloğlu Rüstem'den Kürt kökenli biri olarak bahsettiğini ifade eder.³⁹ Büyük olasılıkla Şerefhan, Firdevsi tarafından Rüstem (Rostem-i Kurd) adının sonuna eklenen *kurd* sıfatını düşünüyordu. Ancak, aynı sözcüğün Farsça *gurd* (kahraman)⁴⁰ olarak okunabileceği savı da ileri sürüle-

37 Mesudi'nin kitabı Fransızca Barbier de Meynard ve Pavet de Courteille tarafından *Les Prairies d'Or* ismiyle çevrildi. İngilizcede *The Meadows of Gold* ismiyle çıktı, çev. Paul Lunde ve Caroline Stone (Londra ve New York: Kegan Paul International, 1989). Kürtlerin kökeni ile ilgili tartışma için her sayfanın üstünde Arapçası bulunan Fransızca çevirisini kullandım. Bkz. Masudi, *Les Prairies d'Or*, s. 249-252.

38 Bir başka hikâyeye göre Şeytan, (Davud'un oğlu) Süleyman'ın sarayındaki sadakatsiz köle kadınları gebe bıraktı. Bu kadınlar Şeytan'ın çocuklarını doğurduktan sonra Süleyman bunların dağlara gönderilmesi emrini verdi. Bu çocuklar Kürtler oldu. Masudi, *Les Prairies d'Or*, s. 250-251

39 "Örneğin, Keykubad döneminde yaşayan ünlü kahraman Rüstem bin Zal onlardır [*elrad* yani Kürt aşiretleri]". Şerefhan, *Şerefname* (çev.Bozarslan), s. 23.

40 k harfinin g olarak okunmasını sağlayan k üzerindeki ek çizgi 12. yüzyılda yoktu ve bu da karışıklığa neden olabilir.

bilir ve gerçekten de bu kelime genelde böyle çevrilir. Farsça üzerine çalışan araştırmacılar *Şahname*'de kullanılan kelimenin sadece "kahraman" anlamına geldiği ve etnik bir terim olarak kullanılmadığı konusunda hemfikirdirler.

Safevi sarayında Farsçayı muhtemelen ilk dili olarak öğrenmiş olan Şerefhan, Firdevsî'yi yanlış okumuş olabilir mi? Eseri *Şerefname* Fars edebiyatının en iyi örneklerinden biri olarak kabul edilen Şerefhan yetkinliğindeki bir alimin kelimeyi yanlış okumuş olması pek olası görünmüyor. O zaman neden *Şahname*'yi (daha iyi bir kelimeyle ifade etmek mümkün olmadığı için) manipüle etti? Kimse bilmiyor. Ancak, Fars mitolojisinin bu en tanınmış ve saygın figürlerinden birinin Kürt olduğunu belirterek, mensubu olduğu Kürt toplumuna meşruiyet sağlamak istediği ileri sürülebilir.

Özetle, *Şerefname* bize 16. yüzyıl itibariyle en azından bir Kürtün "Kürt" terimini, Kürdistan'ın yerel nüfusunu tanımlamak için genel, yarı-etnik bir terim olarak kullandığına dair kanıtlar sunar. Kürtlerin dışsal olarak sınıflandırılmasının Şerefhan'ın Kürt toplumunu bir bütün olarak algılayışında önemli bir rol oynadığını belirttim. Açık bir şekilde, Şerefhan ne Kürdistan diye adlandırdığı bölgenin tamamını gezmişti ne de açıkça Kürt olarak adlandırdığı aşiretlerin her birinin Kürtlüğünü araştırmıştı. Büyük olasılıkla bu kullanımı Safevi ve Osmanlı bürokratik ve idari aygıtlarından aldı. Şerefhan'ın Safeviler tarafından Kürdistan emiri olarak atandığı hatırlanacak olursa, Safevilerin Kürtlerin kim olduğunu zaten belirlemiş oldukları açık bir şekilde ortaya çıkar. Bu, Şerefhan'ın, 9. yüzyılda yaşamış Arap coğrafyacıların ileri sürdükleri gibi Kürt hanedanlarının kökenini saygın Abbasi ve Emevi ailelerine götürme çabasında da görülebilir. Şerefhan'ın *etic* [dışsal] (yabancıların) Kürt kimliği bakışını *emic* [içsel] (yerli) bir tanıma çevirmiş olduğu ve bunu Kürt topluluğu içindeki saygın insanları da dahil ede-

rek Kürtlere prestij kazandırmak için maniple etmiş olması muhtemel görünüyor. Ancak bu, Şerefhan'ın 16. yüzyıldaki görüşlerinin ve tanımlarının “Kürt toplumunun” bir bütün olarak genel algısını yansıttığı anlamına gelmiyor. Aksine, Benedict Anderson'un kavramıyla ifade edecek olursak, Şerefhan'ın “hayali cemaat”ine mensup birçok kişi 20. yüzyıla kadar kendilerini Kürt olarak görmediler. Bir diğer deyişle, Şerefhan'ın Kürt olarak tanımladığı grup –tabii ki birkaç Kürt düşünürünün zihni dışında– hiçbir zaman siyasi ya da kültürel bir birlik oluşturmadı. Kimlerin Kürt olduğuna karar verecek ve bu kararı uygulayacak – kurulu bir devlet gibi– bir iktidar yapısının eksikliğinin bir sonucu olarak Kürtler bugün hâlâ aynı konuyu tartışmaya devam ediyorlar.

17. yüzyıl: Ahmed-i Hani

Şerefhan'dan yüz yıl sonra, Kürt bir din adamı ve ozan olan Ahmed-i Hani (Ehmede Xani, doğumu 1651) Kürtleri Araplar, Türkler ve İranlılardan ayırt ederken belirgin bir grup bilinci ortaya koydu. 1695 yılında tamamladığı meşhur destanı *Mem-u Zin*'in⁴¹ “Derde Me” (Dertlerimiz) isimli bölümünde, Hani şöyle diyor:

*Olsaydı bir uzlaşma ve dayanışmamız eğer
Ve hepimiz birbirimize itaat etseydik eğer
Rom, Acem ve Arapların hepsi
Bize hizmetçilik ederdi onların hepsi
O zaman tamamlardık dini de, devleti de
Ve elde ederdik, bilimi de, hikmeti de*

41 *Mem-u Zin* destanının birçok versiyonu var, ancak araştırmacıların ilgisini en çok Ahmed-i Hani'nin versiyonu çekmiştir. Öteki versiyonlar için bkz. Ward, “Foreword to *Mem u Zin: Kurdish National Epic*”, s. 1. *Mem-u Zin* destanının türü aslında bölgede oldukça bilinen bir türdür. Örneğin, Ahmed-i Hani'nin versiyonuna benzer bir hikâye anlatan *Meme Alan* adlı bir başka destandan etkilendiği söylenmektedir; bkz. Baran, *Destana Meme Alan*.

*Bak, Arap ülkesinden Gürcü ülkesine kadar
Kürdlüktür ki olmuş kale gibi
Şu Rom da, Acem de onlarla korunmuş hisar olmuş
Kürdlerin hepsi dört kenarda yer almış
Kürd aşiretlerini her iki taraf
Yok edici oklarına etmişler hedef
Sınır boylarında Kürdler sanki kilitmiş
Ve her bir aşiretleri sanki bir setmiş
Şu Tacik denizi ile Kızıldeniz gibi Rom deryası
Çıktıkça yerinden ve harekete geçtikçe dalgası
Kürdler tümüyle kana bulanırlar
Ve bir berzah gibi onları ayırırlar⁴²*

Ahmed-i Hani'nin bölgede ağızdan ağza yayılmış bir başka destan olan *Meme Alan*'dan esinlenerek yazdığı destanı, yukarıdaki bölüm dışında görünüşte Mem ile Zin arasındaki aşkı anlatır. Bu bölümden dolayı ve de Kürtçenin Kurmanci lehçesiyle yazılmış olduğu için, Ahmed-i Hani'nin *Mem-u Zin* versiyonu günümüz Kürt milliyetçileri tarafından "Kürtlerin ulusal destanı" olarak kabul edilir. Bu bölümde Kürtler bir aşiret konfederasyonu olarak görülür ve daha da önemlisi onlar için bir öz-yönetim arayışı vardır.⁴³

"Dertlerimiz" başlıklı kısımda Kürtlere yapılmış birçok referans bulunur. Öyle görünüyor ki Hani, "Kürt" sözcüğünü ve Arapça çoğulu olan *el-Ekrad*'ı Kürt toplumunun bir alt dil grubu olan Kurmanci ile dönüşümlü olarak kullanıyor.⁴⁴ Bu gerçek, Hani'nin Kurmanci konuşanları Kürt ola-

42 Ehmedê Xanî, *Mem û Zîn*, çeviren Mehmet Emin Bozarslan, s. 126-127, Deng Yayınları, Mayıs 1996.

43 Martin van Bruinessen Ahmed-i Hani'nin "Kürd" terimini kullanımının sadece Kürt aşiretlerine ve kentli aristokrat elitin bir kısmına işaret ettiğine emindir. Bkz. Bruinessen, "Kurdish Society, Ethnicity, Nationalism and Refugee Problems", s. 36-67; ayrıca bkz. Bruinessen, "Ehmedî Xanî's *Mem u Zîn*."

44 Kurmancinin daha geniş bir kullanımı için bkz. Bruinessen Agha, *Shaikh and State*, s. 120-21.

rak gördüğünü açıkça kanıtıyor; ancak, –Zazalar, Lurlar ya da Kelhurlar gibi– diğer başka grupları da Kürt olarak görüp görmediği pek açık değil. *Şerefname*’nin tersine *Mem-u Zin* diğer altgruplardan bahsetmiyor, onları Kürt olarak sınıflandırmıyor ve “Kürdistan”ı da açık bir şekilde tanımlamıyor. Hani’nin kayıtlarında Kürdistan; Fars (Acem), Osmanlı (Rum), Arap ve Gürcü yurdunun ortasında uzanan bölge denilerek muğlak bir şekilde tanımlanıyor.⁴⁵ Kürt sözcüğü ile sadece yukarıda sayılan toplulukların arasında yaşayan Kurmanci konuşanlar mı kastediliyor? Şüphesiz, 20. yüzyılda yaşayan Kürtlerin algısı bunun tersidir. Ancak, Hani’nin tanımının kapsayıcı olduğunu ve Kürt şemsiyesi altındaki diğer dilsel grupları da içerdiğini gösteren herhangi bir bilgi mevcut değil ve Ahmed-i Hani’nin Kürt toplumunu algılayışı ile 20. yüzyıl yazarlarının algısının örtüştüğü tartışmaya açık bir konu.

Elde kalan çok sayıdaki kopyasından *Mem-u Zin*’in sonraki dönemlerde Kürdistan’da yaygın olarak okunduğu ve el yazmalarının yerel dinsel önderler (Kurmanci kökenli imam ve mollalar) ve Sufi tarikatları tarafından çoğaltıldığı sonucu çıkarılabilir.⁴⁶ Ancak, kaç kişinin destanın Hani’ye ait versiyonunu okuduğu ve bundan ne gibi mesajlar çıkardığı bilgisi mevcut değil.⁴⁷ *Mem-u Zin*’in manzum olarak yazılması daha kolay ezberlenmesini sağlamıştı ve şüphesiz oldukça popüler bir hikâyeydi. Fakat, *Mem-u Zin*’in süregiden popüleritesinin aşk hikâyesinden mi yoksa Fars ve Osmanlı’nın

45 Bkz. Bozarslan, *Mem u Zin*, s. 56; “Bi’fikir ji Erebe heta ve Gurcan/Kurmanciye buye şibhe bircan/ Ew Rum u Ecem bi wan hesarin / Kurmanc-i hemi li çar kenarin.”

46 Bruinessen, *Agha, Shaikh and State*, s. 267. Yazar 1970’li yıllarda bölgede bir saha çalışması yürütmüştür. Araştırmaları büyük değer taşır.

47 Bruinessen, yapının matbu versiyonundan önce sadece birkaç yüz el yazması bulunduğunu tahmin ediyor ve bu el yazmasını okuyan insan sayısının birkaç binden fazla olamayacağını öne sürüyor. Bu eser 20. yüzyılda matbu versiyonu mümkün hale geldikten sonra yaygınlaştı. Bruinessen, “Ehmedi Xani’s *Mem u Zin*”, s. 5.

kötü idaresine karşı çıkıyor olmasından mı kaynaklandığı belli değil.⁴⁸ Tartışmasız olan şey ise destanın 20. yüzyılda Kürt milliyetçiliğinin ilk göstergesi olarak iftihar edilen bir konum kazandığıdır.

Ancak yine de *Mem u Zin*'i milliyetçi yazın olarak nitelendirmek yanıltıcı olur.⁴⁹ Her şeyden önce, Ahmed-i Hani'nin Kürtler için bir ulus-devlet istemiş olması ihtimali zayıftır. Safevi ve Osmanlı idaresinden şikâyetleri ve Kürt (Kurman-cı?) bir hükümdar isteği kendi başına Kürt milliyetçiliğinin siyasi bir hareket olarak 17. yüzyılda var olduğunu kanıtlamaz. Hani'nin Osmanlı ve Fars idaresinden duyduğu rahatsızlığından yola çıkarak böyle bir çıkarım yapabilmek için çok büyük bir bilgi eksikliğimiz var. Esasında ancak 20. yüzyılın başlarında Batılı milliyetçilik kavramının Kürt topluluğuna nüfuz etmesinden sonradır ki *Mem-u Zin* Kürtler için milliyetçi yazının bir başyapıtı haline geldi ve onları politik olarak harekete geçirdi. 17. yüzyılda Hani muhtemelen yalnızca Kurmanci konuşanlarla ilgilendi ve dolayısıyla onun Kürt algısı esas olarak aşiret Kurmancilerini kapsıyordu. Sonuç olarak, bunun milliyetçi yazın olarak değerlendirilmesine sebep olan şey destanın kendisi değil, onu *geriye dönük* [retrospektif] olarak böyle kabul eden milliyetçi çağın entelektüel ortamıdır.

Şerefhan'la karşılaştırıldığında, Ahmed-i Hani, bölgedeki Osmanlı ve Safevi idarelerinden daha çok rahatsızdı ve şi-

48 Bazı araştırmacılar bu aşk hikâyesinin Kürtlerin Kürdistan'a duydukları aşkı ve dolayısıyla Mem'in Kürtleri ve Zin'in de Kürdistan'ı temsil ettiğini ileri sürerler; bkz. Hassanpour, *Nationalism and Language in Kurdistan*. Aynı iddia daha da güçlü bir şekilde şu yazar tarafından da savunuluyor: Ayhan, *Kürdistanlı Filozof Ehmede Xani*, özellikle s. 11-130.

49 Kimi araştırmacılar destanı milliyetçi bir yazın olarak adlandırmaktan duydukları kuşkuyu ifade ediyorlar. "Elimizde [Hani'nin milliyetçi olduğunu söylemek için] yeterli kanıt yoktur bunun için. Olan birkaç mısra ise yeterli kanıt vermekten uzaktır." Bulut, *Ehmede Xane'nin Kaleminden Kürtlerin Bilinmeyen Dünyası*, s. 178.

iri güçlü bir şekilde Kürtler için özyönetim istiyordu. Öte yandan, Şerefhan'ın Kürt kimliği algısı modern Kürt kimliğine Hani'ninkinden daha yakın görünüyor. Bana göre bu fark kariyerlerindeki farklılıktan kaynaklanıyor. Şerefhan, Safevi sarayında bir devlet adamı ve Osmanlı idari yapısı içinde bir yerel yöneticiydi. Böylece alimler ve onun görmediği yerleri gören askerler gibi birçok kimseyle olan temaslarından faydalandı. Büyük bir olasılıkla, Şerefhan Kürdistan'ın sınırlarını tasvir etmek için bu kişilerin kayıtlarına dayandı. Oysa Ahmed-i Hani yerel bir dinsel önderdi ve onun bu çeşit bilgilere erişimi sınırlıydı.⁵⁰ Hani'nin Kürt algısının daha sınırlı oluşunun bir sebebi bu olabilir. Bununla beraber, Şerefhan ve Hani'nin ikisi de "Kürt" sözcüğünün ayrı bir kimliğe işaret etmek için kullanıldığı başat metinleri kaleme aldılar.

Evliya Çelebi: Bir Osmanlı seyyahının bakışı

Osmanlı Devleti 16. yüzyılda doğuya doğru Kürt topraklarını içine alacak şekilde yayıldığında, "Kürt" ve "Kürdistan" terimleri yaygın bir şekilde dolaşımdaydı ve Osmanlı kaynaklarında sıkça kullanılıyordu. Her ne kadar birçok Osmanlıca eserde Kürtlerden ve Kürdistan'dan bahsediliyor olsa da bunların çok azı bölgenin 17. yüzyıldaki durumunun derinlikli ve canlı bir tasvirini vermekte, Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'siyle boy ölçüşebilir. Evliya Çelebi (1611-84/85), 1640-1655 yılları arasında çeşitli kereler Kürdistan'a seyahat etti. Metnin birçok çevirisi var; ancak bunların çoğu eksik. Ne var ki, 1980'lerin sonu ve 1990'ların başında Evliya Çelebi'nin Kürdistan seyahatlerinin bazı bölümleri oldukça tatmin edici bir şekilde yayına hazırlandı ve Batı dil-

50 Her ne kadar Hani'nin *Şerefname*'yi okumuş olma ihtimali varsa da buna dair bir kanıtımız yok.

lerine çevrildi.⁵¹ Neyse ki elimizde *Seyahatname*'nin kaynak olarak dayanabileceğimiz ve bu çevirilerle karşılaştırabileceğimiz elyazması bir kopyası var.

Evliya Çelebi seyahatnamelerinde bize Kürt kasabaları, dili ve kültürü ve daha da önemlisi Kürdistan'ın coğrafi tanımıyla ilgiliengin bilgiler sunar. Kimin Kürt, kimin Kürt olmadığını belirlerken ölçütünün ne olduğunu bilmiyoruz.⁵² Fakat *Seyahatname*'nin dördüncü cildinde Kürdistan oldukça açık bir şekilde betimleniyor. Evliya Çelebi'ye göre Kürdistan'ın sınırları şöyleydi:

Büyük ülkedir. Bir ucu Erzurum, Van diyarlarından, Hakkâri, Cizre, İmadiyye, Musul, Şehrizar, Harir, Erdelan, Derne, Derteng'i de içererek Basra'ya varıncaya kadar yetmiş konak [mesafe birimi] yer Kürdistan ü Sengistan [dağlık taşlık Kürdistan] sayılır. Arap Irak'ı ile Osmanlı arasında bu yüksek dağlar içinde altı bin adet Kürt aşiret ve kabilesi güçlü bir sed olmasaydı, Acem kavmi için Anadolu'yu (diyar-ı Rum) istila etmek çok kolay olurdu. (...) Ama bu Kürdistan'ın eni, boyu gibi geniş değildir. Kürdistan'ın doğuda İran toprağından Harir ve Erdelan'dan, Şam ve Arap Irakı'nın ve Halep'in pāk topraklarına varınca Kürdistan'nın genişliği 20 ve 25 konak ve daha aşağısı 15 konak yerlerdir.⁵³

51 Bkz. Bruinessen ve Boeschoten, *Evliya Çelebi in Diyarbekir*; Dankoff, *Evliya Çelebi in Bitlis*; ve Bulut, *Evliya Celebis Reise von Bitlis narch Van*.

52 Martin van Bruinessen ve Hendrik Boeschoten Evliya'nın Kürdistan tasvirini şöyle belirtiyor: "[Kürdistan adı] bazen Erzurum'dan Basra'ya ve Halep'ten Erdalan'a dek uzanan, yani Kürtlerin azınlıkta olduğu yerleri de kapsayan, belirli bir bölge için; ...bazen de, başka grupların yanı sıra, Kürtlerin de yaşadığı bir bölge için kullanılır." Kitabın editörleri Evliya'nın Kürdistan'ı tanımlarken kullandığı ölçütler konusunda açık değiller. Bu oldukça makul bir gözlem, zira Evliya gerçekten de bir Kürdü sınıflandırırken ölçütlerinin ne olduğunu belirtmiyor. Bruinessen ve Boeschoten, *Evliya Çelebi Diyarbekir'de*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 363-364.

53 Topkapı Sarayı Arşivi, Evliya Çelebi, *Seyahatname*, cilt 4, Bağdat Köşkü, 305, 219a'dan modern Türkçeye çeviri. Robert Dankoff'a yardımlarından dolayı müteşekkirim. Ayrıca bkz. Bruinessen "Onyedinci Yüzyılda Kürtler ve Dil-

Evliya Çelebi'nin Kürdistan'ın sınırlarını tasvir edişi Şerefhan'inkine oldukça yakındır. Şerefhan'ın yaptığı gibi, Evliya Çelebi de güney sınırını aşağıya doğru İran Körfezi'ne (Basra Körfezi) kadar uzatır. Evliya Çelebi'nin *Şerefname*'yi okuduğunu biliyoruz. Dolayısıyla, onun Kürdistan tasvirinin Şerefhan'inkiyle örtüşmesi şaşırtıcı değil.⁵⁴ Evliya Çelebi, *Seyahatname*'sinde Kürt dilinden de bahsediyor:

Dağlık ve taşlık Kürdistan vilayeti uçsuz bucaksız olmakla, on iki türlü dili vardır ki birbirlerinin sözleri ve deyimleri uymaz ki birçokları birbirlerinin kelimelerini tercüman ile anlarlar... [Bunlar] Zaza, Lulu, Cilo-i Hakkâri, Avniki, Mahmudi, Şirvani, Pisani, Sincari, Hariri, Ardalani, Haliti, Çekvani, İmadi ve Rojiki [lehçeleridir].⁵⁵

Her ne kadar Evliya Çelebi on iki lehçe [*lisan*] olduğunu söylese de listesinde on altı tane sayıyor.⁵⁶ Açıkça, bu isimlerin bazıları dilsel değil, aşiretle ilgilidir ve öyle görünüyor ki Evliya, *lisan* terimini gelişigüzel kullanıyor. Kürt lehçelerinin hiçbirisiyle ilgili bilgisi olmadığı için Evliya Çelebi'nin aşiret isimlerini lehçeyle karıştırmış olması şaşırtıcı değildir. Dolayısıyla, bu sonuca bölgede seyahat ederken duyduklarına dayanarak varmış olmalı. Bu listenin önemi, Evliya'nın, Ah-

leri: Kürt Lehçeleri Üzerine Evliya Çelebi'nin Notları", *Studia Kurdica* 1-3 (1985): 13-37.

54 Evliya, *Seyahatname*'nin onuncu cildinde Kürtlerin kökenini Abbasilere bağlayarak, *Devleti Ali Abbasiyan Ekrad* adı altındaki Kürt aşiretlerinin askeri gücünü sıralar. Bu sav ayrıca Evliya'nın aynı iddiada bulunan Şerefhan'ı okuduğu iddiasını da destekler. Bkz. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Mısır, Sudan, Habeş, 1672-1680*, 10: 53-54.

55 Topkapı Sarayı Arşivi, Evliya Çelebi, *Seyahatname*, Bağdat Köşkü 305, cilt 4, 219a'dan modern Türkçeye çeviri.

56 Evliya ayrıca Kürtçenin çok eski kökeni hakkında da yorumda bulunuyor ve bu dilin Nuh zamanından beri geldiğini ve Arapça, Derî, İbranice ve Farsçadan farklı bir dil olduğunu öne sürüyor. Evliya bu dile "Kürdim" demektedir. Bkz. Topkapı Sarayı Arşivi, Evliya Çelebi, *Seyahatname*, Bağdat Köşkü, cilt 4, 212b ve 218b; ayrıca bkz. Bruinessen, "Onyedinci Yüzyılda Kürtler ve Dilleri."

med-i Hani'nin tersine, Zazaca konuşanların Kürt toplumunun bir parçası olduğunu açıkça iddia etmesinden kaynaklanır. Eğer Evliya'nın Zazaları, bugünün Zazalarından ayrı bir halk değilse, daha önce belirttiğim üzere, bugün Zazaca konuşanların Kürtlüğüyle ilgili bir tartışmanın olduğu düşünüldüğünde, onun sınıflandırması özellikle önemli hale gelir.⁵⁷ Evliya bilgilerini bölgedeki yerel kaynaklardan topladığı için, Zazaca konuşanların Evliya'nın kaynakları tarafından Kürt olarak görüldüğü ileri sürülebilir. O zaman, kesin bir yanıtı sahip olmadığımız bir soru ortaya çıkar: 17. yüzyılda, Zazaların Kürt olarak algılanması ne kadar yaygındı?

Evliya'nın Kürt lehçelerini sıraladığı listeye bakarak, onun Kürtleri tanımlamasında hem dilin hem de toprağın önemli bir rol oynadığı söylenebilir. Evliya, yerel kaynaklara başvurarak ve belki de Kürtlerle ilgili daha önceki dönemlerde yazılmış kitapları okuyarak, sınırlarını çizme çabasında da belirgin olan bir Kürdistan resmi oluşturmuş gibi görünüyor. Kürtlerle ve Kürdistan'la ilgili kayıtları bize, bir 17. yüzyıl seyyahının gözünden bölgenin ve burada yaşayan halkın canlı bir betimlemesini sunuyor. Takip eden dönemde, Kürtlere ve Kürdistan'a yapılmış pek çok atıf var. Ancak, birincil kaynakların hiçbiri esas olarak bunları tanımlamakla ilgilenmiyor ve bize bu coğrafi ve etnik terimleri kullanırken ne kastettiklerini anlamamızı sağlayacak açık ipuçları vermiyor. Kürtlerin bizzat Kürt kimliği arayışına girdikleri ve bu kimliği geliştirmeye çalıştıkları 19. yüzyıldaki Kürtlere ve Kürdistan'a dair, eksik olmakla beraber yine de daha fazla bilgiye sahipiz.

57 Evliya'nın Zazalarının bizim bugün Zaza olarak adlandırdığımız halkla aynı grup olup olmadığı belli değil. Ancak Evliya'nın, bu lehçelerin (lisan) karşılıklı olarak anlaşılabilir olmadığı ifadesi, bugün Zazacayı Kürtçeden ayırmak için ortaya atılan savları anımsatmaktadır. Zazaca konuşanların Kürtlükleri hakkındaki ihtilaf konusunda, bkz. White, *Dynamics of the Kurdish and Kirmanc-Zaza Problems in Anatolia*, s. 1.

Osmanlı'nın son döneminde Kürtler ve Kürdistan

Kürdistan: İlk Kürtçe gazete

Kürtler, II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) İstanbul'daki Kürtlerin durumuyla ilgili yayınlar yapmaya başladılar. Bu yayınlarda Kürtlerin kendilerini ve Kürdistan'ı nasıl algıladığına dair zengin bilgiler bulunabilir. 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında en nüfuzlu ailelerden biri olan Bedirhan Ailesi gazete basımıyla faal bir şekilde uğraşıyordu. İlk Kürt gazetesi olan *Kürdistan* bu aile tarafından çıkarılıyordu. Bu Kurmanci/Türkçe gazetenin (1898-1902) amacı, sultanın dikkatini Kürtlere çekmekti. Gazetenin kurucusu ve editörü olan Mikdat Midhat Bedirhan birkaç makalede, Sultan Abülhamid'e açık mektuplar yayınladı. Bu mektuplar 19. yüzyıl sonunda gelişen Kürt elitleri arasında aşiret-ötesi bir Kürt kimliğinin kurulma sürecinde olduğunu gösteriyordu. Gazetede yayınlanan makalelerden açıkça anlaşılan bir diğer şey ise Kürt ve Kürdistan terimlerinin siyasi içeriklere sahip olmaya başladığıdır. Ancak, bu gazeteyi milliyetçi yazın örneği olarak nitelendirirken dikkatli olmak gerekir. Çünkü bu gazete, Kürtleri imparatorluk içindeki etno-politik bir grup olarak görse de Kürt topluluğu için kendi kaderini tayin hakkı talep etmiyordu. Makalelerin büyük bir çoğunluğu, Kürdistan'daki devlet görevlilerinin kötü yönetimini ifşa etmeyi amaçlıyordu. Örneğin, makalelerden biri sultandan Kürtlere uygulanan kötü davranışlarla alakadar olmasını istiyordu:

Siz Padişahlarınca bilineceği gibi, çaresiz yurdun değişik bölgelerine atanıp yollanan zalim memurların işledikleri acımasızlık ve zulmün sonucu olarak birçok Kürdün yurdunu terk edip İran'a ve başka yerlere göç ettikleri... ve siz

Padişahlarının zatından yardım istemekte oldukları [bize gelen mektuplardan anlaşılıyor].⁵⁸

Yazar başka bir makalede gazeteyi yayınlama maksadını açıkça şöyle ifade ediyor:

Kulları, Kürd beylerinin seçkinlerinden olduğumdan ve Peygamber'in "hepiniz çobansınız ve hepiniz sürünüzden sorumlusunuz" emriyle görevli ve sorumlu olduğumdan, bir kul olarak payıma düşen görevi yerine getirmek amacıyla, Kürdleri bilim ve sanatları öğrenmeye özendirmek ve zamana göre bilinçlendirmede bulunmak üzere, Kürd diliyle şu gazeteyi meydana getirip yayınladım.⁵⁹

Kürdistan bize, bir milliyetçi yazın örneği olarak değerlendirilemeyecek olsa bile, bu dönemde Kürtlerin kendi kimliklerini nasıl algıladıklarına dair ipuçları sunar. Örneğin, makalelerden birinde, Kürtlerin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki en seçkin halklardan biri olduğu ve Osmanlı toplumunun mensubu olmaktan gurur duydukları ileri sürülüyor.⁶⁰ Gazetede yazılarda Kürtler hem ayrı bir topluluk, hem de Osmanlı toplumunun ayrılmaz bir parçası olarak sunuluyor.

"Kürt" sözcüğü gazetede sıkça kullanılıyor olduğu halde, ne yazık ki anlamı hiçbir zaman açıklanmıyor. Ancak, Kürt kimliğinin toprakla yakından ilişkili olduğuna dair işaretler var. Abdurrahman Bedirhan, Kürtlerden bahsederken şöyle diyor:

...bir topluma bağlanarak yaşamak doğal bir zorunluluk olduğuna göre, her bireyin yaşamı, çıkarı ve mutluluğu, bağlı

58 Abdurrahman Bedirhan, "Sultan Abdulhamid'e", *Kürdistan*, 2 Nisan 1899, s. 1, Bozarslan, *Kürdistan*, 1: 273 içinde.

59 Bozarslan, *Kürdistan*, s. 154.

60 A.g.e., s. 146: "devlet-i ebedmüddet-i Osmaniyelerini teşkil eden akvamın en güzidelerinden. Osmanlı tabiiyetiyle müftehir bulundukları..."

bulunduğu toplumla olacaktır... toplumun yaşamı ise, üzerinde yetişip büyüdüğü ve toplandığı “vatan” olan toprağın düşmanların ayakları altında çiğnetilmemesinde olabilir... O halde gerçek insan olan adam [insan-ı hakiki], her şeyden önce, üzerinde yetiştiği ve sayesinde beslendiği, havasıyla soluklandığı vatanının korunmasına canını siper ederek ve fedakârlık yaparak gayret eder.⁶¹

Abdurrahman Bedirhan, toprağın, bir yurdu paylaşanlar arasında birlik yaratmada önemli bir role sahip olduğunu örtük bir biçimde vurguluyor.⁶² Bu makale, tarihsel metinlerdeki, toprağın belirli bir grup kimliğinin tanımlamasında temel bir rol oynadığını ileri süren yaygın eğilimi temsil eder.

Evliya Çelebi'nin zamanından 19. yüzyıla uzanan süreçte, “Kürt” ve “Kürdistan” terimleri Osmanlı kaynaklarında oldukça esnek bir biçimde kullanıldı.⁶³ Ancak, 19. yüzyılda “Kürdistan” terimi idari bir isim halini aldı. Osmanlı Devleti, 1847 yılında sınırları belirli büyük bir eyalet ve idari yapı oluşturdular ve buraya “Kürdistan Eyaleti” ismini verdiler. Bu, Ortadoğu’da idari bir birim olarak kurulmuş üçüncü “Kürdistan”dı. Osmanlı’nın kurmuş olduğu Kürdistan eyaletini bir sonraki bölümde ayrıntılı olarak tartışacağız. Kürdistan Eyaleti’nin 1867 yılında dağılmasından sonra, Osmanlı yazarları Kürdistan’ı Kürtlerin yurdu olarak tanımlamaya çalıştılar. Bu tür kaynakların bilindik örnekleri arasında en kayda değer olarak Şemseddin Sami’nin eserleri öne çıkar.

61 Abdurrahman Bedirhan, “Kürtlere”, *Kürdistan* 27 (13 Mart 1901): 5. Bu makale Bozarşlan, *Kürdistan*, s. 475 içindedir.

62 Ancak bu, toprağın kimliğin tek göstergesi olduğu anlamına gelmiyor. Örneğin, Abdurrahman Kürtlerle aynı yurdu paylaşan Ermenileri aynı tutar.

63 “Kürt” ve “Kürdistan” terimlerinin kullanımı ve ölçütlerine dair bizlere ipuçları verebilecek herhangi bir 19. yüzyıl Osmanlı metni bulamadım. Kürt terimi için dilbilimsel ve coğrafi ölçütlerin belirleyici olmaları muhtemeldir.

Şemseddin Sami

Şemseddin Sami ünlü ansiklopedisi *Kamus-ul Alem*'de Kürdistan'ı şöyle tanımlar:

Asya-yı garbîde kısm-ı a'zamı Memâlik-i Osmaniye'de ve bir kısmı İran'a tâbi büyük bir memleket olup, ekseriyet üzere ahalisi bulunan Kürd kavminin ismiyle tesmiye olunmuştur. Bu isim taksimât-ı mülkiye ve siyâsiyeye dahil olmayıp, vaktiyle bizde Kürdistan valiliği ve şimdi İran'da Kürdistan eyâleti bu isimle müsemma memleketin bütününe ihata etmediği gibi, Kürdler dahi dağınık ve sâir akvâmla karışık bulunduklarından, Kürdistan'ın hududunu tamamıyla tayin etmek müşkildir. Ancak takrîbî olarak diyebiliriz ki Kürdistan Urmiye ve Van göllerinin sevâhilinden Kerha ve Diyale nehirlerinin menâbiine ve Dicle'nin mecrâsına dek mümted olup garb-ı şimâliye doğru hudûdu Dicle'nin mecrâsını takible Fırat'ı terkib eden Karasu mecrâsına ve oradan şimâle doğru Aras havzasını ve Fırat ve Dicle havzasından ayıran taksîm-i miyâh hattına kadar vâsıl olur. Bu itibarla Memâlik-i Osmaniye'de Musul vilâyetinin kısm-ı a'zamı yani Dicle'nin Musul'da bulunan yerleri ve Van ve Bitlis vilâyetleriyle Diyarbekir ve Mamuretülaziz vilâyetlerinin birer parçası ve Dersim sancağı Kürdistan'dan ma'dûd olduğu gibi, İran'da dahi Kürdistan namıyla maruf olan eyâletle Azerbaycan eyaletinin nısfı yani cenûb-ı garbî kısmı Kürdistan'dır. Bu vechile Kürdistan şimâl-i şarkî cihetinden Azerbaycan, şarken Irak-ı Acemî, cenûben Luristan ve Irak-ı Garbî, garb-i cenûbî cihetinden Cezîre, garb-ı şimâlî tarafından dahi Anadolu ile mahdûddur. Bu hudud dahilinde 34 ile 39 arz-ı şimâlî ve 37 ile 46 tûl-i şarkî aralarında mümted olup, büyük bir müselle ve daha doğrusu sivri tarafı garb-ı şimâliye doğru dönmüş bir armut şeklini ibraz ediyor.⁶⁴

64 Şemseddin Sami (Fraşeri), *Kamus-ul Alem*, 5: 3840.

Her ne kadar bilgisinin kaynağı bilinmese de bir Kürdistan haritası çizmenin çok çetin bir iş olduğunu kabul de etse, Şemseddin Sami'nin Kürdistan'a dair tahminlerinde oldukça donanımlı olduğu görülüyor. Şemseddin Sami'nin eseri, 19. yüzyıl Osmanlı yazınının Kürt olmayan biri tarafından yazılmış önemli bir örneğini sunmasının yanı sıra, Kürtlerin Osmanlı toplumu içinde ayrı bir altgrup olarak görüldüğünü gösteriyor olmasıyla da dikkat çekicidir. Başka bir ifadeyle, Kürtler yüzyılın bitiminde, ayrı bir grup olarak görülseler bile, Osmanlı toplumunun ayrılmaz bir parçası olarak değerlendiriliyordu ve dolayısıyla bu terim serbestçe kullanılıyordu. Kürtler daha sonra giderek siyasileştikçe ve devletin bütünlüğü için bir tehdit oluşturmaya başlayınca varlıklarını resmen reddetmek için, "Kürt" ve "Kürdistan" terimlerinin yerine "dağ Türkleri" ve "Doğu Anadolu" ifadeleri kullanılmaya başlandı.

Şerefhan ve Evliya Çelebi'nin Kürdistan sınırlarını tasvirleriyle karşılaştırıldığında, Sami'nin tanımlaması daha kesin ve oldukça da tutucu görünüyor. Lurlar ile Kürtler arasındaki ilişkiyi ve akrabalığı (*karabet-i cinsiye*) kabul eden Sami, "iki grup arasında soğukluk (*münâferet*) olduğunu ve Lurların kendilerini Kürt olarak görmediklerini" ileri sürer.⁶⁵ Sonuç olarak, Şerefhan ve Evliya Çelebi'nin tersine, Şemseddin Sami Luristan'ı kendi Kürdistan haritasına dahil etmez. 20. yüzyılda Luristan'ın Kürtlüğünün Zazaca konuşanlarındaki kadar tartışmalı bir konu olduğunu bir kez daha belirtmek gerekiyor.

Birinci Dünya Savaşı sonrası dönem

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Kürt kimliği kavramı ivme kazandı ve milliyetçi hareketler tarafından giderek benimsenmeye başlandı. Bunun kayıtlarını tutan en önemli bel-

65 A.g.e.

gelerden biri, daha önce de belirttiğim gibi, Kürdistan Teali Cemiyeti'nin (KTC) yayını olan *Jin* gazetesidir. *Jin*'deki makaleler, Kürt kimliğinin, Osmanlı kimliğinin bir parçası olarak algılandığı önceki dönemin tersine, artık Osmanlı kimliğinden ayrı olarak gelişmeye başladığını gösteriyor. Bu dönemde ayrıca, birçok kişinin Kürdistan'ın sınırlarıyla ilgili yorumlar yaptığını görüyoruz. Bu yorumlarda, Kürdistan'ın sınırlarının farklı versiyonlarının bulunması, "etnik" sınırları, siyasi ve idari sınırlarla eşleştirme çabalarının bir sonucudur. Bu çabalar, Ortadoğu'nun Batılı güçler tarafından yeniden yapılandırılmasından kaynaklanıyordu, ya da buna bir yanıttı. Kürt milliyetçileri, Wilson prensipleriyle sonuçlanan yeni milliyetçi ölçütlerin ciddi bir şekilde farkındaydılar ve Ortadoğu'nun sınırlarını yeniden çizmeye çalıştılar. Kendi politik yönelimlerini ve bir Kürt devleti yaratma arzularını yansıtan farklı Kürdistan haritaları önermekten hiç de çekinmiyorlardı. Ancak, Batılı güçlerin temsilcilerine sunulan bu haritalar Kürdistan'ın etnik ve siyasi sınırlarıyla ilgili türdeş bir görüş sunmuyordu.

22 Mart 1919'daki Paris Konferansı'nda Şerif Paşa'nın Kürtler adına KTC temsilcisi olarak sunduğu muhtıradaki Türkiye Kürdistanı'nın sınırları şöyle çiziliyordu: "Etnoğrafik açıdan Türkiye Kürdistanı'nın sınırları Kuzeyde Ziven'de Kafkas sınırları üzerinde başlıyor ve Batıda Erzurum'dan, Erzincan, Kemah, Arapkir, Behismi, Divrik, Güneyde Harran, Sincar Tepeleri, Tel Afsar, Erbil, Kerkük, Süleymaniye, Akkirman, Sinna; Doğuda Revanduz, Başkale, Vezirkale, yani İran sınırından Ağrı dağına kadar devam ediyor."⁶⁶

Şerif Paşa'nın sunumundaki Kürdistan haritası Kürt milliyetçileri arasında çok fazla tartışma yarattı. Bu haritada Van

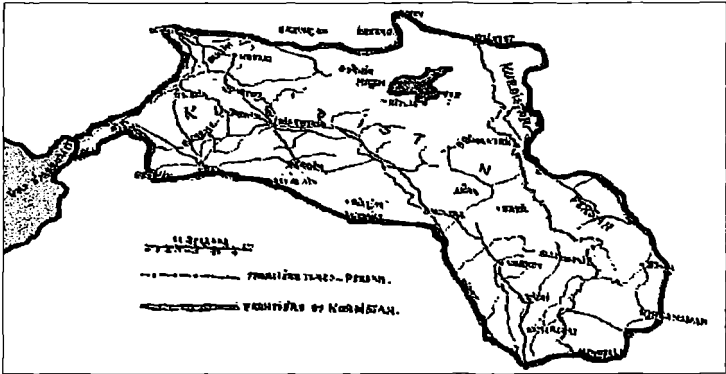
66 Şerif Paşa, *Memorandum on the Claims of the Kurdish People*, 22 Mart 1919 yılında sunuldu. Aynı başlıkla da yayınlanmıştır (Paris: A. G. L'Hoir, 1919). Türkçe orijinali İsmail Gölbaş, *Kürdistan Teali Cemiyeti* (İstanbul: Doz Yayınları, 1991), s. 257.

Şekil 2.3. Şerif Paşa tarafından hazırlanan ve 1919 yılında Paris Barış Konferansı'na sunulan bir Kürdistan haritası. Bu harita Şerif Paşa'nın *Memorandum sur les Revendication du Peuple Kurde* (Paris: A.G.L. Hoir, 1919) başlığıyla yayınlandı. Bu kitapçık ayrıca *Memorandum on the Claims of the Kurd People* başlığıyla İngilizce olarak aynı yıl, aynı yayıncı tarafından basıldı. Burada Kürdistan'ın sınırları Akdeniz'e ya da İran Körfezi'ne ulaşmıyor. Bendeki kopyası oldukça bulanık olduğu için haritanın anlaşılabilir olması açısından sınırları belirginleştirdim.

Gölü bölgesi, muhtemelen Ermenistan'ın lehine olacak şekilde Kürdistan'ın dışında bırakılıyordu. Kürt delegasyonu-nun başında bulunan Şerif Paşa'nın, Paris Barış Konferan-sı'ndan önce, Ermeni muadili Bogos Nubar Paşa ile Erme-nistan'ın ve Kürdistan'ın siyasi sınırlarıyla ilgili bir anlaşma-ya vardığı anlaşılıyor. Böylece, Van'ı Kürdistan'ın dışında tu-tan tek Kürdistan haritası tarihsel metinler arasındaki yerini almış oldu. Hiç şüphe yok ki Şerif Paşa'nın haritası diyalek-tik bir sürecin varlığını gösteriyor.

KTC'nin başkan yardımcısı Emin Ali Bedirhan da dahil olmak üzere birçok Kürt Kürdistan'ın kuzey sınırından ta-viz verdiği için bu haritayı reddetti. Paris Barış Konferan-sı'nın başkanına yazdığı bir mektupta Emin Ali, "Kürt top-raklarının [Kürtlerin çoğunlukta olduğu yerler olan] Diyar-bakır, Harput, Bitlis, Van ve Musul vilayetleri ile Urfa sanca-

Şekil 2.4. Emin Ali Bedirhan'a göre bir Kürdistan haritası. FO 371/5068/4396, Mart 1920, bağımsızlık isteyen ve Ermeni sınırlarının genişlemesini protesto eden Kürdistan Merkezi Kulübü'nün verdiği notanın bir parçası, zamanın İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Richard Webb'e Emin Ali Bedirhan tarafından verildi. Emin Ali Kürdistan'ı Akdeniz'e bağlamaktadır. Bu haritanın da daha anlaşılır olması için sınırları yine belirginleştirdim.

ğını kapsadığını"⁶⁷ belirterek Ermenistan'ın bölgedeki top-
rak taleplerine karşı çıktı. Emin Ali'nin İstanbul'daki İngi-
liz Yüksek Komiseri Richard Webb'e sunduğu harita Van'ı
içine alıyordu ve Kürdistan'ın sınırlarını Akdeniz sahilleri-
ne kadar uzatıyordu.

İki harita karşılaştırıldığında her ikisinin de, bireylerin
bunları algıladığı şekliyle siyasi gerçeklere tekabül ettiği
açıkça görülür. Daha önce de belirttiğimiz üzere, Şerif Pa-
şa'ya göre Ermeni temsilciyle işbirliği yapmak gelecekteki
Kürdistan'ın sınırları için önemli bir belirleyendi. Öte yan-
dan, Emin Ali Bedirhan, Akdeniz'e ulaşmanın önemini cid-
di bir şekilde farkındaydı. Kürdistan'ın güney ve doğu sınır-
larının iki haritada da aynı olduğu görünüyor. *Şerefname*'nin
aksine bu haritalar güneyde Luristan'ı kapsamıyordu.⁶⁸ Kür-

67 Emin Ali Bedirhan'ın Paris Barış Konferansı başkanına yazdığı 18 Mart 1920 tarihli mektup, F.O., 371-5068, E. 4396/11/44, s. 210.

68 Dilsel benzerliklere dayanılarak Luristan'ın Kürdistan'a dahil edilmesinde ısrar eden Mehmet Emin Zeki gibi bazı Kürt araştırmacılar vardır. Bkz. Zeki, *Kürdistan Tarihi*.

distan'ın sınırlarının algılanışı, onları tasvir edenlerin siyasi gündemlerine göre sürekli değişmek zorundaydı. Bu haritalar, bu topraklarda yaşayanlara dayandıkları iddiasında bulundukları için Kürt toplumunun sınırları fikrinin de değişebileceği ileri sürülebilir.

Sonuç

Öyle görünüyor ki akademisyenlerin büyük bir çoğunluğu arasında etnik kimliğin değişken olduğu ve zaman içinde evrildiği üzerine bir uzlaşma var. Şüphesiz etnik kimlik, mensuplarının ihtiyaçlarına, dönemlerine ve çevresine göre evrime uğramaya devam etmektedir. Bu evrimsel görüş etnik kimliğin kökenlerinin en eski dönemlerde bulunup ortaya çıkarabileceği düşüncesiyle çelişir. Bu tür bir kesintisiz bağlantı, milliyetçiler tarafından sıklıkla sorgusuz bir şekilde ileri sürülür ve kendi geleceklerini tayin taleplerini meşrulaştırmak için desteklenir. Açıkçası, herhangi bir kimliğin değişkenliğinin kanıtlanması milliyetçiliğin “kutsallığını” zayıflatacaktır; çünkü milliyetçiliğin gerekçelendirilmesi tam da “durağan” bir grup kimliği inancına dayanır.

Bu bölümde, önceki dönemlere ait tarihsel metinlerdeki “Kürt” ve “Kürdistan” kelimelerinin anlamlarına bakarak Kürt kimliği kavramının evrimini gösterdik. Durağan bir anavatan ve ebedi bir Kürt kimliğinin var olduğunu kabul etmek, diğer etnik gruplar için olduğu kadar Kürtler için de oldukça sorunludur. Kürtlerin bugün için geçerli kabul ettiği Kürdistan sınırları, Ortadoğu'nun siyasal yeniden yapılandırılması sonucunda önemli bir şekilde daraldı. Kendini sürekli yenileyen, ve bu şekilde algılanan bir özün varlığına rağmen, Kürdistan'ı tanımlayan sınırlar ve Kürt kimliğinin sınırları sürekli bir değişim ve etkileşim içinde olmuştur.

Bu bölümde ayrıca modern Kürt kimliği ile Kürdistan'ın

çok eski sakinleri arasında güvenilir bir bağlantı kurulamayacağını gösterdik. Bir kelimenin kökeninin bir etnik grubun kökenine eşit kabul edilemeyeceğini gösterdik. Dolayısıyla, “Kürt” kelimesinin tarihsel kaynaklarda ilk ortaya çıkışından itibaren geçirdiği değişime bakılması gerektiğini iddia ettik. Daha önce bahsettiğimiz üzere, “Kürt” kelimesinin yarı-etnik bir gruba işaret etmek için sıklıkla kullanılışına ilk kez erken dönem İslâm kaynaklarında rastlıyoruz. Arap coğrafyacıları, seyahat ettikleri ülkeleri ve sakinlerini betimlerken Kürtlerden bahsediyorlardı. Bu yazarlar, Kürtlerin kökenlerine dair efsanelerinden de bahseden kitaplarında Kürt aşiretlerini sıralıyorlar. Ancak, mevcut bilgiler bu efsanelerin kökenini kesin bir şekilde takip etmemize ve “Kürt” kelimesinin anlamıyla ilgili gözüpek yorumlar yapmamıza imkân vermiyor. Bu efsanelerin çoğu büyük bir olasılıkla bölgede sözlü olarak yayılan popüler hikâyelerden alınmıştır. Fakat yine de, erken dönem İslâm kaynaklarında Kürtlerden bahsediliyor olması Kürt kimliğinin evrimini anlama çabamızda bize bir çıkış noktası sağlıyor.

Kürtler 16. yüzyıla kadar kendi tarihlerini yazmaya başlamadılar veya en azından daha önceki kayıtlar bugüne ulaşmadı. Dolayısıyla Kürt kimliğinin –ya da daha doğru ifade etmek gerekirse Kürt yazarlarının onu kabul ettiği şekliyle– dönüşümünün araştırılmasında çıkış noktası, ilk kez Kürtlerin hanedanlık tarihlerini yazan *Şerefname*’dir. Bu kitap bize, 16. yüzyılda yaşamış bir Kürt hükümdarın Kürtleri nasıl algıladığına dair ipuçları sunar. Burada yine Kürt olmanın ölçütünün ne olduğuyla ilgili önemli bilgiye sahip değiliz. Ancak, *Şerefname*’ye dayanarak iki gözlemde bulunabiliriz: Birincisi, dışsal kaynaklar, Şerefhan’ın Kürtlere ve Kürdistan’a bakışını şekillendirmede kritik bir yere sahiptir. Bu, Kürtler ve Kürdistan algısının dışsal grupların düşünceleriyle şekillenmesi anlamında daha önceki ve daha sonraki kaynaklarla

da tutarlıdır. İkincisi, tarihsel metinlerin büyük bir çoğunluğunda olduğu gibi *Şerefname* de kimliğin tanımlanmasında toprağa büyük bir öznelik atfeder. “Kürdistan”ın sınırlarının tanımlanması Kürtlerin kendilerini sınıflandırmaktan daha az cesaret kırıcı görünüyor. 20. yüzyılda bile “Kürtler”i tanımlamaktan daha çok “Kürdistan”ı tanımlama çabası vardı.

Ancak bu, yukarıda da gösterildiği üzere, Kürdistan’ın kesin sınırlarıyla ilgili bir karara varılmış olduğu anlamına gelmez. Kürt toplumunu tanımlayacak, kimliğini geliştirecek ve savunacak kendilerine ait güçlü bir devlet yapısı olmadığı için Kürtler, Kürt toplumuna kimlerin dahil edileceği ve ya kimlerin bu grubun dışında bırakılacağına dair bir uzlaşmaya varamadılar. Lurların kendilerini Kürt olarak görmedikleri bilinen bir gerçek. Bugünkü haritaların çoğunda, Şerefhan’ın 16. yüzyıldaki iddiasının tersine, Luristan Kürdistan’a bağlı değil. Üstelik geleneksek olarak Kürt oldukları düşünülen bir altgrup olan Zazalar kendi kimliklerini yeniden araştırıyorlar ve bugün Kürt kimliğinden bağımsız olarak belirgin bir Zaza kimliği var. Ayrıca, aynı topraklar üzerindeki Ermeni iddiaları Kürdistan’ın sınırlarını daha da belirsiz hale getiriyor. Öyle görünüyor ki Kürdistan’ın siyasi sınırları bunu geliştirmeye çalışanların siyasi gündemlerine göre yeniden düzenleniyor ve değişiyor.

Kimlik oluşumu sürecinde toprağın her zaman belirleyici bir rolü olmuştur. Yüzyıllar boyunca Kürtler bir toprakla özdeşleşmiş ve ilişkilendirilmiştir. Şu an, birçok Kürt, Kürtçenin lehçelerinden hiçbirini konuşamaz ve birbirleriyle üçüncü bir dil aracılığıyla iletişim kurarlar. Ayrıca, Kürtlerin hepsi aynı dinsel inancı ya da tarihsel deneyimi paylaşmazlar. Birçoğu için ortak payda sadece ortak köklerinin dayandığına inandıkları ortak bir topraktır.⁶⁹ Bu, Kürtler için tarih-

69 Ancak bu, Kürdistan’da yaşayan herkesin Kürt olduğu anlamına gelmiyor. Ermeniler, Nasturiler, Türkmenler ve Araplar da Kürtler gibi aynı topraklar üze-

sel bir anayurtta özyönetim talep eden erken dönem Kürt milliyetçiliğinin doğasını anlamamız açısından çok önemli bir gerçektir.

Daha önce söylediğimiz gibi, Kürt kimliği en güncel görünümüne kavuşmadan önce, monolojik, diyalektik ve diyalojik aşamalardan geçti. Bu aşamaların her birinde Kürt kimliğinin evrimini şekillendirecek dışsal bir güç hazır bulundu. Birçok durumda dışsal güç, Kürtlerin iç dinamiklerine müdahale eden güçlü bir devlet tarafından temsil ediliyordu. Bir sonraki bölümde Kürt milliyetçiliğinin ortaya çıkmasına katkıda bulunan bir süreç olan Kürt aşiret yapısının yeniden şekillenmesinde Osmanlı Devleti'nin rolü üzerinde duracağız.

rinde yaşıyor. Bu tür durumlarda din ve dil Kürt kimliğini daha inceliklerle işlemeye yardımcı oluyor. Kürtler Kürtçenin lehçelerinden birini konuşurlardı ve çoğunlukla Sünni İslâmın Şâfiî törelerine bağlıydılar. Ne var ki bölgede Kürt olmayan grupların varlığı, Kürt olmanın gerekliliklerinden birinin Kürdistan'dan gelmiş olduklarına dair inanç olduğu savını çürütüyor.

OSMANLI DEVLETİ VE KÜRT AŞİRET YAPISI

Aşiretler ve aşiretlerin Ortadoğu devletleri ile olan ilişkileri modern bilgi üretiminde antropologlarla tarihçilerin ortak ilgi alanı olmuş ve bu alanda esaslı bir literatür ortaya konulmuştur.¹ Aşiret ve devletin karşılıklı etkileşimi hakkında birçok genel kuramsal mesele bulunuyor olsa da bu bölümde öncelikle aşağıdaki sorularla ilgileneceğiz: Aşiretler, devletlerle olan ilişkileri anlamında nasıl tanımlanır ve bu tür bir ilişkinin aşiret yapılarını şekillendirme ve yeniden yapılandırmada ne gibi bir etkisi olur?² Osmanlı Devleti'nin 16. ve 17. yüzyıllar arasında Kürt aşiret yapılarının tanımlanmasındaki etkisi incelenirken, bu bölümde güçlü bir devletin aşiretlerin sosyo-politik biçimlenmesinde belirleyici bir rol

- 1 Örneğin bkz. Khoury ve Kostiner, *Tribes and State Formation in the Middle East*, ve Tapper, *The Conflict of Tribe and State in Iran and Afghanistan*. Bu bölümün daha önceki bir şekli de şöyle yayınlandı: "State-Tribe Relations: Kurdish Tribalism in the 16th and 17th Century Ottoman Empire", *British Journal of Middle Eastern Studies* 23, no.1 (Yaz 1996): 5-22.
- 2 Richard Tapper'ın iki makalesi bu sorulara ikna edici bir biçimde değinmektedir: "Anthropologists, Historians, and Tribespeople on Tribe and State Formation in the Middle East", s. 48-73; ve *The Conflict of Tribe and State*, başlıklı kitabın giriş yazısı. s. 1-75.

oynadığını göstereceğiz. Kuşkusuz aşiretlerin iç dinamikleri de bunların yeniden şekillenmesi sürecine önemli katkılarda bulunur. Ancak bu iç dinamikleri incelemeyi mümkün kılacak kadar yeterli kaynak bulunmamaktadır. Bunun yerine bu bölümde devlet üzerinde yoğunlaşarak Osmanlı Devleti'nin Kürt emirliklerinin yeni bir biçim alışındaki rolünü inceleyeceğiz. Güçlü bir devletin aşiret düzeyinde, emirlik düzeyinde uyguladığından çok daha fazla otorite uyguladığını ve Osmanlı Devleti'nin Kürt emirlik yapısının oluşum sürecinin etkin bir biçimde içinde ve bundan birincil derecede sorumlu olduğunu göstereceğiz. Bunları gösterirken bu bölümde esas amacımız Osmanlı döneminde Kürt milliyetçiliğinin ortaya çıkışından önceki Türk-Kürt ilişkilerini incelemektir.

Aşiret, emirlik ve Kürtler

Kuramsal çerçeve

Günümüzde sosyal bilimcilerin karşılaştığı en önemli sorunlardan biri, toplumsal terimler için hem yerli kategorileri dikkate alan, hem de mukayese için elverişli temeller sağlayan somut tanımlar sunmaktır. Bir grubun toplumsal kimliği öyle bir şeydir ki zamanı ve yeriyle ilişkili olarak kendine has özellikler gösterir. Grup kimliği –çokbiçimli ve sürekli değişim halinde bir varlık olan– kültürle yakından ilgili olduğu için “grup kimliğini oluşturan nedir” ve “bir toplumsal grubun sınırları nelerdir” gibi sorulara evrensel cevaplar bulmak imkânsızdır. Bu muğlaklığı en iyi şekilde örnekleyen şey “aşiret” terimidir. Bugün, sosyal bilimciler bir aşireti neyin oluşturduğu konusunda mutabakata varmış değildirler.

Aşireti tanımlamaya çalışan birçok toplumsal kuramdan uzun süre en popüler olanı, antropolog Evans-Pritchard'ın

parçalı soy kuramıdır.³ Evans-Pritchard'ın kuramı "aşiret" gruplarını "aşiret olmayan" gruplardan ayırmak ve anlamlı bir karşılaştırmalı araştırmaya çerçeve oluşturmak için 20. yüzyılın ortalarında yaygın biçimde kullanıldı. Bu kurama göre her ne kadar bir reisleri olsa da aşiretler, topraklarını koruyan ve (daha çok meşru zor kullanma biçiminde) hukuki politikalar uygulayan, ayrıntılı bir şekilde örgütlenmiş bir siyasal sistemden yoksundurlar. Bu kuram aşiret reisi tarafından uygulanan zorun en düşük seviyede olduğunu ya da hiç olmadığını ileri sürer. Devletin yokluğunda hakları ihlal edilen bir aşiret mensubunun adalet için yaslanabileceği kişiler yalnızca kendi erkek akrabalarıdır. İhlal edilmiş hakları için adalet arayışında olan bir kişiye destek olan şey sadece, kurgusal ya da gerçek, kan bağıdır. Parçalı soy kuramı, aşiret olmayan gruplarda, genellikle daha güçlü bir siyasal yapının parçası oldukları için, böylesi bir ihtiyacın bulunmadığını vurgular.

Ancak emsalsiz bir sosyo-politik grup olarak aşirete yönelik bu işlevselci yaklaşım bazı sorgulanabilir iddialar taşımaktadır. Öncelikle bu kuram, kan bağı esasına dayalı bir "öteki" tanımını geçersiz kılan dış evliliklerin varlığını görmezden gelir. İkinci olarak, bu kuram rakip kollar birbirlerini yok etmedikleri için bunlar arasında dengeli bir rekabet olduğunu varsayar. Üçüncü olarak, parçalı soy kuramı belli bir aşirette grup dayanışmasının mensuplar arasında primordiyal bağlar tarafından yaratıldığını farz eder ve savunma ve ekonomi gibi koşullara bağlı ihtiyaçları görmezden gelir.⁴

Bu anlamda Albert Hourani'nin aşiret tanımı daha tatmin-kâr görünüyor. Hourani'ye göre "aşiret" terimi iki tür toplumsal varlığa işaret etmek için kullanılabilir. İlki, sığırtmaç birimlerinin veya köylerin oluşturduğu *ad hoc* kooperatif

3 Evans-Pritchard, *The Nuer*.

4 Parçalı soy kuramının eksiklerine dair daha detaylı bir tartışma için bkz. Eickelman, *The Middle East and Central Asia*, s. 128-134.

birlikleri gibi hayvancı veya tarımcı, doğal bir kırsal toplum olgusudur. Bu gruplar “hayvancılık yapan grupların göçünde, ekim ve hasat işlemlerinde, toprağın periyodik yeniden dağıtımında ve bazen de savunmada belli işbirliği türlerinden doğan ihtiyaç nedeniyle” birbirlerine tutunurlar.⁵ Bunlar işbirliği etkinlikleri, fiziksel yakınlık ve ortak soy veya karşılıklı evlilik yoluyla oluşmuş akrabalık kanalıyla birbirlerine bağlanırlar. Hourani ayrıca “grubun öteki gruplardan ayrılması, toprağı aile içinde tutma ihtiyacı veya ortak çıkarlara sahip başkalarıyla bağlayıcı kişisel ilişkiler kurma ihtiyacı nedeniyle bu akrabalık bağlarının ortaya çıktığını...”⁶ ileri sürmektedir. Öte yandan akrabalık da, gündelik hayat ilişkilerini ve ortak ata mitini “sıcak duygusal ve ahlâki bağlara” çevirir.

“Aşiret” teriminin ikinci kullanımı sadece grup dayanışması gibi belli özelliklere bakılarak belirlenebilen daha geniş gruplara işaret etmektedir. Hourani daha geniş gruplarda bir mit etrafında dönen ortak soyun akrabalığın yerini aldığını iddia etmektedir.⁷ Bir grup ile ortak soy arasındaki kurgusal ilişki nedeniyle birbirinden farklı birçok grup daha geniş ve heterojen sosyo-politik birimler oluşturabilirler. Ne var ki Hourani çok önemli bir siyasal ve toplumsal örgütlenmeyi gözden geçiriyor görünmektedir: Aşiret ile devlet arasında bir ara katman olan konfederasyon. Hourani konfederasyonları aşiretlerden ayrı tutmamakta ve ilkinde geniş aşiretler olarak yaklaşmaktadır. Halbuki, aşiret-konfederasyon ayrımı önemli bir ayrımdır.

Richard Tapper, konfederasyonların önemini daha iyi vurgulayan bir çalışmada bu ayrım üzerinde duruyor. Tap-

5 Hourani, “Conclusion: Tribes and States in Islamic History”, s. 303.

6 A.g.e.

7 A.g.e., s. 304. Bir toplumun kurulması ve yeniden kurulmasında mitlerin rolüne dair bkz. Lincoln, *Discourse and the Construction of Society*, s. 15-45.

per aşireti, “örgütlenmenin hâkim ifade şeklinin akrabalık olduğu ve mensuplarının kendilerini kültürel olarak (gelecekler, lehçe veya dil ve köken anlamında) ayrı gördüğü yerleşmiş bir grup” diye tanımlar ve “aşiretlerin ille de merkezi bir lider altında olmasa da genelde siyasal olarak birleşmiş” olduklarını iddia eder.⁸ Öte yandan konfederasyon “kültür, varsayılan köken ve belki de sınıf bileşimi anlamında daha heterojendir; ancak yine de siyasal anlamda, genellikle bir merkezi otorite altında birleşmiştir.”⁹ Tapper ayrıca konfederasyonları “öncelikle devletle ilişkili olarak birleşmiş aşiret grupları” diye ayırmaktadır.¹⁰ Dolayısıyla aşiretler ile konfederasyon arasındaki temel farklılık; heterojenlik, sınıf bileşimi ve liderlik olarak ortaya çıkıyor. Konfederasyon genellikle güçlü bir lider daha geniş toprakları yerel rakiplerinin aleyhine kontrol etmeye çalıştığında oluşturulur. Lider, iç rakiplerini saf dışı etmek için sık sık harici bir güçle ittifak yapar. Dolayısıyla konfederasyonlar devletle ilişki içinde oluşturuldukları için, aşiretlerle karşılaştırıldıklarında bir devletin denetimine daha açıktırlar. Bu bölümde sunulan tarihsel kanıtlar bu tanımın uygulanabilirliğini doğrulamaktadır.

Kürt aşiretlerinin tanımı

The Rise and Rule of Tamerlane adlı çalışmanın yazarı Beatrice F. Manz, kitabında Türki aşiretlerle ilgili bölümde aşiret tanımını ele alır. Aşiret terimini kullanmasının yol açacağı kafa karışıklığını önlemeye çalışan Manz, “uğraştığı şeyin ne olduğunu belirlemeye çalışan tarihçi, mümkün olduğunca eksiksiz bir resim oluşturmali, daha sonra antropologla-

8 Tapper, Giriş: *Conflict of Tribe and State*, s. 9.

9 A.g.e.

10 A.g.e. Ayrıca bkz. Barth, *Nomads of South Persia*.

rın çekişmeleri arasından kendi yolunu bulmalı ve nihayet genellikle yetersiz kalsalar da problemine en iyi uyan, onu en iyi açıklayan kanıtların gücü hakkında bir karara varmalıdır” diyor.¹¹

Kürt aşiret yapısı incelendiğinde de tam olarak aynı ihtiyaç ortaya çıkmaktadır. Kürt aşiretini tanımlamak çok karmaşık ve zor bir iştir ve Kürt aşiretinin kesin bir tanımı önerilemez. Yine de açık olmak adına bu çalışmada “aşiret” tanımından ne anlaşılması gerektiğini belirlemek ve aşireti, klan ve emirlikten ayırmak gerekiyor. Eldeki bilgiler 16. yüzyıl Kürt aşiretinin iç dinamiklerini ayrıntılı bir şekilde incelemize izin vermiyor. Birinci el kaynaklar –ister klan, ister aşiret ya da emirlik olsun– tüm siyasal birimler için hiçbir ayırım gözetmeden sıklıkla aşiret (Arapça *aşira*) terimini kullanıyor. Bu kaynaklar emirliğin bir aşiret konfederasyonu olduğunun ipuçlarını veriyor gibi gözükmektedir. Aşiret ile emirlik arasındaki ayırım Kürt-Osmanlı ilişkilerini anlamak açısından bilhassa önemlidir. Richard Tapper’ın aşiret ve konfederasyon tanımının bu çalışmanın amacına en iyi uyan tanım olduğu görülüyor. Dolayısıyla bu bölümde “Kürt aşireti” terimini grup dayanışmasının ağırlıklı olarak primordiyal ilişkilere dayandığı ve mensuplarının kendilerini kültürel olarak ayrı gördükleri sosyo-politik bir varlığa işaret etmek için kullanıyoruz.¹² Öte yandan Kürt emirliğı veya konfederasyonu daha geniş boyutları ve daha heterojen kültürü, varsayılan kökeni ve tabakalı sınıf bileşimi, koşullara daha çok bağlı olan dayanışması ve devletle olan daha yakın ilişkileri bakımından aşiretten farklıdır.¹³ Kürt emirliğı hem göçebe hem de yerleşik birçok aşiretten ve farklı leh-

11 Manz, *Rise and Rule of Tamerlane*, s. 29.

12 Tapper, *Conflict of Tribe and State*, s. 9.

13 Bu çalışmada “emirlik” terimi Tapper’ın kullandığı “konfederasyon” terimiyle aynı anlamda kullanılmaktadır. “Kürt emirlikleri” aynı siyasal gruba işaret eden bir diğer terimdir.

çeler konuşan aşiret özelliği göstermeyen gruplardan oluşur. Emirliğin en yüksek lideri (mir) önemli bir askeri güce sahiptir ve genelde maiyetiyle birlikte surlarla çevrili bir şehirde yaşar.

Osmanlı fetihleri öncesinde Kürt aşiret yapısı

Öyle görünüyor ki Kürtlerin en yüksek toplumsal ve siyasal örgütü MS 10. yüzyıla dek emirlik düzeyini aşmamıştır. Ancak 959 yılında Arap tarihçiler Doğu Kürdistan'da Hamedan civarında öteki Kürt aşiretleri üzerinde ciddi bir hâkimiyet kurmuş olan Hasanvayhi isimli bir Kürt hanedanından bahsediyorlardı. 990 yılında bir başka Kürt ailesi olan Mervaniler Kuzey Kürdistan'da Diyarbakır yakınındaki Mayyafarikin'de (bugünkü Silvan) hâkim hanedan ailesi olarak ortaya çıktı. Bu aile 1096 yılına kadar hüküm sürdü.¹⁴ Resmi olarak halife tarafından atandıkları ve devletlerinin resmi dili olarak Arapçayı kullandıkları için, Kürt kökenli olmalarına rağmen alimler her iki hanedanın da Arap olduklarını düşündüler.¹⁵

Bir sonraki Kürt kökenli İslâm hanedanı, Haçlılara karşı yürüttüğü savaşla ünlü olan efsanevi lider Selahaddin Eyyubi'nin hükümdar olduğu Eyyubilerdi. Mısır'da Fatımilerin düşüşünden sonra Eyyubi hanedanı 1171 ve 1260 yılları arasında Mısır ve Suriye topraklarında hüküm sürdü. Eyyubiler Mervanilerden daha sofistike bir devlet yapısının vârisiydiler; ancak hükümdarları kendi Kürt kökenlerinin üzerinde hiçbir zaman durmadıkları için ve geniş sınırları olan topraklara hükmetmelerine rağmen Kürt ülkesinin sadece

14 Amedroz, "The Marwanid Dynasty at Mayyafariqin in the Tenth and Eleventh Centuries A.D.", *Journal of Royal Asiatic Society* (1903) s. 146, ve Hillenbrand, "Marwanids."

15 Arfa, *The Kurds*, s. 9.

ufak bir parçasını yönettikleri için devletlerini bir Kürt devleti olarak nitelendirmek pek kolay değildir.

13. yüzyıl Moğol istilaları Kürt aşiretleri üzerinde yıkıcı etkilere neden oldu. Hülagü'nün ordusu tek bir aşiret reisinin bile canını bağışlamadı. Hülagü kılıçtan geçirdiği aşiret reislerinin yerine kendi adamlarını getirdi.¹⁶ Bu, Kürt aşiret yapısı ve geleneksel hükümdar ailelerinin otoritesi açısından büyük bir yıkımdı. Aynı şekilde bundan yüz elli yıl sonra Timur, Bağdat ve Diyarbakır'ı istila ettikten sonra, kendilerini henüz toparlayan Kürt aşiretlerini yok ederek Kürdistan'ın çoğunu fethetti. Timur döneminde Kürt aşiretleri hâlâ zayıf ve korunmasızdı.

15. yüzyılda kısa süren Karakoyunlu hanedanı sırasında Kürt aşiret reisleri önceki güçlerinin bir kısmını yeniden kazandılar. Ancak Akkoyunlu hanedanı, Kürdistan'ın geniş bir parçasını içine alan Karakoyunlu topraklarını ele geçirdiğinde, Kürt aşiretleri rakip Karakoyunlulara olan önceki bağlılıkları yüzünden zulüm gördüler.¹⁷ Minorsky, Akkoyunluların “büyük Kürt ailelerinin imhasına yönelik sistemli bir politika yürüttüğüne” ve kendi valilerini atadığına işaret etmektedir.¹⁸

Safevi hanedanlığı, Şah İsmail'in mistik Şii karizması altında iktidarını kurarken, Akkoyunlu devleti zaten gerileme dönemindeydi. İsmail 1501 yılında Oniki İmam Şiiliği'ni devlet dini olarak ilan ettikten sonra, Akkoyunlu devletine son

16 Bkz. Minorsky, “Kurds, Kurdistan.”

17 Kürt-Akkoyunlu ilişkileri konusunu daha detaylı ele alan bir çalışma için bkz. John Woods, *The Aqquyunlu*, s. 81, 111-12.

18 Minorsky, “Kurds, Kurdistan”, s. 457'deki ifade. Minorsky bu ifadeyi Şerefhan'ın *Şerefname*'deki açıklamasına dayandırmaktadır. Ayrıca bkz. Agha, *Shahik, and State*, s. 137. Bu kitabın üçüncü bölümünde Bruinessen Osmanlı İmparatorluğu ile Kürt aşiretleri arasındaki etkileşim konusunu antropolojik bir bağlamda ele almaktadır. Ben de bu bölümden oldukça faydalandım. Burada aynı konuya daha açık bir şekilde ifade edilen bir tarihsel bağlamda arşiv belgelerini ortaya koyarak yaklaşmak niyetindeyim. Ayrıca bu etkileşimi devlet-aşiret ilişkilerinin gitgide daha değişken hale geldiği 19. ve 20. yüzyılları da kapsayan daha geniş bir dönemde inceliyorum.

verdi. Ancak onun da Kürtlere yönelik politikası Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'inkinden farklı olmadı. Batıya doğru genişlemeyi uman Şah İsmail de merkezi bir iktidar sisteminde faydalanarak bu bölgeyi ve aşiretleri doğrudan denetimi altına almaya çalıştı. Ne var ki orada bu karşılaşma için hazırlıklarını yapmış olan Osmanlı İmparatorluğu bulunuyordu.

Yerel yöneticilerin otoritesine son vermek üzere tasarlanmış Akkoyunlu ve daha sonraki Safevi politikalarının sonucunda Kürt aşiret yapısının büyük ölçüde çeşitlendiği görülüyor. Bölgede Osmanlı'nın yayılmasından önce, çoğunluğu göçebe olmak üzere merkezi denetimden bağımsız birçok aşiretin yanı sıra Kürdistan'ın en zor ulaşılabilen bölgelerinde birkaç güçlü emirlik mevcuttu. Geleneksel Kürt liderliği, bölgenin yüzyıllar süren istikrarsızlığının sebep olduğu iktidar boşluğunu doldurmayı başaramadı. Moğol istilasından sonra, ne güçlü bir Kürt siyasal oluşumuna ne de bölgede dikkate değer bir otorite sağlamış Kürt hanedanlığına dair kayıt bulunmaktadır. Hiçbir Kürt aşireti veya emirliği ortaya çıkıp bir Kürt devleti oluşturabilecek güçlü bir siyasi ve askeri iktidar haline gelemedi.

Osmanlı-Safevi ilişkileri ve "Kürdistan"

Osmanlı İmparatorluğu'nun Kürdistan'a olan ilgisi ilk önce esas olarak Safevi genişlemesi karşısında doğu sınırlarını koruma ihtiyacından doğdu.¹⁹ Giderek büyüyen bu tehdidin asıl aracısı ise Şah İsmail'in mistik karizmasının ateşli takipçisi olan hatırı sayılır bir Anadolu Kızılbaş²⁰ nüfusuydu. Bu tehdide karşı koymak için Osmanlı Sultanı I. Selim (Yavuz) Safevilere karşı büyük bir askeri sefer başlattı.

19 I. Selim'in hükümdarlığına dair literatür için, bkz. Uğur, *Reign of Sultan Selim I*; ve Hoca Saadeddin, *Tacü't Tevarih*.

20 Şah İsmail'in Anadolu'da çoğunlukla Türkmen müritleri olan Kızılbaşlar, giydikleri kırmızı başlıklar nedeniyle bu adı almışlardı.

20 Nisan 1514 tarihinde başlayan İran seferi öncesinde I. Selim Osmanlı sarayının hizmetinde nüfuzlu bir Kürt olan danışmanı Mevlana İdris Bitlisi'yi Kürt aşiret reislerini Safevilere karşı örgütlemesi için gönderdi. İdris Bitlisi en az yirmi Kürt aşiret reisinin bağlılığını kazanmayı başardı. Selim'in orduları 1514 yılında Amed'e (Diyarbakır) geldiğinde Diyarbakır'ın Safevi valisi Muhammed Han Ustaclu ordusunu geri çekti. Şehrin sakinleri önceden Osmanlı sultanına bağlılıklarını zaten bildirdiklerinden şehir kolayca Osmanlıların eline geçti. Bunu takip eden 23 Ağustos 1514'teki Çaldıran savaşı, Sultan Selim'in, başkenti Tebriz'i Osmanlı kuvvetlerine bırakan Şah İsmail karşısındaki eksiksiz zaferiyle sonuçlandı. Muhammed Han Ustaclu öldürüldü ve Safevi ordusunun büyük kısmı yok edildi. Bu, Şah İsmail'in askeri kariyerine ve mistik karizmasına indirilmiş ezici bir darbeydi.

Sultan Selim, Tebriz dönüşünde, Sünni devletine yönelik Şii muhalefeti bertaraf etmek için Anadolu'daki Kızılbaşların öldürülmesini emretti. Lojistik sorunlar nedeniyle ve yeniçeriler daha fazla ilerlemeye gönüllü olmadıkları için Osmanlı ordusu Batı Anadolu'ya döndü ve geride hiç kalıcı kuvvet bırakmadı. Bu karar, Şah İsmail'in çabucak toparlanmasını sağladı. Osmanlılar şehri terk eder etmez Şah İsmail Tebriz'e döndü ve kaybettiği ülkesini geri kazanmak için birkaç askeri sefer örgütledi. İlk olarak Ustaclu Muhammed Han'ın kardeşi Kara Bey'i han unvanıyla Diyarbakır valisi olarak atadı ve ondan Diyarbakır'da Safevi hükümranlılığını yeniden tesis etmesini istedi. Ancak Kara Han Diyarbakır'a vardığında Kürt aşiret reisleri ayaklandı ve şehri teslim etmeyi reddettiler. Osmanlı ordusu ve İdris Bitlisi'nin örgütlediği Kürt aşiret güçleri yardıma gelene dek Diyarbakır'ı savundular. Safevi ordusu geri çekildi ve şehrin denetimi Osmanlı İmparatorluğu'na geçti.

Bu noktada Çemişkezek, Palu, Çapakçur, Bitlis, Hasankeyf, Hizan, Cezire (Cizre) ve Sasun'dan oluşan Kürt emirlikleri arasında ittifaklar oluşturarak geniş bir Kürt ordusu meydana getiren İdris Bitlisi'nin rolünü vurgulamak önemlidir.²¹ Kürt aşiretlerini kolektif olarak hareket etmeye sevk eden vesileler çok fazla olmadığından Bitlisi'nin bu kadar geniş bir grubu seferber etmesi dikkate değerdir. İdris Bitlisi'nin Kürt aşiretlerini Osmanlı yönetimine bağlamayı başarmasından bir hayli memnun kalan Sultan Selim, Bitlisi'yi bu Kürt toprakları için idari bir çerçeve oluşturmakla görevlendirdi. Öyle görünüyor ki, Osmanlı Devleti'nin Kürt aşiretlerine bir tampon olarak ihtiyaç duyduğu kadar, bir hayli parçalı ve savunmasız olan Kürt aşiretleri de Osmanlı Devleti'ne muhtaçtılar.

Kürt beyleri İdris Bitlisi aracılığıyla sultandan yerel yöneticiler olarak kendi otoritelerini tanımasını ve onları Osmanlı himayesi altında örgütlemesini istediler:

Sultan batıya dönmek üzere Tebriz'den ayrıldığında, mirler kendi toprakları üzerindeki veraset haklarının tanınması talebiyle İdris'i ona yolladılar ve belli bir önderlik altında Kara Han'ın üzerine yürüyüp onu Kürdistan'dan kovabilmeleri için, içlerinden birini beylerbeyi atamasını rica ettiler. Padişah, İdris'e böyle önemli bir göreve hangi mirin layık olduğunu sordu. Bunun üzerine bilge İdris, şu tavsiyede bulundu: "Onların hepsi de hemen hemen eşittir ve hiçbirisi diğerinin önünde eğilmek istemez. Kızılbaşlara karşı birlikte ve etkili bir mücadele için, eşgüdüm yetkisini bütün mirlerin itaat edeceği bir saray hizmetkârına vermek gerekir." Nitekim böyle yapıldı ve Bıyıklı Mehmed Kürdistan beylerbeyi olarak doğu bölgesinde kaldı.²²

21 Bruinessen, *Evliya Çelebi in Diyarbekir*, s. 16.

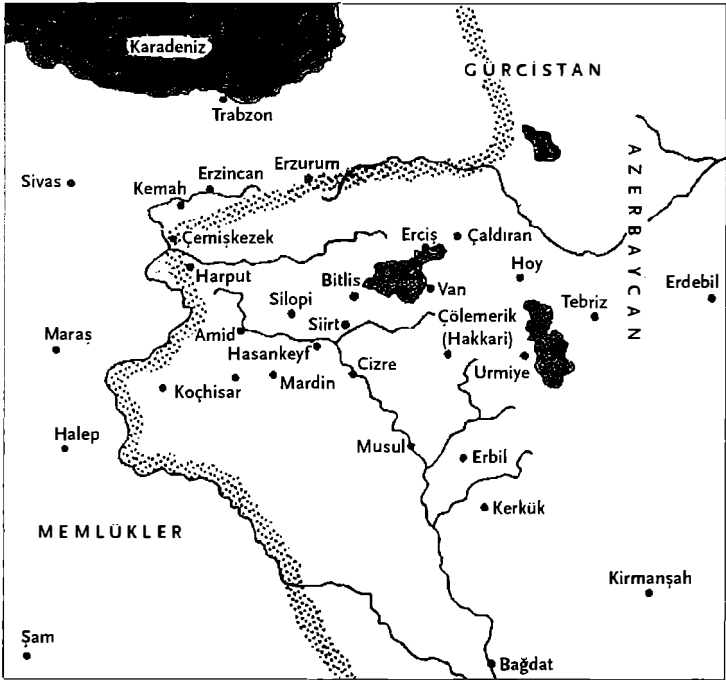
22 Bu, Bruinessen'in Charmoy, *Cheref-name; ou Fastes de la Nation Kourde*, 2: 296-97 içindeki *Şerefname*'nin tarzıyla açıldığı ve tercüme ettiği kısımdır. Alın-

Böylece İdris Bitlisi aracılık konumunu, hem Osmanlı Devleti hem de Kürt aşiret reisleri açısından son derece verimli bir şekilde kullanmış oldu. Daha geniş ve daha güçlü bir siyasal yapının bir parçası haline gelen Kürt beyleri kendi tebaaları üzerindeki siyasal iktidarlarını güvence altına aldılar ve pekiştirdiler. Bunun karşılığında Osmanlı Devleti de Safevi tehdidine karşı bir tampon bölge oluşturdu ve yeni bir vergi geliri kaynağı elde etti.

Başlangıçta Erzurum ve Sivas'ın güneyinde kalan bütün yeni elde edilmiş Kürt toprakları Diyarbakır beylerbeyliği çatısı altında bir araya getirildi (1515). Fiilen Diyarbakır ili, İran'la kalmayı seçen ya da tarafsız kalmaya çalışan Kelhor, Erdalan (Ardalan), Baban, Şehrizor (Şahrizor) ve Mukri (Mokri) hariç tüm büyük ve küçük Kürt beylikleri idaresi altında birleştirdi.

Neticede iki imparatorluk arasında Safevi İmparatorluğu'nun 18. yüzyılda yıkılışına dek sürecek olan uzun bir iktidar mücadelesi başladı. Sultan Selim'in ölümünden sonra tahta oğlu I. Süleyman (Kanuni) çıktı. Yeni sultan imparatorluğun sınırlarını daha da genişletti ve saltanatı boyunca (1520-1566) Osmanlı İmparatorluğu coğrafi ve siyasi olarak en yüksek noktasına erişti. I. Süleyman ayrıca İran'la olan ilişkilere özel bir önem verdi ve doğu sınırlarını güvenlik altına almak ve genişletmek için birçok askeri sefer düzenledi. Sonuçta iki rakip imparatorluk arasında Kürt toprakları üstüne birçok çatışma çıktı. Ancak ne Safeviler ne de Osmanlılar bütün Kürt topraklarını tam olarak idare edebildiler. Kürt aşiret liderlerinin geniş Kürt kuvvetlerini harekete geçirebildiğini fark eden I. Şah Tahmasp babası Şah İsmail'in politikalarını tersine çevirdi ve bölgeyi doğrudan yö-

tının Türkçesi için bkz. Martin van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003), çev. Banu Yalkut, s. 216. Metindeki italikler Bruinessen'in – ç.n.

Şekil 3.1. 1514 öncesi Safevi sınırları ve Kürt aşiretleri.

netme politikasını yumuşattı. 16. yüzyılın ikinci yarısında iki imparatorluk da bir diğ erinin Kürt tebaasına maddi kazançlar teklif ederek bağı lılıklarını elde etmek için birbirle riyle yarış tılar.

Sonuç olarak, Kürtlerin her iki imparatorluğa bağı lılığı bu yüzyılda iniş çıkış lar gösterdi. Bu durum Kürtlerin devlet-aşiret etkileş iminde hiç de edilgen bir taraf olmadıkları na işaret etmektedir. Ş u örnek Kürtlerin kendilerini çevreleyen güçlü devletlerle nasıl baş a çıktıklarını göstermektedir. İlk önce kendisini Osmanlılara bağ lamış olan Bitlis yöneticisi IV. Ş erefhan²³ 1534 yılında bağı lılığını Safevilere yön eltti. Osmanlı sadrazamı İbrahim Paşa, Ulema Paşa'ya Bit-

23 Ş erefname'nin yazarı Ş erefhan Bitlisi'nin dedesi.

lis'i yeniden fethetmesini emretti. Ulema Paşa sadece Bitlis'i geri almakla kalmadı ayrıca IV. Şerefhan'ı da öldürdü. Osmanlı Devleti Bitlis'i IV. Şerefhan'ın oğullarından biri olan III. Şemseddin'e verdi.

I. Süleyman Bağdat seferine hazırlandığı sırada I. Şah Tahmasp 1534 yılında Doğu Anadolu'ya saldırdı. Bu saldırı, esas olarak maddi ve faydacı nedenlerle birçok Kürt emirliğini yeniden saf değiştirmeye yöneltti. III. Şemseddin Safevi saflarına katıldı ve I. Şah Tahmasp tarafından 1535 yılında han unvanıyla ödüllendirildi. Onun oğlu V. Şerefhan İran'da doğdu ve I. Şah Tahmasp'ın oğullarıyla birlikte eğitim gördü. V. Şerefhan (Bitlisi) Kürt tarihi açısından çok önemli bir kitap olan *Şerefname* ile tanınmaktadır. 1578 yılında Osmanlı İmparatorluğu kendisine Bitlis emirliğinin babadan oğula geçecek mülkiyetini ve Muş Vilayeti'nin yarısını teklif etti. Şerefhan bu teklifi kabul etti ve bağlılığını Osmanlı İmparatorluğu'na kaydirdi.²⁴

I. Süleyman 1533-1554 yılları arasında ordusunu en az altı kez İran'a yöneltti. Safeviler Bağdat'ı birkaç kez Osmanlılardan geri aldı. 1590 yılında geçici bir barış yapıldı ve I. Şah Abbas Azerbaycan, Şehrizar ve Luristan'dan oluşan batı vilayetlerinden vazgeçti; ancak 1601'de savaş kaldığı yerden devam etti ve Safeviler 1612 yılında kaybettikleri vilayetleri tekrar geri kazandılar. Sultan IV. Murad en sonunda 1638 yılında Bağdat'ı yeniden fethetti. Ertesi yıl Kasr-ı Şirin Anlaşması imzalandı ve İran ile Osmanlı İmparatorluğu arasında yeni bir sınır oluşturuldu. İran, Zagros sıradağlarının ötesinde sıkışıp kaldı. Osmanlılar ve Safeviler 17. yüzyılın sonrakı dönemlerinde hiç büyük ölçekli çatışmaya girmediler; bu da Osmanlı İmparatorluğu'nun, Kürt topraklarını kendi siyasal ve idari sistemiyle bütünleştirmeye yoğunlaşmasına fırsat verdi.

24 Şerefhan, *Şerefname* (çev. Bozarslan), s. 461-513.

Osmanlı'nın, Kürt emirliklerinin kendilerine bahşedilen imtiyazları kullandıkları Kürdistan'daki idaresi önceleri esnekti. Ancak Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'si gösteriyor ki 17. yüzyılın ortaları itibariyle Kürt emirliklerinin özerklik derecesi çok büyük ölçüde azalmıştı. Sonraki bölümde²⁵ geleneksel Osmanlı idaresini tartışacak ve bunu Osmanlı Kürdistan'ı ile karşılaştıracacağız. Ayrıca üç farklı dönemden elde edilmiş verileri yorumlamak suretiyle, Osmanlı'nın Kürt emirlikleri üzerindeki sıkılaştıran denetimini göstereceğiz.

16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı idaresi

Klasik Osmanlı idaresi

Osmanlı İmparatorluğu üç önemli geleneğin mirasçısıydı: Türki, İslâmi ve Bizans gelenekleri.²⁶ Önceki yüzyıllarda Türki aşiretler geleneklerini İslâmla uyum sağlamak için değiştirmişlerdi. En sonunda Osmanlılar Bizans İmparatorluğu'nun tamamını fethettiklerinde İslâmi ve Türkmen alışkanlıkları hem özel, hem de kamusal alanlarda yeni bir geleneğin kalıbına döküldü. Dolayısıyla yerel kurum ve âdetler de Osmanlı devlet aygıtının bir parçası haline geldi. İmparatorluk genişledikçe idari tedbirler bu aşırı heterojenliği barındırabilmek için daha esnek bir hal aldı. Bundan dolayı genel Osmanlı idari politikalarında her zaman bazı yerel istisnalar oldu.

Osmanlı idari sistemi iki öğeden oluşuyordu: Merkezi hü-

25 Bir sonraki bölümdeki bilgiler çoğunlukla şu kaynaklara dayanmaktadır: İnalcık, *The Ottoman Empire*; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, cilt 3; Kunt, *Sultan's Servants*.

26 Bizans kurumlarının Osmanlı üzerindeki etkisini en aza indiren M. Fuat Köprülü, bu görüşün tersini savunmaktadır. Bkz. Köprülü, "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Te'siri Hakkında Bazı Mülâhazalar", s. 165-313, ayrıca Köprülü, *Some Observations on the Influence of Byzantine Institutions on Ottoman Institutions*.

kümet ve taşra idareleri. Taşra idaresinde idari esneklik temel ilkeydi. Geleneksel olarak taşra yönetimi, sancakların yönetimi için merkezden atanmış iki yetkili barındırırdı: Askeri sınıftan gelen ve sultanın yürütme yetkisini temsil eden bey (ayrıca sancakbeyi de denirdi) ve ulemaya mensup olan ve sultanın yasama yetkisini temsil eden kadı. Kadı, kanunnamelerde yazılı olan Sultan yasalarının (kanun) yanı sıra Şeriat (dinsel yasalar) uzmanı da olmak zorundaydı. Kanunnameler vergileri, geçiş ücretlerini, memurların görev ve imtiyazlarını vs. yasalaştırır ve her bir sancak için ayrı ayrı hazırlanırlardı. Bey ve kadıya ek olarak her bir kazada ayrıca İslâm hukukunu yorumlayan bir müftü bulunurdu. Müftü fetvalar vasıtasıyla hukuki konulardaki görüşünü bildirirdi. Arap vilayetlerinin dışında müftü geleneksel olarak Osmanlı yönetici tabakasının bağlı olduğu Hanefi hukuk ekolünün bir parçasıydı.

Çeşitli sancaklar sonraları vali olarak da anılan bir beylerbeyi tarafından idare edilen eyalet ya da beylerbeyliğinden oluşurdu. Sancakbeyi gibi, beylerbeyi de merkezi yönetim tarafından atanırdı; beylerbeyi ayrıca eyaletinin baş kazasının da sancakbeyiydi. “Paşa” unvanını taşıyan beylerbeyi, kendi vilayetindeki tüm sancakbeylerinden üst rütbedeydi. Vilayet idaresinin başıydı. Ancak sancakbeyleri, askeri seferler haricinde beylerbeyine değil, doğrudan sultana karşı sorumluydu.

Osmanlı arazileri üç sınıfa ayrılırdı: İyeliği olan araziler yani mülk; dinsel ve hayırsever amaçlarla bağışlanmış ve sultanın takdirine göre bu şekilde kalan veya bu hale getirilen araziler, yani vakıf; Osmanlı Devleti’ne ait zirai araziler, yani arazi-i emiriyye ya da miri araziler. Devlet gelirleri sadece üç idari birim tipinde düzenlenmiş olan miri arazilerden elde edilirdi: tımar, zeamet ve has. Bu örgütlenmenin adı dirlik ya da tımar sistemiydi. Tımar en küçük birim-

di ve yirmi bin akçe²⁷ kadar olan gelirlerden elde edilirdi. Zeametler yirmi bin ile yüz bin akçeden, has ise yüz bin akçeden fazla vergi geliri sağlardı.

Çoğu dirlik sahibi, asker sınıfındandı. Köy düzeyinde bir gelir şekli olan tımar, devlete yaptıkları hizmetin karşılığı olarak en düşük rütbeli askerlere (sipahiler) verilirdi. Zeamet sahipleri (subaşılar) genelde daha yüksek rütbeli askerlerdi. En geniş dirlik olan has ise sancakbeyleri ve beylerbeylerine bağışlanırdı. Reayaya yani köylülere ise tımar, zeamet veya has tahsis edilirdi. Bir köylü bir tımardeki araziye işliyorsa, subaşıya karşı sorumlu olurdu. Sadece cizye (gayrimüslimlerce ödenen kelle vergisi) doğrudan merkezi hazineye yollanırdı. Dirlik sisteminin her detayı mali tetkiklere dayanarak kanunnamelerle belirlenirdi. Kanunnameler her sancak için arazinin üretkenliği dikkate alınarak ayrı ayrı hazırlanırdı.

Buna karşılık tımar ve zeamet sahipleri gelirleri temelinde (bunlar da kanunnamelerde belirlenmiş olurdu) belli sayıda süvari ya da cebelinin bakımıyla yükümlüydü ve isteğe göre askeri seferler için sancakbeyinin komutası altına girmek zorundaydılar. Yeri geldiğinde bütün vilayetteki tüm askeri elemanlar beylerbeyi komutasında bir araya gelirdi. Bu sistem imparatorluğun merkezdeki ve Rumeli'deki çoğu topraklarında uygulandı.²⁸

Doğrudan Osmanlı yönetimi altında sancak şeklinde örgütlenen bölgeler ile *dar ül harb* (kutsal savaşa açık topraklar) arasında sınır bölgeleri ve vasal devletler bulunurdu. Sı-

27 Akçe 16. yüzyılın ortaları itibarıyla yaklaşık 0,7 gram ağırlığındaki gümüş maddenin paraydı. Akçenin hem ağırlığı, hem de değişim değeri imparatorluğun iktisadi koşullarına bağlı olarak değişti. Akçenin 16. yüzyıl başında Anadolu'daki alım gücünün bir göstergesi olarak bir kilo arpanın altı akçe, buğdayın ise sekiz akçe olduğu söylenebilir; bkz. Bruinessen, *Agha, Shaikh and State*, s. 197-98, n. 48.

28 Ancak iltizam sistemi bilhassa Arap vilayetlerinde uygulanırdı.

nır bölgelerindeki beyler Osmanlı merkez idaresine daha yakın sancakları yöneten beylerden daha fazla özerkliğe sahipti.²⁹ Bir sınır bölgesi olan Kürdistan'da bu idari farklılık oldukça açık bir biçimde gözlenebilir.

Kürdistan'daki Osmanlı idaresi

Osmanlı Devleti'nin bir sınır bölgesi olan Kürdistan'a yakın ilgi göstermesi gerekiyordu. Bölgenin stratejik öneminin farkında olan Osmanlılar Kürt aşiretlerini Osmanlı sistemine tam anlamıyla bütünleştirmeyi amaçlamıştı. Bu kolay bir iş değildi; zira Kürt siyasal birimleri herhangi bir tekil idari politika için elverişsiz olan karmaşık bir yapı arz ediyordu. Son derece parçalı ve dağınık Kürt aşiretlerinin yanı sıra güçlü konfederasyonlar da vardı. Osmanlı Devleti'nin bölgeyi en uygun şekilde kontrol etmesi için daha tekbiçimli ve daha az tehdit oluşturan birimler meydana getirerek Kürt siyasal gruplarını yeniden yapılandırması gerekiyordu. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu Kürdistan'da çift yönlü bir politika ortaya koydu.

Osmanlı Devleti parçalı Kürt gruplarını yönetmek için bunları aşiret seviyesi üzerinde daha geniş ve daha yönetilebilir birimler şekline sokarak "birleştir ve yönet" politikası güttü. Bu şekilde devlet kendi kökenlerini Araplara dayandırarak meşruiyet kazanmaya çalışan Kürt soylularına ihtiyaç duydu.³⁰ Safevi ve Akkoyunlu yönetimlerinin aksine Osmanlılar, Kürt aşiretleri üzerindeki artık sönmüş olan otoritelerini yeniden tesis etme çabalarında geleneksel Kürt yönetici tabakasını destekledi ve pekiştirdi. Bu durum I. Sü-

29 Inalcık, *Ottoman Empire*, s. 104-5.

30 Örneğin Şerefname Cezire'nin yönetici ailesinin Arap generali Halid bin Velid'in (ölümü: 642) soyundan geldiklerini iddia ettiğini; Çemişkezek ve Hakkâri yöneticilerinin ise soykütüklerini Abbasilere dayandırdığına işaret etmektedir. Bkz. Şerefhan, *Şerefname*, (çev. Bozarslan), s. 135, 188 ve 107 sırasıyla.

leyman'ın Kürt bölgelerindeki Osmanlı politikasını düzenleyen fermanında en iyi şekilde gösterilmektedir. Kürt yöneticilerinin imtiyazlarını tanımlayan bu ferman Osmanlı'nın 16. yüzyılda Kürdistan'daki genel yönetim stratejisini temsil eder:

[Kanuni Sultan Süleyman] Babası Yavuz Sultan Selim zamanında Kızılbaşlara karşı cephe alarak müsbet ve hayırlı hizmetlerde bulunan ve şimdi de Devlete doğrulukla hizmetler ifa eden, bilhassa Serasker-i Sultan İbrahim Paşa'nın bu defaki İran seferine katılarak Kızılbaşların yenilmesinde yararlıklar gösteren Kürt beylerine, gerek Devlete karşı gösterdikleri öz kulluk ve dilâverlikleri karşılığı olarak ve gerek kendilerinin vaki müracaat ve istirhamları göz önüne alınarak, her birinin öteden beri ellerinde ve tasarruflarında bulunan eyâlet ve kaleler geçmiş zamandan beri yurtları ve ocakları olduğu gibi ayrı ayrı beratlarla³¹ ihsan edilen yerleri de kendilerine verilip mutasarrıf oldukları eyâletleri, kaleleri, şehirleri, köyleri ve mezraaları bütün mahsulleriyle, oğuldan oğula intikal etmek şartıyla kendilerine temlik³² ve ihsan edilmiştir. Bu münasebetle aralarında asla anlaşmazlık ve geçimsizlik çıkmamalı, dışarıdan müdahale ve taarruz edilmemelidir. Bu emr-i celile riayet edilecek, hiç bir suretle üzerinde kalem oynatılmayacak hiç bir yeri değiştirilmeyecektir. Bey öldüğünde eyâleti kaldırılmayıp bütün hududu ile mülknâme-i Hümayun uyarınca oğlu bir ise ona kalacak, eğer müteaddid ise istekleri üzerine kale ve yerleri aralarında paylaşacaklardır. Uzlaşamazlarsa Kürdistan beyleri nasıl münasip görürlerse öyle yapacak ve mülkiyet yolu ile bunlara ebediyete kadar ilâ ebeddevrân mutasarrıf olacaklardır. Eğer bey, vârisiz ve akrabasız ölmüşse

31 İmparatorluk icazet, mektup veya imtiyazları.

32 Payitahtın izniyle mülkiyeti başkasında olan gayrimenkul.

o zaman eyaleti hariçten ve yabancılardan hiç bir kimseye verilmeyecek, Kürdistan beyleriyle görüşölüp ve ittifak edilip, onlar bölgenin beylerinden veya beyzâdelerinden her kimi uygun görürlerse ona tevcih edilecektir.³³

Bu fermanın kesin tarihi belli değil; ancak İbrahim Paşa'nın İran seferinden sonra çıkarıldığı düşünülürse tarihi 1533 yılı civarında olmalıdır.³⁴ I. Süleyman bu fermanda, otoriteleri önce Akkoyunlu ve daha sonra da Safevi imparatorluklarının düşmanca politikaları tarafından ciddi şekilde zarara uğratılmış olan Kürt soylularının siyasal iktidarını korumak ve pekiştirmek yönündeki tercihini açıkça göstermektedir. Osmanlı idaresinde istisnai bir imtiyaz olan hükümdarlığın babadan oğula geçiş hakkı Osmanlı Devleti'ne sadık Kürt beylerine bahşedildi. Dolayısıyla Kürt aşiret reislerine imparatorluk içinde görelî bir özerklik verilmiş oldu.

Osmanlı Devleti iktidarın aynı yönetici ailelerin elinde kalmasını temin etmek için oldukça dikkatli davranıyordu. Görünüşe bakılırsa, bu politikanın hedeflediği şey diğer iç rakiplerin meydan okumalarından bağımsız güçlü bir liderlik yaratmaktı. Hiçbir durumda liderliğin yönetici hanedan dışında bir kimseye gitmesine izin verilmezdi. Eğer beyin kendisinden sonra gelecek bir oğlu yoksa Kürdistan'ın öteki beyleri, muhtemelen aynı ailenin farklı bir kolundan olan bir kişiyi halef adayı olarak gösterirdi. Sultan'ın Kürt olmayan yöneticileri onaylamaması dikkat çekicidir. Ancak bu politikanın bir sonucu olarak çoğu Kürt mirleri iktidar konumlarını muhafaza etmek için Osmanlı yardımına şiddet-

33 Belgenin aslı Sevgen, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, belge no. 16'da yayınlandı. Sevgen'e göre belgenin aslı Başbakanlık Arşivi, Hatt-ı Hümayun 20898-C'de bulunmaktadır. Metnin çevirisini, Sevgen'in uyarladığı metne dayanarak ben yaptım, s. 42-43.

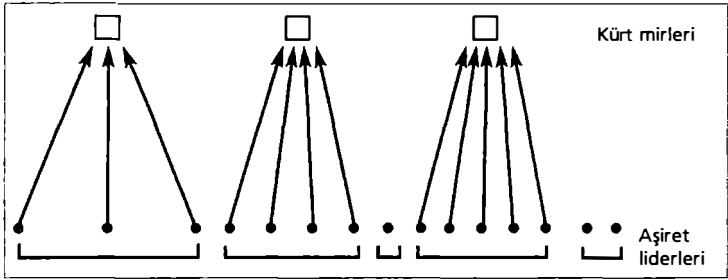
34 Sevgen, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s. 41.

le bağımlı hale geldiler ve Osmanlı Devleti Kürt aşiret yapılarına müdahale etmek için elverişli bir ortam buldu. Devlet zoru ve yönetici ailelerin saygın bir soydan geldiklerine dair güçlü mit grup dayanışmasını yeniden tanımladı ve koşullara bağlı grup dayanışmasının kusursuz bir örneğini oluşturdu. Tam da bu anlamda bazı Kürt emirlikleri devletle ilişkili olarak bir araya geldikleri için, bunların devletin eseri oldukları görülüyor.³⁵

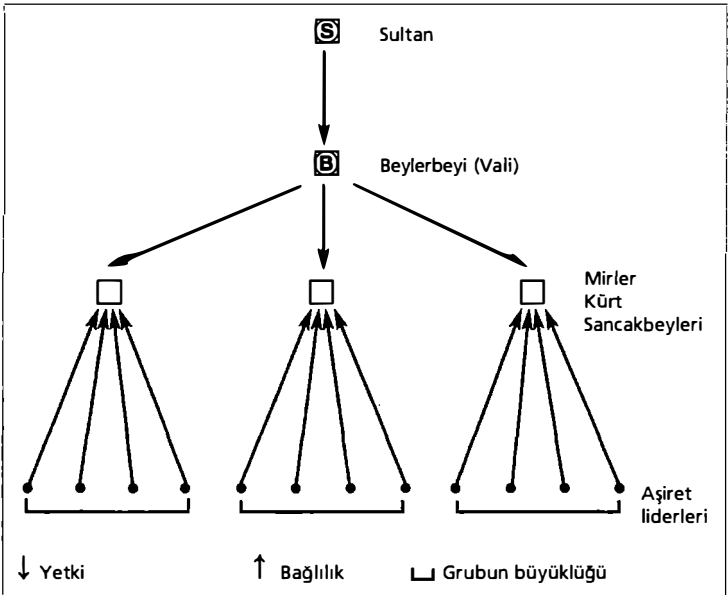
Kürdistan'da ayrıca Osmanlılara karşı bir tehdit oluşturan güçlü emirlikler de mevcuttu. Devlet bunlara oldukça hassas bir şekilde eğildi. Önceleri tam özerklik bahsedilen bu emirlikler daha sonra yavaş yavaş imtiyazlarının birçoğunu kaybettiler ve 19. yüzyılda son Kürt emirliği Botan da Osmanlı sistemiyle tam olarak bütünleşti. Ancak her ne kadar özerklik derecesi 16. yüzyılın ilk dönemleriyle karşılaştırıldığında büyük ölçüde azalmış olsa da 17. yüzyılda özerklik sahibi bazı güçlü emirlikler hâlâ mevcuttu.

Çemişkezek emirliğinin tarihi Osmanlı'nın Kürt emirliklerine nüfuz edişinin tedrici olarak arttığını göstermektedir. Şah İsmail'in safında yer alan Hacı Rüstem Bey, I. Selim tarafından idam edildi. Emirlik, Hacı Rüstem'in oğlu Pir Hüseyin Osmanlı tahtına boyun eğene dek geçici olarak merkezden atanan bir vali tarafından yönetildi. Neticede Pir Hüseyin yeni özerk yönetici oldu. Onun yönetimi süresince Çemişkezek gelişti ve en güçlü Kürt emirliklerinden biri haline geldi. Ancak Pir Hüseyin öldüğünde Sultan Süleyman yerine kimin geçeceğine müdahale etti ve mali bir tetkik yaptırdı. Sonuç olarak bu özerk emirliği iki Kürt sancağına (Mıcıgerd ve Pertek) ve on dört zeamet ve tımara böldü. I. Süleyman Pir Hüseyin'in on altı oğlundan her birine tımar, zeamet ya

35 Bruinessen de güçlü bir devletin çeşitli Kürt aşiretlerinin ortaya çıkmasında bazı sorumlulukları olduğunu açıkça belirterek bu noktayı doğrulamaktadır; *Agha, Shaikh, and State*, s. 34. Ayrıca bkz. Tapper, giriş, s. 9.

Şekil 3.2. Osmanlı denetimi öncesinde Kürt aşiret yapısı.

Şekil 3.3. 16. yüzyılda Osmanlı yönetiminde Kürt aşiret yapısı. Karş. Bruinessen, *Agha, Shaikh and State*, s. 194.

da sancak bağısladı. Geriye kalan araziler merkezî hazineye aktarıldı. Ancak Pir Hüseyin'in orta büyüklükte araziler alan en küçük üç oğlu büyüdüklerinde, Sultan aslen Çemişkezek'ten alınmış bu arazileri bir sancak (Sakaman) haline getirdi ve bunu da bu üç oğuldan birine bağısladı. Diğer iki-

si de daha geniş zeametler aldılar. Sonuç olarak Çemişkezek daha idare edilebilir üç birime bölündü; fakat yine de belli bir özerklik derecesini muhafaza etti. Çemişkezek'in bu yeni sancakları (Mıcıgerd, Pertek ve Sakaman) sıradan Osmanlı sancaklarından oldukça farklıydı. İlk olarak sadece Osmanlı ordu mensuplarının bu tür tahsisler elde etmesine izin veren her zamanki uygulamanın aksine, Çemişkezek'teki tımar ve zeametler Kürt mirlerine ya da yönetici ailelerin mensuplarına bağışlandı. İkinci olarak tımar ya da sancaklara bağlı olsun ya da olmasın bütün makamlar babadan oğula geçme esasına dayanacak şekilde dolduruldu.³⁶

Kürdistan'daki Osmanlı idaresi birbirinden farklı Kürt aşiretlerini yönetmek için son derece çeşitlilik gösteriyordu. Kürt emirliklerine bahşedilen özerklik derecesi tamamen olmasa da esas olarak bölgenin ulaşılabilirliğine, jeopolitik öneminin derecesine ve Kürt aşiretinin (ya da konfederasyonunun) iç gücüne dayanıyordu. En güçsüz aşiretler ya daha güçlü olanlara katılmaya ya da her zamanki Osmanlı sancaklarının bir parçası olmaya zorlanırdı. En güçlü ve en az ulaşılabilir aşiretler –ki bunlar İran sınırına yakın konuşlananlardı– en yüksek özerklik derecesine sahip olan aşiretlerdi.

Evliya Çelebi'nin bahsettiği ancak tarihi belli olmayan bir kanunname bu düzenlemenin en iyi örneğini vermektedir. Evliya Çelebi, Diyarbakır eyaleti için hazırlanan kanunnameye dayanarak Diyarbakır'daki geleneksel Osmanlı sancaklarının yanı sıra iki farklı idari birim tipi belirler: (1) Kürt sancakları (Ekrad Beyliği) ve (2) Kürt hükümetleri.³⁷ Sıradan sancaklar Kürt yöneticilere yurtluk ve ocaklık olarak verilir-

36 Şerefhan, *Şerefname* (çev. Bozarslan), s. 195-202.

37 Bruinessen terimin 16. yüzyıl *defterinde* henüz bulunmadığını, ancak 17. yüzyıl ve sonrasına ait belgelerde bahsedildiğini iddia etmektedir. Bruinessen, *Evliya Çelebi in Diyarbekir*, s. 21.

di ki bu durum bu makamın aile içinden bir kişi tarafından doldurulacağı ve yöneticinin sultan ya da herhangi başka bir Osmanlı otoritesi tarafından azledilemeyeceği anlamına geliyordu. Sıradan sancaklarda olduğu gibi Kürt sancakları da sahipleri olan Kürt aşiret mensuplarının imparatorluğun geri kalan kısımlarında olduğu gibi aynı askeri yükümlülüklere tâbi olduğu tımar, zeamet ve has arazilerini kapsıyordu. Devlet Kürt sancaklarında bunların bazı gelirlerinin merkez hazineye gitmesini öneren mali tetkikler yaptı.

Kürdistan'daki ikinci tür idari biçim olan hükümetler en yüksek özerkliğe sahip birimlerdi. Bunlar genellikle en ulaşılmaz bölgelerde bulunurdu. Devlet, hükümetlerin yönetimine kimin geçeceğine ve bunların iç işlerine karışmamayı tercih eder ve kendini yöneticilerin otoritesini tanımakla sınırlardı. Sultan, onayını göstermek için resmi atama belgeleri yayınlardı. Hükümetlerin tımar, zeamet ve hasları olmazdı. Ayrıca ne Osmanlı Devleti'ne vergi verirler ne de sipahi ordusuna düzenli askeri kuvvet sağlardı.³⁸

Bu idari yapılanma 16. ve 17. yüzyıllarda yaygın biçimde uygulandı; ancak mevcut belgeler Kürt emirliklerine bağışlanan özerkliğin derecesinin dikkate değer ölçüde azaldığını göstermektedir. Osmanlı Devleti Kürt grupları üzerindeki denetimini giderek yoğunlaştırdı ve onların iç işlerine müdahale etti. Evliya Çelebi bölgeyi ziyaret ettiğinde hükümet tanımına uyan Kürt emirlikleri artık yoktu. Bazı Kürt grupları zaman içinde daha fazla özerklik kazanmış olsa da, 17. yüzyılın sonu itibarıyla artık bunların hiçbirisi hükümetlerin bir zamanlar oldukları kadar özerk değildiler. Bir sonraki kısımda Osmanlıların Kürt aşiret yapıları üzerindeki denetimlerini nasıl tedrici olarak artırdıklarını göstereceğiz.

38 Bruinessen, *Agha, Shaikh, and State*, s. 158.

Gittikçe azalan özerklik düzeyi

Diyarbakır'ın idaresiyle ilgili mevcut en erken bilgiler³⁹ bu kentin 1518 yılına ait ilk vergi kaydından (defter) gelmektedir.⁴⁰ Bu kayda göre Diyarbakır, merkezden yönetilen on iki sancaktan oluşmaktadır: Amid (Diyarbakır baş sancağı), Mardin, Arapkir, Kiğı, Harput, Ergani, Siverek, Sincar, Ruha (Urfa), Bire, Çemişkezek ve Çermik. Defterde vergi ödeme yükümlülüğü olan hiçbir Kürt aşiret reisliğinden bahsedilmemektedir (yukarıda bahsedildiği üzere geçici bir süreliğine merkezden atanan valilerin yönettiği Çermik ve Çemişkezek hariç).⁴¹ Bu da Kürt aşiretlerinin 1518 yılı itibarıyla geniş bir özerkliğe sahip olduğunu göstermektedir.⁴²

I. Süleyman'ın saltanatı sırasında (1520-66), doğu sınırındaki yeni bölge giderek pekiştiği için, birkaç yeni eyalet oluşturuldu. Aslen Diyarbakır'a bağlı olan birçok sancak diğer eyaletlere devredildi. I. Süleyman 1566 yılında öldüğünde kısmen ya da tamamen Kürt bölgelerinden oluşturulan yeni eyaletler şunlardı: Dulkadir (1522), Erzurum (1533), Musul (1535), Bağdat (1535), Van (1548) ve Şehrizor (1554

39 Nejat Göyünç'ün makalesindeki en erken Osmanlı belgesi Topkapı Sarayı arşivlerinde kayıtlı (D. 9772), kesin olmamakla birlikte 1520 tarihli bir *defterdir*. Bu defter, bazıları Kürt emirliği olan otuz yedi sancaktan (*liva*) söz etmektedir. Göyünç, "Diyarbakır Beylerbeyliği'nin İlk İdari Taksimatı", 23: 23-35. Ancak Bruinessen 1518 tarihli daha erken bir belgeden alıntı yapmaktadır ki bu belgenin Kürt özerkliği meselesini kuramsallaştırmamızı mümkün kılan en erken belge olduğu görünüyor.

40 Başbakanlık Arşivi, TT 64. Bruinessen, *Evliya Çelebi in Diyarbakır*, s. 17'de *Diyarbakır II Yıllığı*, 1967'ye referansla bu *defterden* bahsediyor. Ayrıca Arkan da "Çemişkezek Livası Kanunnamesi", s. 104, n. 22'de bu belgeden söz eder.

41 Bu olay muhtemelen Pir Hasan'ın Çemişkezek konfederasyonuna atanmasından önce oldu; bkz. Şerelhan, *Şerefname* (çev. Bozarslan), s. 188-95.

42 Ancak genellikle Diyarbakır gibi kent merkezlerinde yaşayan aşiretsiz Kürtler vergilerini öderlerdi. 1540 yılına dek Osmanlı Devleti, Akkoyunlu Uzun Hasan'ın düzenlediği vergi sistemini aynı şekilde kullandı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Barkan, "Osmanlı Devrinde Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan Bey'e Ait Kanunlar", s. 545-73.

yılında fethedilmesine rağmen ne zaman eyalet haline geldiği bilinmemektedir).⁴³

İlk Diyarbakır defterinden yaklaşık on yıl sonra Osmanlı kaynakları Kürt emirliklerinin idari düzenlemelerine dair görece daha detaylı bilgiler vermektedir.⁴⁴ 1527 tarihli bir defter⁴⁵ Diyarbakır'ın doğrudan ve dolaylı yönetilen kısımları arasında açık bir ayrım yapar. Doğrudan yönetilen kısımlar on sancaktan oluşuyorken, dolaylı yönetilenler ise (bunlara Vilayet-i Kürdistan deniyordu) yedi büyük ve on bir küçük emirlikten oluşuyordu.⁴⁶ Kayıtlı tüm Kürt emirlikleri, tamamlayıcı bir defterde özerkliğin bir işareti olarak eyalet olarak geçiyordu. Yedi büyük emirliğin yöneticilerine "büyük yöneticiler" anlamında ümera-i izam deniyordu. Osmanlı belgelerinde daha fazla Kürt emirliğinin görünmeye başlaması, devletin Kürt gruplarını izlemek için daha fazla otorite uyguladığına ve bütünleştirme sürecini başlattığına işaret etmektedir.

Evliya Çelebi I. Süleyman'ın kanunnamelerinden alıntı yaparak Diyarbakır'ın on dokuz sancağa bölündüğünü belirtmektedir.⁴⁷ Bunlara ek olarak bütün gelirleri babadan oğula

43 Inalcık, *Ottoman Empire*, s. 106.

44 Kunt, *Sultan's Servants*, ek 1, s. 102-16; ayrıca Tayyib Gökbilgin, Giriş, *Kavanin-i Ali Osman*, s. 3-50. Tek fark, *defter* 10057'nin on bir ufak emirlik saymasıdır.

45 Topkapı Sarayı Arşivleri, D. 10057'ye göre, başlık *Defter-i Elviye-i Memalik-i Ma'mure-i ala Sebili't-Tafsil*'di. Bkz. Gökbilgin, giriş, s. 6.

46 Bu *defter*de (Topkapı Sarayı Arşivleri, D. 10057) Gökbilgin'in (s. 26-27) özetlediği, Kürt bölgeleri hakkındaki bilgiler, Kunt, *Sultan's Servants*, s. 114-115'te ve Göyünç, "Diyarbakır", s. 29-30'da yayınlanan bir başka *defter*de (Topkapı Sarayı Arşivleri, D. 5246) doğrulanmaktadır. Göyünç'e göre bu *defter* (D. 5246) 1526 yılında derlenmiştir.

47 *Seyahatname*'nin orijinal elyazma metninde bir çelişki vardır. Evliya şöyle belirtir: "... ve eyalet-i Diyarbekir cümle onaltı sancaktır." Bir sonraki satırda "Amma ontokuz sancağın onikisi diğer memleketün eyaletinde olduğu gibi tımaru zeametlidir," diyerek on dokuz sancak olduğunu belirtmesine rağmen yirmi sancak sıralar. Bruinessen'e göre bu hatanın sebebi Habur ve Sincar tek bir sancak iken *Seyahatname*'de yanlışlıkla iki ayrı sancak olarak alınmış olmasıdır.

geçen makam sahibi Kürt beyine ait olan beş sancak da hükümet olarak değerlendiriliyordu. *Seyahatname*'ye göre on dokuz sancaktan on ikisi "sıradan" Osmanlı sancağıydı; yani bunlar tımarları ve zeametleri kapsardı ve beyleri ise doğrudan sultan tarafından atanırdı. Bu sancaklar: Harput, Ergani, Siverek, Nusaybin, Hasankeyf (ya da Hisn-i Keyf), Çemişkezek, Siirt, Mayyafarikin (Silvan), Akçakale, Habur ve Sincar'dı. Her ne kadar Evliya bu sancakların sayısını on iki olarak verse de sadece on birinin adını sayar. Osmanlı belgelerinde Ekrad Beyliği (Sağman, Kulp, Mihraniye, Tercil, Atak, Pertek, Çapakçur ve Çermik) olarak geçen diğer sekiz sancak Kürt beylerine yurtluk ve ocaklık olarak bağışlanmıştı ki bu, söz konusu sancaklarda makamın babadan oğula geçtiği, ancak hükümetlerin aksine bunların vergi ödemek ve istek durumunda devlete askeri kuvvet sağlamak zorunda oldukları anlamına gelirdi. *Seyahatname*'de adı geçen Kürt hükümetleri Cizre, Eğil, Genç, Palu ve Hazo'ydu.⁴⁸ Benzer bir idari düzenleme daha sonra tüm Kürt bölgelerinde uygulandı. *Seyahatname*'ye göre Van eyaleti I. Süleyman'ın kanununa göre otuz yedi sancaktan oluşturuldu. Bu kanunnamenin asıl tarihi bilinmiyor. Diyarbakır kanunnamesinde büyük Bitlis emirliğinden bahsedilmediği için belgenin 16. yüzyılın ikinci yarısında Bitlis emirliği Van vilayetine devredildikten sonra yayınlanmış olması olasılığı mevcuttur.

1527 tarihli belge Kürt emirliklerinden eyaletler olarak

Aslında on dokuz gerçek rakamdır. Bkz. Bruinessen ve Boeschoten, *Evliya Çelebi in Diyarbekir*, fol.199 r.'deki asıl elyazmasının tıpkıbasımı. Bu hata Zuhuri Danişman'ın çevirisinde de düzeltilmemiştir; bkz. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 6: 117. *Seyahatname*'de bu tür hatalara sıkça rastlanabilir.

- 48 Ayn-i Ali'nin 1609 yılında derlenen risalesi Evliya Çelebi'yi desteklemektedir. Görünüşe göre her iki yazar da I. Süleyman'ın saltanatının ilk yıllarına işaret ediyor; fakat Süleyman'ın yukarıda bahsi geçen kanunnamesinin kesin tarihi bilinmemektedir. Bkz. Bruinessen, *Evliya Çelebi in Diyarbekir*, s. 204, n. 19; Ayn-i Ali'nin tarihselliği üzerine bir tartışma için bkz. Kunt, *Sultan's Servants*, ek 1, s. 102-4; ayrıca Gökbilgin, giriş, *Kavanin-i Ali Osman der Hulasa-i Meza-mi-i Defter-i Divan*, s. 3-50.

bahsederken, 16. yüzyıl sonunda Osmanlı kaynakları bunlardan Ekrad Sancağı (Kürt sancakları) ve hükümet olarak bahseder ki bu terminoloji daha az özerkliğe işaret etmektedir. 17. yüzyıl sonunda Kürt sancakları ve hükümetleri sıradan Osmanlı sancaklarına nazaran hâlâ imtiyazlı bir konuma sahiptirler. 1632-33⁴⁹ yılları arasında Aziz Efendi⁵⁰ tarafından yazılmış ilginç bir belge Kürt yöneticilerinin, Osmanlı taşra valilerinin imtiyazlarına karşı mütecaviz davranmalarından duydukları giderek artan hoşnutsuzluklarını tasvir etmektedir. Aziz Efendi *Nasihatname*'sinde Sultan IV. Murad'ı oldukça diplomatik bir dille bunun Kürtleri Safevilere kaptırmakla sonuçlanacağı yönünde uyarmaktadır.⁵¹

Evliya Çelebi'nin 17. yüzyılın ortalarındaki hükümetlere dair beyanları bunların özerkliklerini büyük ölçüde kaybettiklerine işaret etmektedir. Her ne kadar hâlâ hükümet olsalar da devletin taleplerine ve standart yönetmeliklere daha çok yanıt veren bir hal aldılar. Devlet, hoşnutsuz olduğunda, siyasi ve askeri olarak müdahalede bulunuyor ve bir yöneticinin yerine aynı aileden bir başkasını getiriyordu. Evliya Çelebi'nin Bitlis'teki deneyimi devletin artan denetimini canlı bir şekilde betimlemektedir. Evliya Çelebi Bitlis'i ziyaret ettiği zaman, emirliğin aşiret mensuplarına verilmiş olan 13 zeameti ve 124 tımarı ve bunun yanı sıra alaybeyi, çeribaşı ve yüzbaşı da vardı.⁵²

Giderek artan devlet müdahalesinin bir örneği de Bitlis'in kalıtsal yöneticisi Abdal Han'ın iktidardan uzaklaştırılma-

49 *Evliya Çelebi in Diyarbekir*'de Bruinessen, bu tarihi 1631 olarak veriyor; ancak Rhodes Murphey *Kanun-Name-i Sultan li Aziz Efendi*, s. viii'deki girişte, söz konusu çalışmanın Eylül 1632 ile Haziran 1633 arasında, dokuz ayda tamamlandığını ileri sürmektedir.

50 Asıl unvanı açık değil, ancak böylesi bir eser ortaya çıkarma becerisine dayanarak Murphey, Aziz Efendi'nin bir divan kâtibi olduğunu düşünmektedir. *A.g.e.*, s. vii.

51 *A.g.e.*, s. 12-18.

52 Evliya Çelebi, Dankoff, *Evliya Çelebi in Bitlis*, s. 63'te çevrildiği şekliyle.

şıydı. Evliya, Van beylerbeyi Melek İbrahim Paşa'nın Bitlis üzerine nasıl sefer düzenlediğini ve Abdal Han'ın yerine oğlu Ziyaeddin'i getirdiğini çarpıcı biçimde anlatır.⁵³ Nitekim Evliya Çelebi Bitlis'ten daha önce bir hükümet olarak bahsetse de, Bitlis artık bir sancak seviyesine inmiştir.⁵⁴

17. yüzyıl itibariyle özerk Kürt emirlikleri bulunsa da bunlar çoğunlukla devlet otoritesinin artırılması yoluyla Osmanlı idari sistemiyle bütünleştirilmişti. Kürt emirlikleri alt-yapılarını korumak ve devamlılığını sağlamak için yardım aldılar; ancak sahip oldukları özerklik, emirliklerin çoğunluğunun Osmanlı Devleti'nin taleplerine duyarlı olma noktasına düşmüştü.

19. yüzyıl Kürdistanı'nda Osmanlı idari politikaları

Bu idari yapı –en azından teoride– 19. yüzyıl ortalarına dek korundu. Osmanlı Devleti'ni kaza ve sancaklar şeklinde örgütlenmiş Kürt emirliklerinin işlevini denetlemesine rağmen Kürt yöneticileri bilhassa 18. yüzyılın sonlarında ve 19. yüzyılın başlarında *de facto* bir özerkliğe sahiplerdi. Sadece İstanbul'a sözde bir bağlılıkları olan güçlü emirlikler kendi iç işlerinin denetimini neredeyse bütünüyle ellerinde tutuyorlardı. Ancak bunların Osmanlı Devleti'ne meydan okuyacak kadar güçlü olduklarını düşünmek de hata olur. Osmanlı merkez idaresi bu düzenlemeden rahatsız olmuş gözüküyordu. Her şey bir yana Kürtler Osmanlı Devleti'ne hâlâ sadıklardı ve imparatorluğun sınırlarını korumak için bir miktar gelir ve insan gücü sağlıyorlardı. Ancak başında valilerin bulunduğu Osmanlı taşra idaresi bölgedeki otoritelere meydan okuma olarak gördükleri şeyleri kolayca kabul etmediler. Bununla birlikte merkezi hükümeti bu emir-

53 A.g.e., s. 237-75.

54 "Van eyaletinde başka hükümetdir." A.g.e., s. 58.

liklere karşı esaslı bir askeri gücü seferber etmeye ikna edecek konumda değillerdi. Bunun en iyi örneği 19. yüzyıldaki Botan Emirliği'ydi. Aynı zamanda mütesellim (vergi toplayan kişi) unvanı da olan Bedirhan'ın başında olduğu Botan Emirliği çoğunlukla özerk olarak yönetiliyordu. Bedirhan, yerel makamlara kendi adamlarından atamalar yaparak emirliğinde devlet benzeri bir idare kurdu. Ancak teknik anlamda bu emirlik Diyarbakır valisinin yargı yetkisi altında kalıyordu. Komşu Musul vilayetinin valisi Mehmed Paşa tarafından önerilen yeni bir idari düzenleme Bedirhan tarafından 1847 yılında düzenlenen ve gelecekteki Kürt hareketleri ile Kürdistan'daki Osmanlı politikaları üzerinde çok önemli etkisi olan bir isyana yol açtı. Yeni sisteme göre Botan Emirliği Diyarbakır vilayetinde kalacak, fakat Botan'ın bir alt kazası ve Bedirhan idaresinin ikametgâhı olan Cizre, bir zaman için Bedirhan'la anlaşmazlık içindeki Mehmed Paşa'nın valisi olduğu Musul'a bağlanacaktı. Ağır silahlı Osmanlı ordusu pek kolay olmasa da ayaklanmayı bastırmayı başardı. Bedirhan Osmanlı kuvvetlerine teslim oldu ve 1847 yılında İstanbul'a yollandı.

Bedirhan ayaklanması Osmanlı'nın yeniden merkezileştirme politikalarına verilmiş bir cevaptı. 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu bir reform sürecinden geçiyordu. Batı'nın meydan okumasını karşılamak ve bu denli büyük bir yeniden yapılanmanın mali sorumluluklarını karşılamak için devlet umutsuzca ek gelir bulmaya çalışıyordu. Önceki dönemlerde Osmanlı zenginliğinin aracı olan askeri fetihler neredeyse hiç yapılamadığı için hazineyi doldurabilmenin en makul yolu devletin doğrudan vergi toplayabilmesini sağlayacak olan bir merkezileştirme politikasını başlatmaktı. Tabii ki bunun anlamı yerel Kürt yöneticilerinin lehine olan mevcut iktidar yapısını küçültmek ya da yok etmektir. Daha sonra Osmanlı merkezileşmesi yerel Osmanlı idaresinin, sada-

katlerine güvenmedikleri Kürt tebaaya misilleme yapmasını da sağlamış oldu.

Bunu başarmak için Osmanlı merkezi hükümeti yeni bir idari oluşum başlattı. 1846 yılına ait bir Osmanlı iradesi Kürdistan eyaletinin oluşturulmasından bahsetmektedir. Bu irade, yeni bir idari birim kurmakta ve adına Kürdistan Eyaleti demektir. Ancak bu hukuki yeniden yapılanmayla yalnızca doğrudan merkezi yönetimi kurmak amaçlanmıştı; Kürdistan'ın bir siyasi varlık olarak mevcudiyetinin kabul edilmesi demek değildi. Bu iradede, bir sadaret arızası, yani sadrazam makamından yollanmış, 6 Mayıs 1846 tarihli bir mektup bulunur; mektup şöyle demektedir:

Sırf Padişahımız efendimizin eseri olarak eşkıya elinden kurtarılan ve belki de bu suretle yeniden fethedilen Kürdistan bölgesinin geleceğine dair Anadolu ordusu Müşiri Paşa hazretlerinin bazı mütalâa ve ifadeleri bulunmakta idi. İcabı müzakere edilerek Padişahımız efendimize arz olunmak üzere evvelki gün Serasker Paşa, Fethi Paşa, Resi Paşa, Anadolu Müşiri Paşa, Nazır efendi ve müsteşar beyler Bab-ı Ali'de toplanmışlardır.

Müşür Paşa'nın evvelki ifadesine göre Ordu merkezi bulunan Harput kasabası, asker oturmasına yarar bir yer olmakla beraber, Ordu Kumandanlığı çevresinin kenarına isabet etmektedir. Van gölünün karşı yakasında bulunan Ahlat kasabasının ise su ve havasının güzelliği, etrafının feyiz ve bereketi bakımlarından asker oturması için fayda ve kolaylığı vardır. Ordu dairesinin tamamıyla ortasında bulunduğu gibi Harput'dan ziyade, İran ve Rusya hudutlarına yakındır. Askerî mevkilerle bağlantısı, her tarafa asker sekinde kolaylığı vardır. Hususiyile Kürdistan'ın kalbinde bulunduğu ve bu suretle Anadolu ordusunun yumruğu, mütemediyen nezaret altında tutulması icap eden Kürtlerin

tepesinde bulunacağından dolayı, Ahlat'ın bundan sonra Anadolu ordusuna merkez ittihaz edilmesi lüzum ve keyfiyeti, Müşir Paşa'nın askerî ve mahallî bilgisine de dayandığı için askerî işlerden olduğu için bir kere de Askerî Şurâ'da müzakere edilerek neticenin, Zat-ı Şâhane'ye danışıldıktan sonra icabına bakılmasına karar verilmiştir.

Müşir Paşa'nın ikinci derecede olan ifade ve beyanları, bölgenin mülkî idare ve teşkilâtına ait idi. Paşa, teshir edilen Kürdistan havalisinde emniyet ve asayişin temini, düzenin kurulması için burada özel ve bağımsız idareye tâbi tutularak başına dirayetli bir zâtın getirilmesini yani Diyarbekir eyâletiyle Van, Muş, Hakkâri sancaklarıyla Cizre, Botan ve Mardin kazalarından büyük bir eyalet kurulmasını teklif etmektedir.

Kürdistan'da daimi nizamın tesisi, Ordu ile Mülkiye işlerine memur olacak zatların müşterek himmetlerine bağlıdır. Bu sebeple yeni eyâlet valisinin Ordu merkezinde bulunmasında çok faydalar vardır. Ordu kumandanlığına merkez olması tasavvur edilen Ahlat kasabasının aynı zamanda eyâlet valisinin merkezi olması da düşünülmüştür. Padişahımızın muvaffakiyet-i seniyele neticesi birtakım derebeyleriyle zalimlerin elinden kurtarılan Kürdistan havalisinin daimî nizamının tesisi, ahalinin saadet, refah ve asayişinin temini lâzimedenden olduğuna, bunun da bu havalinin bir idare-i mahsusa altına konulmasıyla hasıl olacağı bildirildiğine göre bu yerlerin bir eyâlet ittihaz olunarak Padişahımız efendimizin buraların hakikî Fatihi olduklarını hatırlatmak üzere *Kürdistan Eyaleti* (vurgu bana ait) diye adlandırılması ve Askerî Şurâ'ca Ahlat kasabasının Ordu merkezi olmasına karar verildiği takdirde, eyâlet merkezinin de orada bulunması, eyâletin idaresine her cihetçe seçkin ve tecrübeli bir zâtın tayini lüzumlu görülmüştür.⁵⁵

55 B.A., Mesail-i Mühimme, 1310.

Bu isteğe cevaben sultan onayını belirtti: “Kürdistan havâlisinde daimi nizamın tesisi, ahâlinin saadet ve asayişinin temini lazımeden olduğuna göre bildirildiği gibi o havâlinin bir eyalet ittihâzıyla Kürdistan Eyaleti diye isimlendirilmesi[ne] lüzum görülmüş[tür].⁵⁶

Bu belge birkaç nedenle önemlidir: Birincisi, Osmanlı İmparatorluğu’nun idari bir birim kurduğunu ve bunu Kürdistan Eyaleti diye adlandırdığını belgeler ki bu terim Cumhuriyet devrinde neredeyse tamamen ortadan kalkmıştır. Dolayısıyla Kürdistan, Osmanlı tarihinde, ilk kez salt bir “coğrafi tabir”den ziyade, 19. yüzyıldaki ulusal birleşme öncesi İtalya’daki gibi idari sınırları olan bir eyalet haline gelmiştir.

İkinci olarak Kürdistan Eyaleti, kendisine özel bir konum ve özerklik verilmesi bakımından benzersizdi. Maalesef belge ne tür bir özerklik verildiğini belirtmiyor. Öyle görünüyor ki bürokratlar ve valiler en tecrübeli devlet memurları arasından seçiliyordu ve bunlar imparatorluğun başka bölgelerindeki emsallerinden daha yüksek maaşlar alıyordu. Aynı belgenin sonraki bölümünde idari düzenlemeler ve bu yeni yaratılmış vilayete yapılan atamalar ele alınmaktadır ve bu kısımda “Kürdistan eyaletinin genişliğine ve memuriyetinin önemine göre maaşların dolgun olması lazım geleceğinden, oraya 80 bin, Musul Valiliğine 67 bin”⁵⁷ tahsis olunması gerektiği ileri sürülür. Önemli bir eyalet olan Musul’un hükümetten sadece 67.500 kuruş aldığı düşünülürse, Kürdistan’ın özel imtiyazlara sahip, büyük bir eyalet olduğu açıklik kazanacaktır.

Bu irade ayrıca Osmanlı Devleti’nin “Kürdistan Eyaleti”ni, öncelikle ordunun Rusya ve İran’a karşı koymak için konuşlandırılmasıyla ilgili sebeplerden dolayı oluşturduğunu göstermektedir. Fars ve Rus imparatorluklarının kesiştiği stra-

56 A.g.e.

57 A.g.e.

tejik bir üsse sahip olmak Osmanlılara Kürt Eyaleti'ni oluşturmak için oldukça zorlayıcı bir neden olarak görünmüş olmalı. Dahası gelecekteki herhangi bir Kürt ayaklanması na karşılık vermek ve bölgeyi –yerel yöneticilerin etkisinden uzakta– doğrudan denetlemek de eyaletin kurulması açısından önemli bir başka nedendi.

1847 ve 1867 yılları arasındaki Devlet Salnameleri Eyalet-i Kürdistan'ın gerçekten de merkezi hükümet tarafından kurulduğunu ve doğrudan yönetildiğini kanıtlamaktadır. Osmanlı iradeleri ayrıca devlet ile vilayetin etkileşimi konusunda da oldukça zengin malzemeler içermektedir. Bu birinci el belgeler Kürdistan Eyaleti'nin 1867 yılı itibariyle artık var olmadığını düşündürüyor. 1867 Devlet Salnamesi'nde "Kürdistan" adının üzeri çizilmiş ve yerine "Diyarbakır" konulmuştur.⁵⁸ 1867 yılından sonra Kürdistan'dan bir eyalet olarak bahsedilmemiş; ancak bu kelime yeniden bir coğrafi ifade olarak kullanılmaya başlanmıştır. Kürdistan Eyaleti'nin ortadan kaldırılmasıyla ilgili iradeyi bulamadım; zira bu belgenin henüz kataloglanmamış olması muhtemeldir. Ancak yine de biliyoruz ki 1864'ten itibaren Osmanlı eyaletleri bir yeniden örgütlenme sürecinden geçti.⁵⁹ Hatta bu tarihten önce bile Kürdistan'ın idari sınırlarında düzenlemeler mevcuttu. Her ne kadar Kürdistan Eyaleti'nin yeniden

58 Devlet Salnamesi, 1284 (1867), s. 93. Bu salname Başbakanlık Arşivi'nde; ancak Chicago Üniversitesi mikrofilm koleksiyonundaki aynı salnamede (1284) burası karalanmamıştır. Bu kopyada Kürdistan hiçbir şekilde mevcut değildir. 1284 Salnamesi'nin aynı yıl iki kez basılmış olması ve ikinci baskıda düzeltilmiş versiyonun yer almış olması muhtemeldir. Ayrıca "Kürdistan Vilayeti"nin salnamenin ilk biçiminden sonra "Mamuretülaziz" halini almış olması da mümkündür.

59 İlk idari yapılandırma denemesi 1864 yılında imparatorluğun Balkan eyaletlerinden birinde gerçekleşti. Önceden eyalet olan Silistre, Vidin, Üsküp ve Niş Tuna Vilayeti adı altında bir araya getirildi. Bu noktadan itibaren Osmanlı idari kayıtları *eyalet* terimi yerine *vilayet* terimini getirdi; bkz. Tosun, *Türkiye'de Valilik Sistemi*, s. 11. Bu konuya yönelik daha bütünlüklü bir yaklaşım için bkz. Davison, *Reform in the Ottoman Empire: 1856-1876*, s. 136-71.

örgütlenmesinin nedenleri anlaşılabilir olsa da –ki bu imparatorluk genelinde yaşanan bir sürecin bir parçasıdır– neden Kürdistan adının atılıp yerine Diyarbakır adının getirildiği bilinmiyor. 1867 ya da 1868 (1284) yılında Kürdistan ve Mamuretülaziz’in birleştirilmesi ve isminin Diyarbakır Vilayeti olarak değiştirilmiş olması da ilginç bir noktadır.⁶⁰ Bilinmeyen bir nedenle Osmanlı Devleti “Kürdistan” adını resmi kayıtlarından çıkarma ihtiyacını hissetti. Osmanlı kaynaklarındaki hiçbir kayıt devletin, Kürdistan’ın resmen tanınmasının imparatorluğun toprak bütünlüğünü tehlikeye atabileceği ya da Kürtlerin tarafında istenmeyen siyasal arzuları uyandırabileceği şüphesini taşıdığına işaret etmemektedir. Bununla beraber Kürdistan, Osmanlı İmparatorluğu’nun geleneksel rakipleri olan Rusya ve İran sınırlarında konumlandığı için yakından izlendi.

Devlet Salnameleri Osmanlı Devleti’nin Kürdistan’a tanınmış ve yetenekli idarecileri atadığını ve sıklıkla yeni idari yapılar denediğini göstermektedir. 1847 (1264) salnamesi Kürdistan Eyaleti’nin ilk valisinin Müşir Esat Paşa olduğunu belgelemektedir. Bir sonraki yılın salnamesi Van, Muş ve Mardin’in Kürdistan’ın elviyesi (alt vilayetleri) olduğunu kaydetmektedir (s. 81). Bu liste 1849 yılında Hakkâri, Der-sim ve Diyarbakır’ı da içine alacak şekilde genişletildi (s. 45). Bu yıllıklar ayrıca önceleri Kürt soyluları tarafından yönetilen kazalardaki düşük rütbeli valilerin isimlerini de sunar. İlginç bir şekilde, ağırlıklı olarak Kürt nüfusun yaşadığı bu sancakların bazı kaymakamları Osmanlı askeri sınıfı içindeki en yüksek rütbe olan paşa unvanını taşıyordu.⁶¹

60 Bir sonraki yıl Mamuretülaziz elviye (ilçe) düzeyine indirildi ve Diyarbakır Vilayeti ayrıca Siirt ve Mardin’i de içine aldı. Bkz. Devlet Salnamesi 1285 (1868-69): 105.

61 Örneğin 1849 yılında Hakkâri sancağının valisi, vezir unvanlı İzzet Paşa’ydı. Paşaların ayrıca kendi hiyerarşileri de vardı; vezir paşalar arasındaki en yüksek rütbelerden biriydi.

Yıl	Valinin adı
1847-50/1264-67	Müşir Esat Paşa
1851/1268	Müşir Abdi Paşa
1852/1269	Vezir Ragıp Paşa
1853-54/1270-71	Vezir Hamdi Paşa
1855-56/1272-73	Vezir İzzet Paşa
1857/1274	Vezir Hurşid Paşa
1858/1275	Müşir Hacı Kâmilî Paşa
1859/1276	Müşir Mahmud Paşa
1860-61/1277-78	Vezir Ali Rıza Paşa
1862-63/1279-80	Müşir Halil Kâmilî Paşa
1864-66/1281-83	Müşir Mustafa Paşa
1867/1284 Mamuretülaziz eyaleti ile birlikte	Müşir Mustafa Paşa

Şekil 3.4. Kürdistan valilerinin listesi. (Kaynak: Devlet Salnameleri 1847/1263-1867/1284.)

Şüphesiz bu valiler bazıları sancakbeyi veya mütesellim gibi Osmanlı unvanları da taşıyan daha önceki dönemlerdeki Kürt soylularından farklıydı. Ancak bunların hiçbirisi Kürdistan'dayken Paşa rütbesine sahip değillerdi.⁶² 19. yüzyılın ikinci yarısındaki devlet salnamelerinin biraz olsun araştırılması, Osmanlı'nın Kürdistan'daki geleneksel iktidar yapısını kırmak ve bölgeyi geleneksel Kürt yönetici ailelerine herhangi bir otorite devretmeksizin yönetmek için neredeyse emsalsiz bir politika uygulamadaki kararlılığı hakkında herhangi bir şüpheyi ortadan kaldıracaktır. Beşinci Bölüm'de tartışacağımız üzere imparatorluk, Kürdistan'daki güç boşluğunu doldurmakta ve yeni yapıyı ustaca uygulamakta ve dayatmakta kısmen Rusya'yla yapılan savaşlar yüzünden başarısız oldukça, yeni bir Kürt lider kuşağı ortaya çıktı ve Kürtleri 20. yüzyıla taşıdı.

62 Botan emiri Bedirhan gibi bazıları Kürdistan dışında Osmanlı'ya hizmet ederken paşa rütbesine yükseltildi; bkz. 5. Bölüm. Diyarbakır valisi Cemil Paşa bu anlamda bir istisnadır. Ancak Cemil Paşa bu makama Diyarbakır'ın vilayet olduğu 1867 yılından sonra atanmış olmalıdır.

Sonuç: Osmanlı yönetiminin yol açtığı gelişmeler

16. yüzyıldan beri birçok (genellikle Sünni) Kürt grubu Osmanlı egemenliğini tanıdı ve bunun neticesinde Kürdistan'daki Osmanlı politikaları Kürt toplumunun iç dinamiklerini etkiledi. 16. ve 17. yüzyıldaki Osmanlı idari pratiklerinin Kürt aşiret yapısının şekillenmesinde üç yönlü bir etkisi olmuştur. Birinci olarak bu pratikler emirliğin üst liderliğini etkiledi. Akkoyunlu devletinin ortadan kaldırılmasından sonra Safevi şahı I. İsmail Kürtlerin yaşadığı bölgelerin çoğunu denetimi altında aldı. Şah İsmail'in Kürt aşiretlerine yönelik politikası Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın politikasına benziyordu. Her ikisi de Kürt aşiret liderlerini saf dışı etmeye ve yerlerine kendi adamlarını yerel yönetici olarak atamaya çalıştı. İktidarı yerel kişilere bir nebze olsun bırakmayı seçmeleri durumunda ise iktidarın bağışlandığı bu kişiler geleneksel yönetici aileleri değil, bunların daha düşük konumdaki rakipleri oldu.⁶³ Öte yandan Osmanlı Devleti doğudaki sınırlarını Kürt topraklarını içine alacak şekilde genişletirken, geleneksel yerel yöneticilerin iktidarını koruyup pekiştirdi. Devlet belli bir ailenin yönetiminin babadan oğula geçişini tanıdığı ve sürekli desteklediği için iktidar yarışı ve bu iktidarın dağılışı donduruldu ve iç rekabetler en aza indirildi.⁶⁴ Bu da en sonunda otoritesi önemli ölçüde devletin hamiliğine bağlı olan daha güçlü bir Kürt liderliğinin oluşumuna yol açtı.

İkinci olarak bu pratikler emirlikler içindeki toplumsal sınıfları da etkiledi. Tapper'ın işaret ettiği gibi bir aşiret ile bir

63 Bruinessen, *Agha, Shaikh and State*, s. 140; Osmanlı'nın hangi ailenin başa geçeceğine müdahalesi üzerine bkz. *Şerefname*'deki Hakkâri konfederasyonu hakkındaki bölüm, özellikle, s. 118-24. *Şerefname*'den faydalanan Bruinessen bu noktayı güçlü bir şekilde gösterir, *a.g.e.*, s. 147-50.

64 Bruinessen, *Agha, Shaikh and State*, s. 161.

emirlik arasındaki ayrım, emirliğin daha ayrıntılı bir şekilde tabakalanmış olmasıdır. Geleneksel olarak Kürdistan'da aşiret özelliği gösteren ve göstermeyen gruplar olmak üzere iki ana toplumsal grup varlık gösteriyordu. Emirliğin aşiret Kürtleri askeri kuvvetleri oluşturuyor ve kendilerini en soylu grup olarak görüyorlardı. Aşiretlere tâbi olan ve gelirin ana kaynağı olan aşiret dışı gruplar ise gayrimüslim gruplardan (öncelikle Yakubiler ve Ermeni Hristiyanlar) ve aşiret dışı Kürtlerden (köylüler ve kentli Kürtler) oluşuyordu. Bu tüm gayrimüslim grupların ve yerleşik Kürtlerin aşiret dışı olduğu anlamına gelmiyor. Şerefhan bizlere Hakkâri Emirliği'ne bağlı olan Hristiyan (Nasturi) aşiretler hakkında bilgi vermektedir.⁶⁵ Osmanlı Devleti tarafından uygulanan tımar sisteminin, Evliya Çelebi'nin Bitlis Emirliği'yle ilgili kayıtlarında açıkça gösterdiği üzere, ayrıntılı bir toplumsal tabakalaşmaya büyük ölçüde katkıda bulunmuş olduğu görülüyor. Bitlis Emirliği'nin en tepesinde mir ve ailesi vardı ve bunlardan sonra diğer aşiret liderleri ve soylular gelirdi. Bir aşağıdaki seviyede dini ileri gelenler ve maaşları bey tarafından ödenen yüksek mevkideki bürokratlardan oluşan aşiret dışı seçkinler bulunuyordu. Asker sınıf, iki gruptan oluşurdu: Atlılar ve atlı olmayanlar. Seçkin süvariler, yani cebeliler, çoğunlukla emirliğin aşiret liderleri olan dirlik sahipleri arasından seçilirlerdi. Geriye kalan atlılar ise nökerlerden, yani köle askerlerden oluşurdu. Bunların kökeni Evliya'nın kaydında açık değildir; ancak bunlar asker sınıfını oluşturuyorlardı.⁶⁶ Hem Kürt, hem de Hristiyan kökenli köylülerden ve yerleşik halktan oluşan reaya ise toplumsal piramidin

65 Şerefhan, *Şerefname* (çev. Bozarslan), s. 111.

66 Bruinessen, *Agha, Shaikh and State*, s. 169-70. Zeki Arıkan, Osmanlı belgelerinde *nöker* teriminin *sipahi* ile değişimli kullanımına işaret ederek, *nökerin* Doğu Anadolu'ya has bir atlı birimi olduğunu öne sürmektedir. Arıkan, "Çemişkezek Livası Kanunnamesi", s. 115, n. 60. Arıkan'ın kaydında *nökerin* köle askerler olup olmadıkları açık değildir.

tabanını meydana getiriyordu.⁶⁷ Richard Tapper'ın öne sürdüğü üzere bu tür ayrıntılı bir toplumsal tabakalaşma, aşiret seviyesinin üzerinde güçlü bir siyasal örgütlenmenin var olduğunu göstermektedir. Bruinessen bu emirliklerin iç örgütlenmelerinin, azalmış bir ölçüde de olsa, Osmanlı Devleti'nin yapısının bir yansıması olması ihtimaline işaret etmektedir. Ayrıntılı bir şekilde tabakalaşmış Kürt emirlikleri açıkça 16. yüzyıl öncesine uzanır; ancak kanıtlar bizi, önceki dönemlerle karşılaştırıldığında, Osmanlı'nın Kürt aşiretlerinin sancaklar halinde yeniden yapılandırılması politikasının tabakalaşma sürecini canlandırdığına ve sonraki yüzyıllarda devlet benzeri Kürt emirliklerinin ortaya çıkmasına yol açtığına ikna etmektedir.

Üçüncü olarak, bu pratikler emirliklerin Osmanlı müdahalesi öncesindeki müphem sınırlarında görülebilen Kürt sosyo-politik yapısı içindeki değişimi de etkiledi. Tımar sistemi emirliklere daha tanımlı siyasal ve idari sınırlar sağladı. Örneğin *Şerefname*'nin yazarı Şerefhan Bitlisi Osmanlı İmparatorluğu'na yeniden çağırıldığında, devlet Bitlis sancağına ek olarak ayrıca Muş Vilayeti'nin yarısını da kendisine has olarak bağışladı ve böylelikle emirliğinin sınırlarını kesin olarak belirledi.⁶⁸

16. ve 17. yüzyıllarda imparatorluğun çevre bölgeler ve aşiret birimlerini idare etmeye yönelik genel politikası Kürdistan'da uygulanan politikaya oldukça benziyordu. Örneğin Arap vilayetlerindeki Osmanlı idaresi, devletin, kendi bölgelerindeki köklü prestijlerinden yararlanmak umuduyla yerel eşrafı desteklediğini göstermektedir.⁶⁹ İlginçtir ki Osmanlı Devleti çoğu Arap bölgelerinde, daha fazla özerkliğe

67 Bruinessen, *Agha, Shaikh and State*, s. 161.

68 Dankoff, *Evliya Celebi in Bitlis*, s. 61'deki Evliya Çelebi alıntısı ve Şerefhan, *Şerefname* (çev. Bozarslan), s. 493.

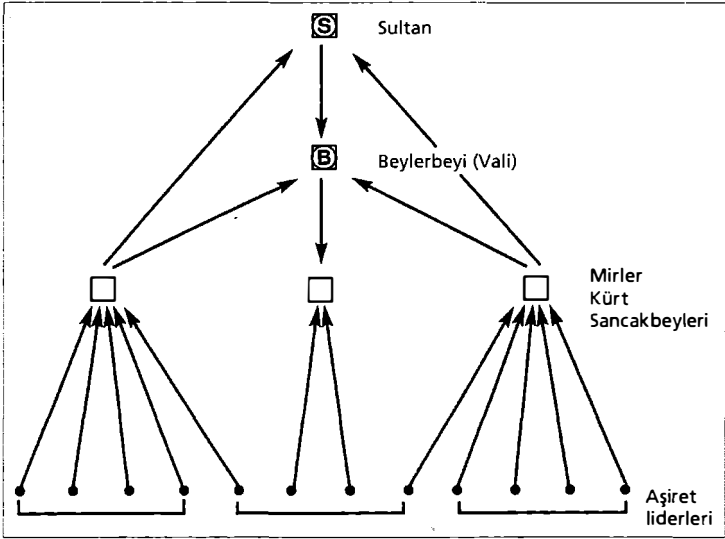
69 Bkz. Holt, *Egypt and the Fertile Crescent, 1516-1922*, özellikle s. 61-134.

yol açan iltizam sistemini şart koşarken, Kürdistan'da daha merkezi denetime yol açan dirlik sistemi uygulandı. Kürt ileri gelenlerinin dirlik sistemi içinde desteklenmesi Osmanlıların 16. ve 17. yüzyılda Kürt mirlerinin otoritelerini izlerken çok dikkatli olduklarını gösteriyor.⁷⁰

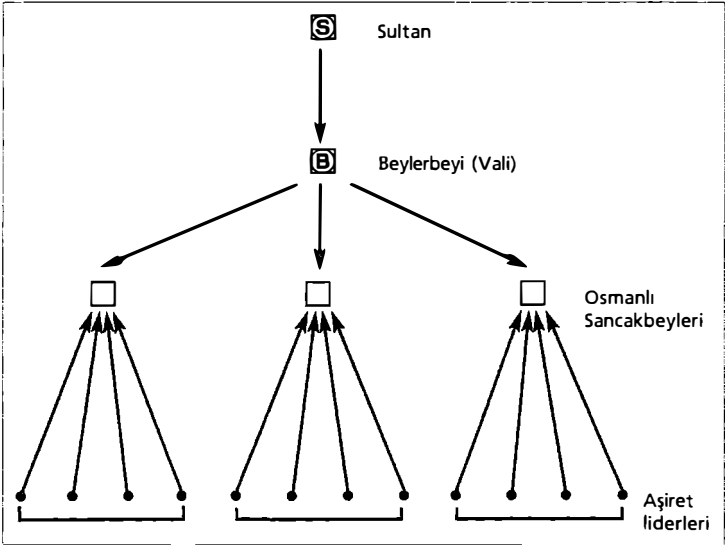
Ancak 17. yüzyıldan sonra Osmanlı Devleti geniş imparatorluk topraklarını yönetmek için (ister istemez) daha adem-i merkeziyetçi politikaları tercih ettiği için, Kürt eşrafı daha büyük idari ve siyasal özerkliğe sahipti ve sadece kendi Kürt tebaaları arasında değil, aynı zamanda taşradaki Osmanlı idaresinde de azalmış otoritelerini yeniden elde ettiler. 18. yüzyılın sonlarında ve 19. yüzyılın başlarında görünüşte birçok yerel Kürt yöneticisi bölgedeki kendi iktidar yapılarını yeniden kurmuşlardı. İmparatorluk başkentine sadece sözde bir bağlılıkları olan bu aşiret liderleri yarı-bağımsız emirlikler olarak işlev gösterdiler. En önde gelenler arasında Botan, Baban ve Hakkâri emirlikleri vardı. Sonraki bölümde işleneceği üzere 18. yüzyıl ve 19. yüzyılın ilk yarısı yerel eşrafın sadece Anadolu'da değil, aynı zamanda Rumeli ve Arap topraklarında da emsalsiz bir siyasal iktidar ve nüfuz sahibi olduğu zamanlardı.

II. Mahmud'un 1808 yılında başlayan saltanatıyla başlayarak ve özellikle 1840'larda Osmanlı Devleti taşradaki idari politikalarını tersine çevirdi ve daha merkeziyetçi bir usule geçti. Daha önce de belirtildiği üzere Osmanlı Devleti Batı'nın ekonomik ve askeri üstünlüğü ile baş edebilmek, Rusya ve İran'ın tehditlerine karşı koyabilmek için Kürdistan dahil tüm imparatorluk çapında bir yeniden yapılanma sürecine girdi. Kürdistan'da doğrudan Osmanlı otoritesini kurmayı amaçlayan merkezi idare aşırı büyüklükte bir eya-

70 Sonraki yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu geriledikçe dirlik sisteminin yerini iltizam sistemi aldı. 18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyılın başlarında Kürdistan, kuramsal anlamda olmasa da fiili olarak bağımsız olan emirlerle doluydu.

Şekil 3.5. 17. yüzyılın ortalarından 19. yüzyıla dek Kürt aşiret yapısı.

Şekil 3.6. 19. yüzyıl Osmanlı merkezileşmesinin sonucu.

let oluşturdu ve anlattığımız üzere, bunu Eyalet-i Kürdistan olarak adlandırdı. Bu, Devlet Salnameleri'nde kolayca gözlemlenebilir.

Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar Osmanlı yöneticilerinin gözü Kürdistan'ın üzerinde oldu ve bir Kürt emirliğinin ortaya çıkmasına hiçbir zaman izin vermediler. Bunun yerine özellikle Abdülhamid döneminde (1876-1909) Kürt aşiret kuvvetleri Osmanlı ordusuna eklemlendi ve Kürt eşrafı, rahatlıkla izlenerek yönlendirilebilecekleri İstanbul'a büyük ölçüde yeniden yerleştirildiler. Kürt aşiret kuvvetleri devlet tarafından Hamidiye Alayları adı altında örgütlendiler. Hatta bu kuvvetler 1912-13 Balkan Savaşları'na dek kullanıldı. Sultan Abdülhamid ayrıca Kürdistan'da kalan küçük aşiret liderlerinin çocuklarını eğitmek ve belli bir dereceye kadar yönlendirebilmek için Aşiret Mektepleri'ni kurdu.⁷¹

Osmanlıların bu yeni yaklaşımı bazı zorluklarla uygulandı. Bu yüzyıllarda önceki dönemlere nazaran çok daha fazla Kürt ayaklanması görmekteyiz. Gerçekten de bu ayaklanmaların hiçbirisi güçlü bir Kürt emirliği kurmakta başarılı olamadı, ancak açıktır ki Kürtler devletle ilişkilerinde hiç de bütünüyle edilgen değildiler. Tarih boyunca Kürt aşiretleri Sasani ve Bizans gibi güçlü imparatorlukların sınırlarında yaşadılar ve Osmanlı ve Safevi gibi sonraki imparatorluklarla baş etme yetilerini geliştirdiler. 16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı-Safevi karşılaşması Kürtlerin iki imparatorluğun önemini kavramasını sağladı. Bağlılıklarını birinden diğereine kaydırmak Kürtlerin en verimli müzakere taktiği ve imtiyazlarının temeli olarak ortaya çıktı. 19. ve 20. yüzyıllarda Kürtler çevre devletler açısından önemlerinin giderek daha fazla farkına varır hale geldiler. Ancak yine de ulusla-

71 İmparatorluğun öteki bölgelerinden gelen öğrenciler de bu okullarda eğitim gördü. Ancak çoğunluk imparatorluğun Kürt ve Arap vilayetlerinden geliyor-du. Daha fazla bilgi için, bkz. "Aşiret Mektebi", s. 83-107.

rarası siyaseti etkilemekte pek de başarılı değillerdi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra kendilerine ait bir Kürt devleti edinmeyi başaramadılar. Kürt toplumunun iç dinamikleri bu başarısızlıkta büyük rol oynadı (bkz. Beşinci Bölüm).

Bu bölümde iki ihtilaflı konuya odaklandık: Devletin bir dış faktör olarak aşiret yapısını şekillendirme ve yeniden şekillendirmedeki rolü ve Osmanlı idari politikalarının Kürdistan'daki etkisi. Osmanlı Devleti'nin 16. ve 17. yüzyıllardaki tarihi, görece güçlü bir devletin aşiret birimlerinin yeniden biçimlendirilişine nasıl yol açabildiğini ve bunları merkezi bir aşiretler konfederasyonu olan emirlik haline getirebildiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Bu bölümde ayrıca daha odaklanmış bir araştırma gerektiren bir konu olan Osmanlı'nın daha sonraki dönemlerde Kürdistan'daki yönetimi ile ilgili iki açık uçlu soru ortaya atılmıştır: Kürdistan'daki Osmanlı idari politikalarının Kürt milliyetçiliğinin ortaya çıkışındaki rolü neydi? 19. yüzyılda Kürdistan Eyaleti'nin yaratılması sonraki Kürt lider kuşaklarının milliyetçi vizyonlarını etkiledi mi? Kürdistan Eyaleti neredeyse yirmi yıl varlığını sürdürdü ki bu zaman dilimi sakinlerinin zihinlerini harekete geçirmeye yetecek kadar uzun bir süredir. Şu önermeyi ortaya atacağım. Osmanlı İmparatorluğu'nun Kürdistan Eyaleti milliyetçi Kürt liderlerini, Kürdistan'ı sadece özerk bir idari varlık olarak değil, fakat daha da önemlisi bağımsız bir devlet olarak tahayyül etmeye sevk etti. Her şey bir yana, Osmanlı İmparatorluğu halihazırda Kürdistan'a kısmen bir devlet olma tasarısı olarak yorumlanabilecek idari bir altyapı sağlamıştı. 20. yüzyılda Kürtlerin entelektüel faaliyetleri Osmanlılıktan Kürtçülüğe ya da Kürt ön-milliyetçiliğine ve nihayetinde tam bir Kürt milliyetçiliğine doğru bir yönelimi göstermektedir. Bir sonraki bölümde milliyetçi eğilimlerini anla-

mak ve ön-milliyetçilikten Kürt milliyetçiliğine doğru siyasal ve ideolojik geçişi yansıtan kültürel ve siyasal Kürt derneklerini tartışmak çabasıyla iki önemli Kürt ayaklanmasını inceleyeceğiz.

KÜRT “ÖN-MİLLİYETÇİLİĞİ”?

Balkan vilayetlerinde, 19. yüzyıldaki milliyetçi hareketler, yaşanmakta olan Osmanlı İmparatorluğu’nun siyasi birliğine ve toprak bütünlüğüne karşı önemli bir tehdit olarak ortaya çıktı. Balkan milliyetçiliği ve bunun Osmanlı Devleti ve Osmanlı devlet adamlarının ruh hali üzerindeki etkisi çokuluslu imparatorluğun parçalanmasıyla ilgili haksız genellemeler yapılmasına yol açtı. Ancak her ne kadar gayrimüslim toplulukların, özellikle Balkanlar’dakilerin milliyetçi amaçlarının imparatorluğun parçalanma sürecine katkıda bulunduğunu ileri sürmek mantıklı olsa da aynı şeyin imparatorluğun Müslüman topluluklarının çoğu için de geçerli olduğunu düşünmek yanlış olur. Kürt milliyetçiliği, bu genellenin ne kadar yanlış olabileceğini gösteren başlıca örnektir.

Elbette 20. yüzyıldaki Kürt milliyetçileri, 19. yüzyıl Kürt hareketlerini milliyetçi hareketler olarak yeniden düşünmek ve romantikleştirmek yoluyla davalarına tarihsel derinlik kazandırmak için birçok girişimde bulundular. Ancak bu bölümde, Birinci Dünya Savaşı öncesindeki çeşitli Kürt gruplarının kültürel ve askeri eylemlerinin milliyetçi olma-

dığını göstereceğiz. Ayrıca, bu bölümde ve sonraki bölümlerde Kürt milliyetçiliğinin Osmanlı Devleti'nin parçalanmasına yol açmaktan ziyade buna bir yanıt olarak ortaya çıktığını açıkça göstereceğiz. Dolayısıyla, Müslüman toplulukların milliyetçiliklerinin imparatorluğun varlığına vurulmuş son darbe olduğu şeklindeki katı varsayımlarda bulunurken dikkatli olmak gerektiğini ileri süreceğiz.

Bu noktayı açıklamak için bu bölümde, Kürtlerin Osmanlı İmparatorluğu yıkılmadan önceki askeri eylemlerini ve siyasi/kültürel faaliyetlerini inceleyeceğiz. Kürt militanlığının bu devirdeki milliyetçi yüzünü değerlendirmek için, her ikisi de 20. yüzyıldaki Kürt milliyetçi söyleminde önemli role sahip olan 19. yüzyıldaki başlıca iki Kürt isyanı üzerinde duracağız. 1847 yılındaki Bedirhan İsyanı ve 1880-81 yıllarındaki Şemdinan Ayaklanması, 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde rahatsızlık yaratan ve dolayısıyla Kürt milliyetçiliğini araştıranlar tarafından milliyetçi hareket olarak nitelendirilen Kürt hareketlerinden başlıca ikisiydi. Bölümün birinci kısmında, bu sınıflandırmayı inceliyor ve farklı sonuçlara ulaşıyoruz.

İkinci kısımda İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde (1908-20) kurulan ve faaliyet gösteren iki Kürt örgütünü inceleyeceğiz. Bununla, Kürt siyasi düşüncesinde Kürtçülükten¹ Kürt milliyetçiliğine radikal geçişi göstereceğiz. Bu örgütleri Osmanlı'nın son dönemindeki siyasi ve düşünsel ortamına yerleştiren bu kısım, Kürt milliyetçiliğinin ortaya çıkışının zamanlamasını inceleyerek bir önceki kısmı tamamlıyor ve siyasi bir hareket olarak Kürt milliyetçiliğinin, Osmanlı Devleti'nin parçalanmasının ufukta belirmesinden sonra ortaya çıktığını gösteriyor.

1 "Kürtçülük" terimini, Kürt dilini, tarihini ve kültürüne dair bir merakı teşvik eden entelektüel ve kültürel bir hareketi ifade etmek için kullanıyorum. Bu terim Osmanlıcılığa bir antitez teşkil etmiyor, aksine bunun bir parçasını oluşturuyor.

Bu kısım ayrıca genel olarak milliyetçilik konusu ile uğraşırken sınıflandırma veya uygun terminoloji sorunsalı ile ilgili sorular da ortaya koyuyor. Birinci Dünya Savaşı öncesindeki Kürt faaliyetlerinin milliyetçi olmaya mahkûm olduğunu ima ettiği için, “Kürt ön-milliyetçiliği” terimi sorunludur. Tümdengelim mantığı ile akıl yürütme bunları ön-milliyetçilik olarak sınıflandırmayı oldukça çekici hale getiriyor. Ancak, eğer böylesi bir sınıflandırma, bu hareketlere katılanların militan eylemlerinin ve siyasi faaliyetlerinin gelecekteki yankılarının bilincinde olduklarını ima ediyorsa, o zaman böyle yanlış bir sonuca çok dikkat etmek gerekir. Milliyetçi dönemde üretilmiş, durumun böyle olduğunu iddia eden Kürt milliyetçi anlatılarının dışında kesin kanıtımız yok. Tam aksine, Kürtlerin militan, kültürel, ve siyasi faaliyetlerinin milliyetçiliğe tekabül etmesinin tarihsel bir kaza olduğu ileri sürülebilir. Eğer imparatorluk ayakta kalıp iyileşseydi, Kürt milliyetçiliğinin hiçbir zaman ortaya çıkmaması ihtimali vardı. Bu iddia için gerekli zemini oluşturmak üzere, takip eden kısımda önce önde gelen iki Kürt ailesinin geçmişine ilişkin bilgiler vereceğiz ve daha sonra 19. yüzyılda bu ailelerin liderleri tarafından yönetilen Kürt isyanlarının milliyetçi yorumlarını inceleyeceğiz.

Kürt militanlığının milliyetçi boyutu

Bedirhan Paşa ve 1847'deki isyan

Kürt tarihi içinde önemli bir yere sahip olan Bedirhan ailesinden Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasından sonra birçok Kürt milliyetçisi çıktı. Kürt ailelerinin en önde gelenlerinden biri olan Bedirhanlar, köklerini Emevi kumandanı Halit bin Velid'e kadar götürürler.² 16. yüzyılda yaşa-

2 Süreyya, *Sicill-i Osmani*, s. 360.

mış Kürt hükümdarı Şerefhan, Kürt tarihi üzerine yazılmış ilk eser olan *Şerefname* isimli kitabında Bedirhan ailesinin atalarının İslâmiyetten önce Yezidi dinini kabul ettiklerini öne sürer.³ Aile Cizre'deki Botan emirliğinin “Azizan” ya da “Azizi” koluna bağlıydı ve Şerefhan kendisinin de mensup olduğu bu aileye çok saygı duyuyordu.⁴

Hiç şüphe yok ki ailenin en önemli mensubu, 1835'te Botan emirliğinin hükümdarı olan ve 19. yüzyılın ilk yarısında bu güçlü emirliğe hükmeden Bedirhan Paşa'ydı (1802/3-1869/70).⁵ Öyle görünüyor ki Bedirhan'ın bölgedeki otoritesi birçok açıdan Osmanlı yöneticilerini geride bırakıyordu. Ancak bu, Osmanlı Devleti'nin emirlik üzerinde hiç kontrolü olmadığı anlamına gelmiyor. Eldeki kanıtlar, Bedirhan'ı iktidara getirenin aslında Osmanlı Devleti olduğunu gösteriyor. Amerikalı iki misyoner olan Wright ve Breath, Bedirhan'ın sarayında dört hafta geçirdiler ve Kasım 1884'te şu söylediler:

[Bedirhan] bize sekiz yıl önce kendisi zayıf, Türkiye güçlüyken onunla bir sözleşmeye girdiğini ve şimdi iktidar el değiştirmiş olduğu halde sözünden dönmeyeceğini söyledi... O sıra dışı bir insandı. Sekiz yıl önce fakirdi, güçsüzdü, ve çok az biliniyordu. Sonra Türk hükümeti onun elinden tuttu ve şimdi hesaplanamayan bir serveti var.⁶

Öyle görünüyor ki misyonerlerin sözünü ettiği 1838 yılında Botan'da emirlik içi bir iktidar kavgası vardı. 1838 yılında

3 Şerefhan, *Şerefname*, (çev. Bozarslan), s. 135. Yezidi Kürtler için bkz. Fuccaro, *The Other Kurds: Yazidis in Colonial Iraq*.

4 Şerefhan, *Şerefname*, (çev. Bozarslan), s. 139. Soyağacı için 5. Bölüm'e bakınız.

5 Fakat Bedirhan'ın iktidara geldiği kesin tarihe dair bir ihtilaf da mevcut; kimi kaynaklar bu tarihin 1821 olduğunu iddia ederken, bazıları da 1840-41 olduğunu öne sürmektedir; bkz. Malmisanij, *Cizra*, s. 276, n. 45 ve 46. Birincil kaynaklarda yaptığım araştırmaya dayanarak 1835-38 döneminin Botan emiri olarak başa geçtiği dönem olduğuna inanıyorum.

6 Wright ve Breath, “Visit of Messrs. Wright and Breath to Bader Khan Bey”, s. 381.

Osmanlı Devleti'nin, yerel karışıklıkları bastırmak için Cizre'deki Botan'a askeri güç yerleştirdiğini biliyoruz. Ayrıca Bedirhan'ın bölgede istikrarın sağlanması için Osmanlı güçlerine yardım ettiğini de biliyoruz.⁷ Misyoner raporlarında da belirtildiği üzere, Bedirhan'ın Botan emirliğinin hükümdarlığını sürdürmek için Osmanlı Devleti'nden yardım almış olması da muhtemeldir; ki bu durum Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılın başlarında Botan emirliğinin içişlerine müdahil olduğunu gösterir. 18. yüzyılda ve 19. yüzyılın başlarında bölgedeki Osmanlı otoritesinin oldukça düşük bir düzeyde olduğunu biliyoruz; ancak gerektiğinde Botan emirliğinin içişlerine karışacak kadar da güçlüydü.

1842'ye kadar Osmanlı'ya sadık olan Bedirhan, daha sonraki beş yıl içinde Osmanlı'nın yeni idari politikalarından çok rahatsız olmuş görünüyordu ve 1847 yılının yazında Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklandı.⁸ İmparatorluğun Tanzimat dönemindeki⁹ merkezileşme politikalarının kışkırttığı bu isyan,¹⁰ 29 Temmuz 1847 (15 Şaban 1263) tarihinde bastırılınca kadar bölgede o kadar çok karışıklığa neden oldu ki Bedirhan'a karşı savaşmış olanlara, yeni ihdas edilen Kürdistan Madalyası verildi.

Bedirhan'ın ve isyanının önemi daha sonra bunun milli-

- 7 1838 yılında Helmut von Moltke adlı bir Alman subay Cizre'de bulunuyor ve İstanbul'arapor veriyordu. 15 Haziran 1838 tarihli raporu Sevgen, *Doğu*, s. 62-66'da yayınlandı.
- 8 Isyanın kesin bir tarihi yok ancak Bedirhan 1842'den 1847'ye dek İstanbul'a yalnız sözde bir bağlılık sergiliyordu. Bölgedeki Osmanlı yerel idaresi Bedirhan'ın sadakatine dair yoğun kuşkular taşıyor ve 1846 yılında ona karşı bir askeri operasyon planlıyordu. Ancak, hükümet kuvvetleri ile Bedirhan arasındaki ilk askeri çarpışmanın kesin tarihini biliyoruz: 4 Haziran 1847 (17 Cemaziyelahir 1263).
- 9 Tanzimat dönemi 3 Kasım 1839 tarihli Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ilanıya başlar. Asıl amaç Osmanlı devlet yapısını bir dizi merkezileşme politikasıyla yenilemekti.
- 10 B.A., *İrade, Dahiliye*, 1265/1866, Kürdistan valisinin Kürdistan Madalyası'nı kabulü üzerine ettiği bir teşekkür mektubudur. Ayrıca bkz. Malmisanij, *Cizra*, s. 68.

yetçi bir ayaklanma olduğunu ileri süren Kürtlerin iddialarından kaynaklanır.¹¹ Ancak Nazmi Sevgen, Bedirhan ailesi üzerine kaleme aldığı bir çalışmada bu isyanın milliyetçi bir isyan olmadığını gösteren birçok Osmanlı belgesini ortaya çıkardı. Osmanlı arşivleri Bedirhan isyanının, kelimenin gerçek anlamıyla milliyetçilikten değil, Bedirhan'ın topraklarını bölmeyi ve otoritesini zayıflatmayı amaçlayan Osmanlı merkezi hükümetinin uyguladığı yeni idari sistemden kaynaklandığını gösteriyor. Bu yeni sisteme göre, emirliğin merkez bölgesi olan Botan, Diyarbakır eyaletinde kalırken, bir alt bölge olan Cizre, daha önce de gösterildiği üzere, valisi Mehmed Paşa'nın Bedirhan'la kavgalı olduğu, Musul'a bağlıyordu. Diyarbakır valisi Vecihi Paşa'nın 10 Aralık 1842 tarihinde Bedirhan'a yazdığı mektup bu düzenlemeyi gösteriyor:

Cizre kazasının Musul'a bağlanması sebebiyle Musul Valisi Mehmed Paşa ile aranızda geçimsizlik ve uygunsuzluk bulunduğunu, bunun için vesvesede olduğunuzu işittik... sen devletin rızasından ayrılmadıkça ve tarafımıza iyi hizmetler ettikçe Mehmed Paşa sana bir şey yapamaz. Keyfiyet İstanbul'a ve Musul Valisi Mehmed Paşa'ya yazılmıştır. Bundan dolayı hiçbir suretle vesvese etmemelisin.¹²

Belgede de görüldüğü üzere, Bedirhan, emirliğini idari olarak bölme çabalarından dolayı kışkırtıldı. Osmanlı arşivlerindeki benzer belgeler de Bedirhan'ın emirliğinin idari dokunulmazlığını korumak için isyan ettiğini kesin ola-

11 Örneğin, Kürt araştırmacı Malmisanij, Bedirhan İsyanı'nın milliyetçi bir hareket olduğuna inanmaktadır; bkz. *Cızıra*, s. 11; ve Zeki, *Kürdistan Tarihi*, s. 124. Ayrıca bkz. "Bedirhan Bey", *Kürdistan*, 7 Nisan 1897, s. 1. Bu, ilk Kürtçe gazeteydi ve Bedirhan ailesi tarafından yayınlandı. 1991 yılında Mehmet Emin Bozarslan tüm koleksiyonu modern Türkçeye çevirilmiş haliyle *Kürdistan* adıyla yeniden bastı. *Kürdistan*, 2 cilt (Uppsala: Deng, 1991).

12 B.A., *Mesail-i Mühimme*, 1225; bu belge, Sevgen, *Doğu*, appe. Doc. No XXXI'de yeniden basıldı. Sevgen'in transkripsiyonu için bkz. s. 72-73.

rak gösteriyor.¹³ Bedirhan, kendisin de Osmanlı yönetiminin bir parçası olduğunu gösteren bir Osmanlı unvanı olan mütesellim (vergi toplayıcı) unvanını taşıyordu. Ne yazık ki Bedirhan'ın topraklarının devlete ne kadar gelir sağladığı bilinmiyor; ancak Osmanlı'nın yeni politikaları devletin gelirlerini artırmayı amaçlıyordu. Bedirhan 1847 yılından önce Osmanlılara bağlıydı ve Kürt yurdunun yönetiminde yerel yöneticilere yardım ediyordu. Bu yüzden, Bedirhan Osmanlı'nın taşra idari yapısında bilinen, saygın bir kişiydi. Dolayısıyla, isyanı bastırıldıktan sonra bile Bedirhan'ın ölüm cezasına çarptırılmaması, fakat Osmanlı idaresi tarafından maaşa bağlanması çok şaşırtıcı değildir.¹⁴

İsyandan hemen sonra İstanbul'a gönderildi ve buraya 12 Eylül 1847'de (1 Şevval 1263) ulaştı.¹⁵ Daha sonra 1848 yılında iki biraderi ve en büyüğü on bir yaşındaki Hamit olmak üzere, üç çocuğuyla birlikte Girit'e gönderildi.¹⁶ Bedirhan Girit'te on yıl kaldı ve Hristiyanlarla Müslümanlar arasındaki yerel anlaşmazlıkların çözümünde merkezi hükümet adına etkin bir şekilde aracılık yaptı. Bedirhan, İstanbul'a döndükten sonra 1858 yılında hizmeti karşılığında mirimiran¹⁷ mertebesindeki "paşa" rütbesiyle ödüllendirildi. Bedirhan İstanbul'da geçirdiği yedi yıldan sonra Şam'a taşındı. Burada 1869-70 (1286) yılında öldüğünde yirmi bir erkek ve yirmi bir kız çocuğu vardı.¹⁸

13 Sevgen, Bedirhanlarla ilgili bölümünde başka bazı belgeler de sunmaktadır. Sevgen, *Doğu*, s. 61-134.

14 Bu noktayı belirten Osmanlı belgeleri için bkz. Sevgen, *Doğu*, s. 61-134.

15 A.g.e., s. 103, Malmisanij bu tarihi 19 Eylül 1847 olarak vermektedir. Malmisanij, *Cızıra*, s. 56.

16 Malmisanij, *Cızıra*, s. 58.

17 Teknik olarak bunun anlamı eyalet valisi idi, ancak 19. yüzyılda bir memuriyet rütbesi haline geldi. Bu rütbedekiler paşa olarak adlandırılıyordu. Bedirhan'ın bu rütbeye yükseltilmesi için Sevgen (*Doğu*, s. 115) şu belgeyi göstermektedir: B.A., Irade, Dahiliye 1274/2108, 17 Zilkade 1274 (1858) tarihli.

18 Bir Osmanlı belgesi bu sayıyı doğrular ve çocuklarının adlarını verir. Bkz.

Her ne kadar Bedirhan Paşa'yı Kürt tarihindeki milliyetçi bir şahsiyet olarak görmemek gerekiyorsa da çocuklarından ve torunlarından bazıları Kürt milliyetçiliğinin gelişiminde önemli rol oynadı (bkz. Beşinci Bölüm). Bedirhan Paşa'nın çocuklarından birçoğu gelecekteki Kürt milliyetçilerine örgütsel bir yapı sağlayan Kürt kültürel ve siyasi örgütlerinde liderlik kadrosunu oluşturan en etkili isimlerindendir.

Nakşibendi Şemdinan ailesi ve Seyyid Ubeydullah

Şemdinan ailesi, 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında en nüfuzlu ve politik olarak en etkin Kürt ailelerinden biriydi.¹⁹ 1880'lere gelindiğinde aile Hakkâri civarında oldukça büyük miktarda arazi edinmişti. İngiliz arşiv belgeleri, 1880 yılındaki isyanından (bkz. aşağıda) dolayı ailenin uluslararası alanda en tanınan üyesi olan Seyyid Ubeydullah'ın (ö. 1883) Kaçar (Iran) ve Osmanlı devletlerinden toprak satın aldığını gösteriyor. İran'daki İngiliz başkonsolosu Mr. Abbott tarafından yazılmış 15 Temmuz 1880 tarihli mektup şöyle diyor: “[Seyyid Ubeydullah'ın] hem Türkiye'de hem de İran'da toprak satın aldığını öğrendim; bu onun [bölgedeki] nüfuzunu büyük oranda artıracaktır.”²⁰ Maalesef Şemdinanların bu dönemde ne kadar toprağa sahip olduğunu kesin olarak bilmiyoruz; ancak bölgedeki İngiliz görevlilerini rahatsız edecek kadar geniş olduğunu biliyoruz.²¹

B.A., Irade, Dahiliye, 1286/41717. Bu belge Bedirhan'ın çocuklarının maaşlarına zam isteğiyle İstanbul'a (Makam-ı Mualla-i Sadaret-i Uzmaya) yazdıkları bir mektuptur. Bu belgede aile üyelerinin sayısı altmış üç olarak veriliyor (“altmış üç neferden ibaret bulunan evlad ve iyal ve ahfadını...”).

19 Bu aile ayrıca Sadate Nehri ya da Gilanizade olarak da bilinir. Bkz. Bruinessen, *Mullas, Sufis, and Heretics*, s. 199.

20 Başkonsolos Abbott'tan Mr. Thomson'a, 15 Temmuz 1880, *Parliamentary Papers*, (Turkey, 1881), 5: 9 içinde.

21 Ünlü Nakşibendi şeyhi Şeyh Said'in torunu Melik Fırat ile yaptığım kişisel gö-

Şemdinanların, kendilerini büyük toprak sahibi yapan ne tür bir gelirleri vardı? Gelir kaynaklarıyla ilgili yeterli bilgiye sahip değiliz; ancak Şemdinanların Kürdistan'daki en önemli Nakşibendi ailelerinden biri olduğu düşünüldüğünde, gelirlerini müridlerinin bağışlarından topladıklarını düşünmek oldukça makul. Aile ayrıca tütün ticaretiyle de uğraşıyordu.²² Her ne kadar Avrupalı güçler için ancak 1880'lerin ikinci yarısında fark edilir hale gelmiş olsa da bu ailenin, özellikle Hakkâri bölgesinde 19. yüzyıl öncesindeki dinsel şeceresinden kaynaklanan oldukça yüksek bir prestiji vardı. Ailenin silsilesi (yani ruhani şeceresi) Nakşibendi tarikatının Halidiye koludur ve aile kökenlerini 12. yüzyılda yaşamış Bağdatlı bir mutasavvıf ve Kadiri tarikatının kurucusu olan Abdülkadir Geylani'ye kadar götürür.²³ Şemdinanların ataları, kızı Fatma aracılığıyla Peygamber'e kadar uzanır.²⁴ Böyle bir soyağacı ile Şemdinanlar yerel cemaatlerin ruhani lideri ve Kürt emirlerinin akıl hocasıydılar ve öyle görünüyor ki bu ruhani liderlik büyük toprak sahibi bir aile haline gelmeye yetecek kadar bir gelir sağlıyordu.

Şemdinanlar, 19. yüzyılın ikinci yarısında Kürtlerin siyasi ve askeri lideri haline gelmişlerdi ve Güneydoğu Anado-

rüşmede kendisi de Şemdinan ailesinin Kürdistan'da önemli miktarda arazi sahibi olduğunu doğruladı. Bu görüşme 1996 sonbaharında Yalova'daki yazlığında gerçekleşti. *Şemdinli Rôportajı* başlıklı oldukça bilgilendirici kitabının 230. sayfasında Muzaffer İlhan Erdost ise İran Şahı'nın Ubeydullah'ın babası I. Seyyid Taha'ya Osmanlı sınırında vakıf toprağı olarak bir miktar toprak bağışladığı bilgisini veriyor. Erdost ayrıca ailenin Medine'de de bir parça toprağı olduğunu da ileri sürmektedir.

- 22 Aile, Ubeydullah'ın erkek kardeşi Muhammed Sıddık'ın (1883-1910) liderliğinde tütün üretimine yaptıkları yatırımla servet biriktirdi. Şemdinan bölgesinde üretilen tütün İran'da bir hayli talep görüyordu; bkz. Erdost, *Şemdinli Rôportajı*, s. 231.
- 23 Nakşibendi tarikatının kısa bir tarihi için bkz. Algar, "A Brief History of the Naqshbandi Order", s. 3-45. Ayrıca bkz. *Mullas, Sufis, and Heretics*, s. 199-200.
- 24 Şemdinan ailesinin elle çizilmiş soyağacını bana Hızır Geylan verdi. Hızır Geylan'ın çocuklarını da içerdiği için daha önceki araştırmacıların kullandıkları arasında en sonuncusu bu soyağacıdır.

lu'da ve Kuzeybatı İran'da oldukça geniş bir bölgeyi denetimleri altında bulunduruyorlardı. Seyyid Ubeydullah tarafından yönetilen Şemdinan ailesinin 1870 ve 1880'lerdeki yükselişi, siyasi gücün aşiret liderlerinden Nakşibendi Şemdinan ailesine geçtiği önemli bir döneme işaret eder. O zamana kadar Sufi şeyhleri genellikle bir aşiret liderinin maiyetinde ruhani akıl hocaları olarak görev yapıyorlardı. Her ne kadar kişisel karizmaya ve aşiret-ötesi nüfuza sahip olsalar da bölgenin siyasi tarihi Nakşibendi şeyhlerinin Şemdinan ailesinin yükselişiyle birlikte dinsel görevlerinin dışında siyasi liderler haline de geldiklerini gösteriyor. Öyle görünüyor ki bu tür bir liderliğin ilk örneklerinden biri Şemdinanlı Ubeydullah'dır.

Seyyid Ubeydullah'ın yükselişinin birçok sebebi var gibi görünüyor. En önemli sebep Kürt aşiret liderliğinin 19. yüzyılda yok edilmesiyle yaratılan iktidar boşluğudur. Avrupa güçleriyle rekabet etmek için gelire muhtaç olan Sultan II. Mahmud (1808-39) yerel yöneticilerin denetiminde olan bölgelerden doğrudan vergi toplayabilmek için bir merkezileştirme siyaseti başlattı. Kürdistan'da Kürt liderliği esas olarak oldukça büyük alanlarda hüküm süren; ancak İstanbul'a sadece sözde bir bağlılığı olan aşiret liderlerinden oluşuyordu. Bu aşiret konfederasyonlarının başlıcaları, hepsi birbirleriyle rekabet içinde olan Botan, Baban ve Hakkâri idi. Osmanlı Devleti 19. yüzyılın ilk yarısında, bir dizi askeri seferden sonra bu güçlü aşiretlerin otoritesini kırdı. Daha önce bahsedildiği üzere son yarı-bağımsız emirlik olan ve Bedirhan ailesi tarafından yönetilen Botan emirliği 1847 yılında tasfiye edildi. Bu tarihten 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'na kadar olan dönemde bölgede güçlü bir Kürt liderinin kaydı bulunmaz. Bölgeyi felce uğratan bu şiddetli savaşın hemen sonrasında Şemdinanlı Şeyh Ubeydullah'ın siyasi ve idari iktidar boşluğunu doldurduğunu ve sadece Osmanlı Kürdis-

tanı'nın büyük bir kısmında değil, aynı zamanda İran'da da Kürt liderliğini üstlendiğini görüyoruz.

Birincil kaynaklar Seyyid Ubeydullah'ın Kaçar İranı ve Osmanlı İmparatorluğu'na karşı bir ayaklanmanın önderliğini yaptığı 1880 yılındaki gücünü belirtir. Hristiyan nüfusun (esas olarak Ermeni ve Nasturiler) refahıyla ilgili görünen İngiltere ayaklanmayı yakından izledi.²⁵ İngiliz yazışmaları Şeyh Ubeydullah'ın 1880 yılında Kürtlerin en önemli önderi olduğunu ve daha önce Botan, Bahdinan, Hakkâri ve Erdalan konfederasyonlarının denetiminde bulunan oldukça geniş bir alan üzerinde siyasi kontrolü sağladığını doğruluyor.²⁶

Öyle görünüyor ki isyanın nedeni Osmanlı Devleti'nin 13 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması'ndan sonra Ermenilere yaptığı vaatlerdi. Anlaşma Bâbıâli'nin Ermenileri Çerkezlere ve Kürtlere karşı korumak için gerekli olan tüm önlemleri almasını şart koştu (madde 61).²⁷ Şeyh Ubeydullah anlaşmadan duyduğu rahatsızlığı göstermek için Temmuz 1880'de Başkale mutasarrıfını uyardı:

Bu duyduğum nedir; Ermeniler Van'da bağımsız bir devlet kuracaklarmış, Nasturiler ise İngiliz bayrağı çekecekler ve kendilerini İngiliz vatandaşı ilan edeceklermiş? Buna kesinlikle izin vermeyeceğim, kadınları silahlandırmam gerekse bile.²⁸

Dolayısıyla, Kürtlerle ilgili kapsamlı bir çalışmanın yazarı olan Wadie Jwaideh de "Kürdistan'da Ermeni egemenli-

25 *Parliamentary Papers*, "Correspondance Respecting Kurdish Invasion of Persia", 1881, belge no. C.2851, cilt. C.361; mikrofiş no: 87.873-874; aynı belge *Parliamentary Papers*, (Turkey, 1881), 5: 1-82'de de yayınlandı.

26 *Parliamentary Papers*, 5: 1-82; ayrıca bkz. Jwaideh, "The Kurdish Nationalist Movement", s. 214.

27 Berlin Antlaşması'nın tam metni Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East*, 1: 189-91.

28 Konsolos vekili Clayton'ın Binbaşı Trotter'a mektubu, 11 Temmuz 1880, *Parliamentary Papers* (Turkey, 1881), 5: 7 içinde.

ği korkusu [Ubeydullah'ın] Kürtleri bir araya getirme çabalarının” ve onları isyana yönlendirmesinin “altında yatan en önemli nedenlerden biridir” derken haklıdır.²⁹ Ancak burada Ubeydullah'ın hareketini kamuoyuna bölgede kanunu ve nizamı tesis etme çabası olarak sunduğu ve İran ve Osmanlı devletlerine karşı Hristiyanlardan yardım beklediği de eklenmelidir. Ubeydullah bu iki devletin rakip Kürt aşiretleri, yani İran'daki Şekak ve Osmanlı'daki Herki aşiretleri arasındaki düşmanlığı sona erdirmek için hiçbir şey yapmamış olmalarından şikâyetçidir. Bunu gerçekleştirmek için yerel Hristiyanlar (Nasturiler) kendisine kısa bir süre için askeri destek sağladı.³⁰

Hüküm sürmeyi istediği ve Ermenilerin özyönetim için İngiliz ve Fransızlardan destek aldığı bölgede, kanun ve nizamı sağlamayı uman Ubeydullah Eylül 1880'de Kaçar devletinin kuzeybatıdaki topraklarını işgal ederek siyasi kontrol alanını genişletti. Ne var ki Ubeydullah'ın Kürt aşiret mensuplarından oluşan milis kuvvetleri Kaçarlar tarafından kolayca yenilgiye uğratıldı. Ubeydullah Osmanlı topraklarına döner dönmez 1881 yılı başında Osmanlı yetkililerine teslim oldu. Önce İstanbul'a, daha sonra da 1883 yılında öldüğü Hicaz'a sürüldü.³¹

Ubeydullah isyanı, sadece Kürdistan'da ortaya çıkan yeni siyasi önderliği gösterdiği için değil, daha da önemlisi, bazı Kürt milliyetçileri bu isyanı milliyetçi Kürt mücadelesinin başlangıcı olarak nitelendirdiği için de önemlidir. Bunu söylemelerinin sebebi Şeyh'in kendisinin yönettiği (ba-

29 Jwaideh, “Kurdish National Movement”, s. 231.

30 Clayton'ın Trotter'a yazdığı, 27 Kasım 1880 tarihli mektup, *Parliamentary Papers* (Turkey 1881), 5: 74; ayrıca Clayton'dan Trotter'a, 2 Kasım 1880. “Şeyh Hristiyanların kendisine katılmaları için çok çaba harcadı... Buna binaen 400 ya da 500 kadar Nasturi onun kuvvetlerine katıldı. ..” (s. 54).

31 İstanbul'a sürülmesinden sonra tekrar Hakkâri bölgesine kaçtı; ancak özgürlüğü kısa sürdü. Kısa zaman içinde yakalandı ve İstanbul'a geri getirildi.

ğımsız ya da özerk) bir Kürt devleti talep etmesidir.³² İngiliz belgeleri de Ubeydullah'ın zaman zaman Osmanlı ve İran imparatorluklarından ayrılma düşüncesini aklından geçirdiğini doğruluyor. Ronald Thomson Ekim 1881'de Tahran'daki İngiliz görevlisi Earl Granville'e yazdığı bir mektupta şöyle diyor:

Şeyh... şu an kendisinin ve bütün Kürt önderlerinin, kendi işlerini Türk veya İran yetkililerinin müdahalesi olmadan idare edecekleri bir konuma sahip olmak için *birleşik bir Kürdistan*'ın [vurgu bana ait] kurulmasının gerekliliği hususunda hemfikir olduklarını belirtiyor... İran sınırındaki çeşitli Kürt önderlerine gönderdiği bildirilerden ve yazışmalardan, hiç şüphe yok ki, onun tasarısı Kürt nüfusunun tamamını Türkiye ve İran'a olan bağılıklarından ayırmak ve kendi yönetimi altında ayrı bir özerk emirlik kurmaktır...³³

Ubeydullah'ın "milliyetçi" amacının en ikna edici kanıtı kendisinin yazdığı varsayılan bir mektuptur. Seyyid Ubeydullah Hakkâri bölgesindeki bir Amerikan misyoneri olan Mr. Cochran'a yazdığı bir mektupta şöyle diyor:

500.000'den fazla aileden müteşekkil olan Kürt milleti ayrı bir halktır. Dinleri [diğerlerinin dininden] farklıdır ve yasaları ve gelenekleri ayrıdır... Biz de farklı bir milletiz. Biz de kendi işlerimizin bizim elimizde olmasını istiyoruz; ki böylece kendi suçlarımızın cezalandırılmasında güçlü ve bağımsız olabilelim ve diğer milletler gibi imtiyazlara sahip olalım... Bizim [isyandaki] amacımız budur... Aksi takdirde, Kürdistan'ın tamamı, [Fars ve Osmanlı] hükümetleri-

32 Blau, "Le role des cheikhs Naqsbendis dans le mouvement national Kurde", s. 371-79.

33 Ronald Thomson'ın Earl Granville'e mektubu, Tahran, 31 Ekim 1881, *Parliamentary Papers* (Turkey 1881), 5: 45.

nin ellerinde çektikleri sürüp giden kötü fiillere ve baskıya son veremedikleri için meseleyi kendileri ele alacaklardır.³⁴

Hemen ortaya çıkan soru “Kürt milleti” tabiriyle amaçlanan anlamdır. Ne yazık ki Şeyh’in kullandığı hangi kelimenin çevirmenler ya da muhtemelen Mr. Cochran’ın kendisi tarafından “millet” olarak çevrildiğini bilmiyoruz. Bir Nakşibendi şeyhi olan Ubeydullah’ın “millet” kelimesinin şiddetli tartışmalara yol açan anlamını bilmemesi ya da bu kelimenin Şeyh Ubeydullah’a ifade ettiği anlamla Mr. Cochran’a ifade ettiği anlamın aynı olmaması hem mümkün hem de olasıdır. Dolayısıyla bu metne dayanarak Ubeydullah’ın milliyetçi amaçlarına dair sonuç çıkarırken dikkatli olmak gerekir.

Bununla beraber Arshak Safrastian ve Wadie Jwaideh gibi araştırmacılar, Seyyid Ubeydullah’ın bağımsızlık arayışında olduğuna ve dolayısıyla milliyetçi olduğuna ikna olmuş görünüyorlar.³⁵ Bu mektuba dayanarak Ubeydullah’ın milliyetçi coşkusunu gösteren Jwaideh, Ubeydullah’ın ifadesinin “onun milliyetçi hislerine dair hiçbir şüpheye kesinlikle yer bırakmadığını” belirtir.³⁶ Ancak diğer bazı birincil kaynaklarda, Ubeydullah’ın ayrılıkçı amaçlarıyla ilgili çelişkili olmasa bile kafa karıştırıcı kanıtlar bulunur. Bunun iyi bir örneği Erzurum’daki İngiliz başkonsolosu Binbaşı Henry Trotter’in Eylül 1880’de yazdığı mektuptur:

34 Ubeydullah’tan Dr. Cochran’a, 5 Ekim 1880 tarihli mektup, *Parliamentary Papers* (Turkey 1881), 5:47-48. Safrastian, *Kurds and Kurdistan*, s. 62-63.

35 Jwaideh, “The Kurdish National Movement”, s. 226-33. Aslında İngiliz raporlarını ve Amerikan misyonerlerinin anılarını kullanan Jwaideh, Ubeydullah’ın bağımsız bir Kürt devleti istediğini öne sürmektedir. Jwaideh’e dayanarak Robert Olson, Ubeydullah Ayaklanması’nı Kürt milliyetçiliğinin ortaya çıkışının ilk aşaması olarak konumlandırır; özellikle bkz. *The Emergence of Kurdish Nationalism*, s. 1-3. Ayrıca bkz. Bayrak, *Kürtler ve Ulusal Demokratik Mücadeleleri*, s. 125-126’da Seyyid Ubeydullah’ın kendi Nakşibendi müridlerine verdiği vaazın sureti. Bayrak, Avriyanov adlı bir Rus yüzbaşı tarafından yazılmış bir kitaptan alıntı yapıyor, fakat kitabın tam bir künyesini veremiyor.

36 Jwaideh, “The Kurdish National Movement”, s. 227.

Şeyh'in, kişisel olarak Sultan'a oldukça bağlı olduğuna inanıyorum; ve Osmanlı memurlarını başından attığı takdirde onun otoritesine boyun eğecek ve vergisini ödeyecektir; ve *de lege* olduğu kadar *de facto* olarak da Kürdistan'ın hüküm süren önderi olarak görülecektir.³⁷

Bu alıntıda da gösterildiği üzere, birincil kaynaklar Seyyid Ubeydullah'ın hareketinin ayrılıkçı bir hareket olduğunu tutarlı bir şekilde kanıtlamıyor. Hatta bu milliyetçi bir hareket miydi? Ubeydullah bağımsız bir emirlik fikri üzerinde durdu; ancak Osmanlı Devleti içindeki Kürdistan otoritesinin tanınmasına razı olmaya da hazırды. Daha önceki Kürt emirliklerinde olduğu gibi bir emirliğin hükümdarı olmak istedi; ama bölgedeki nüfuzuna eşdeğer olacak şekilde daha fazla toprağa sahip olacaktı. Ubeydullah'ın Bedirhan'inkine benzer şekilde bir emirliği yönetme niyeti Van'ın ikinci-konsolosu Emilius Clayton'dan Henry Trotter'e yazılmış olan daha eski tarihli (11 Temmuz 1880) bir İngiliz raporunda da açıkça görülüyor:

Şeyh [Ubeydullah] oğlunu aşağıdaki öneriyle Konstantinopolis'e gönderecekti. Bedir Han Bey'in yarı-özerk iken Sultan'a ödediği büyük miktara işaret edecek ve Kürdistan'daki otoritesi tanınırsa ve hükümdarlığına müdahale edilmezse bundan daha büyük bir miktar ödemeyi önerecek.³⁸

Her ne kadar Seyyid Ubeydullah Büyük Kürdistan'ın hükümdarı olmayı istemişse de ve bugünkü bilgi üretimi onu geriye dönük olarak milliyetçi diye nitelendiriyor olsa da isyanına katılanların (arada bir bazı Nasturi Hristiyanları da kapsıyordu) milliyetçi tasarılarla harekete geçmiş olması pek mümkün görünmüyor. Bu isyan basitçe Şeyh Ubeydullah'ın

37 Mektup Mr. Goshan'a gönderilmiştir ve tarihi 20 Ekim 1880'dir. *Parliamentary Papers* (Turkey 1881), 5: 17 içinde.

38 Mektubun tarihi 11 Temmuz 1880'dir. *A.g.e.*, s. 7.

bölgede daha fazla denetim kurma talebi olarak görülebilir; ancak hiç şüphe yok ki 20. yüzyıldaki milliyetçi hareketler için hâkim devlete karşı mücadelenin simgesi olmuştur.

1880-81 yıllarındaki Ubeydullah isyanı ulusal bir ayaklanmadan çok aşiret-ötesi bir ayaklanmaya benziyor. Bir Nakşibendi şeyhi olarak sahip olduğu dinsel cazibeyle Seyyid Ubeydullah'ın otoritesi aşiret sınırlarını aşıyordu. Seyyid Ubeydullah nüfuzunu, doğrudan ya da halifeleri aracılığıyla Kürtlerin aşiret bağlılıklarıyla bölündüğü ancak Seyyid Ubeydullah'a olan saygılarıyla da birleştiği geniş bir bölgeye yaydı. Bu yüzden Seyyid Ubeydullah 1880 yılında ayaklanma çağrısı yaptığı zaman yerel aşiretlerden dikkate değer bir destek aldı ve daha önce güçlü olan Kürt emirliklerini de içine alan geniş bir alanda siyasi otoritesini uyguladı. Daha sonraki yıllarda Şemdinan ailesi rakibi Bedirhaniler gibi Kürt milliyetçi hareketine çok önemli katkılarda bulundu.

Bu milliyetçi isyanlar Kürt liderlerinin, Kürt âyan ailelerinin birbirleriyle her zamankinden daha sık bir şekilde etkileşime geçtikleri İstanbul'a sürgünüyle sonuçlandı. Ayrıca Osmanlı Devleti'nde 1908'deki Jön Türk Devrimi'yle ortaya çıkan kültürel, siyasi ve düşünsel ortam da İstanbul'daki Kürt âyanına Kürt milliyetçiliğinin doğumuna sebep olan kültürel ve daha sonra da siyasi örgütleri kurmaları için benzersiz bir fırsat sağladı. Bu noktada dikkatimizi iki Kürt örgütüne çevirelim ve Kürtçülükten Kürt milliyetçiliğine doğru ideolojik kaymayı takip edelim.

Milliyetçiliğe doğru bir dönüşüm: İki Kürt kültürel ve siyasi örgütü, 1908-20

Türkler ve Araplar'ın yanı sıra Kürtler de yoğun bir şekilde kendi topluluklarının çıkarlarını geliştirmeyi amaçlayan dernekler kurmaya giriştiler. Kürtler için İkinci Meşrutiyet'i

takip eden dönem Kürt aydınlanması olarak değerlendirilebilir. Çünkü bu dönemde İstanbul'daki eğitimli Kürtler gazeteler çıkarmaya, Kürt seçkinleri arasındaki yoldaşlık bağlarını geliştirmek için kültür dernekleri kurmaya ve geçmişlerini yeniden yazmaya başladılar. Bu kültürel ve düşünsel eylemliliğin temel amacı, çoğunlukla Kürt dilinin, edebiyatının, tarihinin ve kültürünün sistemli bir şekilde incelenmesiydi.

Bu faaliyetler aynı zamanda çok büyük oranda okuma-yazma bilmeyen Kürt toplumunu eğiterek bir çeşit Kürt bilinci yaratmayı da amaçlıyordu. Bu oldukça zorlu bir işti; çünkü böylesi özgürlükçü bir Kürt kimliği yüzyıllar boyunca oluşturulamamıştı. Dahası, bu derneklerin üyeleri, onları bir araya getirmekten çok bölen kendi önyargılarını, rekabetlerini ve bağlılıklarını da ister istemez beraberlerinde getirdiler. Bu dönemde yaşamış Kürtlerin ürettiği yazın incelendiğinde böyle bir birliğin hiçbir zaman kurulmadığını ve Kürtlerin daha önce olduğu kadar bölünmüş olduğu görülür. Her ne kadar eğitim misyonu sadece kısmen gerçekleştirilmiş ve hizipçilik Kürt eylemlerinin başına bela olmuş olsa da, Kürt liderleri bu derneklerin bünyesinde bir araya gelmeyi ve kendileri için en önemli meseleleri tartışmayı başardılar.

Kürtler 1908'de İkinci Meşrutiyet'in ilanından, 1918'de Birinci Dünya Savaşı'nın bitimine kadar, büyük çoğunluğu işi siyasi taleplerde bulunmaya kadar vardırılamayan çeşitli dernekler kurdular.³⁹ Bunlar esas olarak Kürt soyluları için

39 Kimi araştırmacılar ilk Kürt örgütü olan Azm-i Kavi Cemiyeti'nin 1900'de, II. Abdülhamid döneminde kurulduğunu öne sürerler. Ne yazık ki bu örgüte dair herhangi bir güvenilir bilgiye sahip değiliz. Rohat Alakom, bu örgütün İstanbul'da kurulduğunu ve ilk Kürt örgütü olduğunu ileri sürmektedir; bkz. Alakom, "1900'lerin Başında Kürt Örgütleri ve Kürt Örgütlenme Tarihi", s. 18. Kanaatimce, eğer böylesi bir örgüt mevcut olmuş ve faaliyet göstermiş idiyse İstanbul'da değil Kahire'de kurulmuş olması gerek. Ne yazık ki bu örgüte dair sadece iki referans bulmaktayız: birincisi Zinar Silopi'nin anıları *Doza Kürdis-*

birer kültür kulübü olma işlevinden öteye gidemediler. Dolayısıyla bunlar, her ne kadar 1918 öncesine ait bu Kürt dernekleri Kürt kültürel canlanışının başlıca örnekleri olsalar da, milliyetçi örgütler olarak görülmemelidir. Kürt örgütlerinin açık bir şekilde milliyetçi bir program izlemeleri ancak Birinci Dünya Savaşı'ndan sora başladı. Savaş sonrasında bu örgütler belirgin bir milliyetçi hat izlediler ve Kürtlerin kendi kaderlerini tayin hakkını talep ettiler. Bu ideolojik kaymaya dikkat çekmek için bir sonraki kısımda Kürt siyasi ve kültürel örgütlerini temsilen iki Kürt derneğini inceleyeceğiz. Kürt “ön-milliyetçiliği”nin Kürt milliyetçiliği haline geldiği kritik süreci gözlemleyebilmemiz açısından karşılaştırma yapmak faydalı olur.

Kürdistan Teavün ve Terakki Cemiyeti (KTTC)

Jön Türk Devrimi'nin yarattığı liberal atmosferde, farklı Kürt âyan ailelerini bir araya getiren en erken Kürt kültürel derneklerinden biri olan Kürdistan Teavün ve Terakki Cemiyeti (ayrıca Kürdistan Terakki ve Teavün Cemiyeti olarak da bilinir) kuruldu. Derneğin liderliğini iki rakip Kürt ailesi, Şemdinanlar ve Bedirhanlar oluşturdu.⁴⁰ KTTC, Seyyid Abdullah'ın oğullarından biri olan Şemdinanlı Seyyid Abdülkadir'i derneğin ömür boyu başkanlığına seçti ve örgütün adıyla aynı adı taşıyan bir gazete yayınladı.

tan'dadır, diğeri ise bir broşürdeki şu cümledir: “bu neşirden elde edilen gelir Kürdistan Azm-i Kavi Cemiyeti'ne aittir.” Lutfi, Emir Bedirhan, başlık sayfası. Bir yayın yeri ve tarihi olmayan bu broşürün İstanbul'da değil, Kahire'de basıldığına neredeyse eminiz ve Kürdistan Azm-i Kavi Cemiyeti'nin, II. Abdülhamid sansürünün o kadar katı olmadığı Kahire'de gayriresmi bir örgüt olma olasılığı da önümüzde durmaktadır. Kitabın içeriğinden, basım tarihinin 1907 yılı civarı olduğu sonucu çıkarılabilir.

40 Bu rekabet hakkında daha fazla bilgi için sonraki bölüme bakınız. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki siyasi örgütler üzerine bir otorite olan Tarek Zafer Tunaya da bu aileden bahsetmektedir. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler* (1984), cilt 1.

KTTC, tüzüğünün birinci maddesinde derneğin amacını şu şekilde açıklıyordu:

Ahkâm-ı celile-i İslâmiyeye muvafık ve saadet-i milletle selâmet-i vatanı mütekeffil olan Kanun-ı Esasî'nin kavaid-i muhassenatını bu hakâyika vakıf olmayan birtakım Kürtlere tefhim ve Osmanlılık sıfat-ı mübeccelesini daima muhafaza ile beraber din ve devletin yegâne medar-ı terakki ve hayatı bulunana usûl-u meşrutiyet ve meşveret muhafaza ve idame edildikçe makam-ı hilafet-i kübra ve saltanat-ı uzmaya Kürtlerin revabıt-ı vesikasını teşyit eylemek ve vatan-daşları olan Ermeni ve Nasturi⁴¹ ve akvam-ı saire-i Osmaniye ile hüsn-i imtizac ve muaşeretlerini bir kat daha takviye ve tezyid ve kabail ve aşair arasındaki bazı gûna münafetret ve ihtilâfı izale ile cümlesinin bir merkez-i meşru-i ittihadda hemdest-i terakki olmaları esbabını temin ve maarif ve sanayi ve ticaret ve ziraatı neşr-ü tevsî etmek mekasıd-ı esasiyesi üzerine "Kürdistan Teavün ve Terakki Cemiyeti" nâmiyla bir cemiyet-i hayriye teesüs edilmiştir.⁴²

Açıkça görülüyor ki bu satırlar, Kürtlerin Osmanlı İmparatorluğu'nun ayrılmaz bir parçası olarak konumunu tekrar belirtmek için oldukça dikkatli bir şekilde yazılmıştı ve Kürtlerin ayrılıkçı ve hatta özerklikçi politikalar gütmeye başladığını ima ediyordu. Ancak bu pasaj aynı zamanda KTTC'nin, Kürt aşiretlerinin birleşmesini arzu ederek genel olarak İstanbul'daki Kürtleri temsil etmek isteği içinde olduğunu da gösteriyor olabilir; bu nedenle hükümetten daha fazla siyasi destek istedi. Ermenilere, Nasturi Hristiyan-

41 Nasturiler, esas olarak Doğu Anadolu ve Irak'ta yaşayan ve Ortodoks Kilisesi'nin Nestorius'u kınamasını kabul etmeyen Hristiyan topluluktur. Kiliseleri genellikle Süryani ya da Nasturi Kilisesi olarak anılır.

42 *Kürdistan Terakki ve Teavün Cemiyeti Nizamnamesi*, madde 1, "Maksad-ı Tesis." Bu belge ayrıca Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, (1984), s. 409-13'de de yayınlandı.

larına duyulan iyi niyet dönemin liberal atmosferinin bir sonucu olabilir.

Günlük gazetelerin ikisinde, *Takvim-i Vakayi* ve *Tanin*'de KTTC ile ilgili haberlerin çokluğu derneğin 1909'da oldukça aktif olduğunu gösteriyor.⁴³ KTTC, hükümetin dikkatini Kürdistan'daki Ermeni ve Kürt taraflar arasındaki arazi kavgaları gibi sorunlara çekmek anlamında sesini oldukça yükseltti.⁴⁴ Ayrıca Meclis-i Vükela'da (seçilmiş üyelerden oluşan meclis) Kürt vilayetlerine yönelik eşitsiz muameleden şikâyet ediyorlardı. Örneğin, Van vekili Mithad Bey, vilayetinin evvelden beri Osmanlı İmparatorluğu'nun Sibiryası olarak tanındığına işaret ediyordu. Dersim vekili bölgenin az gelişmişliğinden ve Kürdistan nüfusunun tamamında on bin kişiden ancak bir kişinin okur yazar olduğunu belirterek okuma-yazma oranının düşüklüğünden şikâyet ediyordu.⁴⁵

KTTC her ne kadar Kürdistan'ın sorunlarıyla ilgilenirken hükümet yardımı peşinde olsa da büyük ölçüde İstanbul'da yaşayan Kürt âyanı için sosyal bir kulüp olarak faaliyet gösterdi. İlginç bir şekilde, KTTC'ye üye olma koşullarından biri İstanbul'da ikamet ediyor olmak⁴⁶ ve Türkçe okuyup yazabilmektir. Kürtçe bilgisi de ayrıca tavsiye ediliyordu; ancak Kürtçe bilmeyen biri bunu başka bir dille ikame edebilecekti. Kürtçe değil de Türkçe okuryazarlığın zorunlu kılınması lider kadronun, derneği muhtemelen salt bir Kürt örgütü olmaktan çok bir Osmanlı örgütü olarak gördüklerini ve Osmanlı'nın yeni düşünsel/kültürel manzarasına dahil olmak

43 Tunaya, a.g.e., s. 405-9.

44 Tunaya, *Tanin*, Teşrin-i evvel 1324 (1908), s. 3-4'ten alıntı yapmaktadır. Ermeni ve Kürt ağalar arasındaki arazi çatışmaları Osmanlı belgelerine de ayrıca yansımıştır; özellikle Meclis-i Vükela, 1909 Dahiliye koleksiyonunda.

45 Bu sayının kesinliği hakkında, Hakkâri vekilleri Münip ve Mehmet Hamza'nın demeçleri haricinde yeterli bilgi mevcut değil. Kaynakların tam künyeleri için bkz. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, (1984), s. 407.

46 "İstanbul'da mukim olmak..." *Kürdistan Terakki ve Teavün Cemiyeti Nizamnamesi*.

istediklerini gösteriyor. Türkçe okuryazarlık, aynı zamanda üyelerin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Kürtçe-konuşmayanlarla da iletişim kurmasını sağlayacaktı. Örneğin, Ermenilerle daha iyi ilişkiler geliştirmek, tüzükte şart koşulduğu üzere, Türkçe bilgisi gerektiriyordu. Türkçe bilgisi Kürt toplumu içinde dilsel bütünlüğü de güçlendirmiş olabilir. Neticede, Türkçe, farklı Kürt lehçelerini konuşan İstanbul Kürtlerinin birçoğuna birbirleriyle iletişim kurabilecekleri bir dil sağlamıştı.

En az iki dilde okur-yazarlık ve İstanbul'da ikamet etme koşulları üyeliği, zaten Osmanlı sisteminin bir parçası olan, âyanlarla sınırlandırmıştı. Aşağı yukarı 1909 yılı civarında İstanbul'da Kürt işçilerin, özellikle de hamalların bulunduğunu biliyoruz;⁴⁷ ancak bu işçilerin birçoğunun okur-yazar olması pek muhtemel görünmüyor. KTTC her ne kadar Kürtlerin yaşamlarını iyileştirmeyi ve hükümetin dikkatini Kürtlerin sorunlarına çekmeyi amaçlasa da Kürtler için özel siyasi haklar talep etmedi. Avrupa'daki ve Ortadoğu'daki etnik grupların "ön-milliyetçi" evriminin özelliklerini sergileyen sosyo-kültürel bir örgüttü. Diğer kültürel ve entelektüel faaliyetlerinin yanı sıra, KTTC, *Kürt Teavün ve Terakki Gazetesi* isimli Kürt tarihi ve edebiyatıyla ilgili Türkçe makaleler yayınlayan bir gazete çıkardı. Dernek ayrıca İstanbul'daki Kürt çocukları için okul açmakla uğraştı. Milliyetçi bir boyutu olmayan bu derneğin ana faaliyetleri bunlardı.

KTTC'den sonra 1912'de Kürdistan Muhibban Cemiyeti, 1910'da Kürdistan Neşri Maarif Cemiyeti ve 27 Temmuz 1912'de Kürt Hevi Talebe Cemiyeti gibi birçok farklı Kürt

47 David McDowell, kaynağına herhangi bir referans vermeksizin, İstanbul'daki Kürt nüfusunun otuz bin civarında olduğunu ileri sürmektedir. Bkz. McDowell, *A Modern History of the Kurds*, s. 93. F.O. 371/4191, 91802 [künyeli İngiliz arşiv belgesinde – ç.n.] bu sayının yirmi bin olduğu tahmin edilmektedir. İstanbul'daki Kürt cemaatin bileşimi hakkındaki bir çalışma için bkz. Alakom, *Eski İstanbul*.

örgütü kuruldu. Bunların tamamı İstanbul'un gittikçe Türkleşen siyasi ortamında faaliyet gösteren yasal olarak kurulmuş derneklerdi. 1919'da yazılmış bir gazete makalesinden Kürt Hevi Talebe Cemiyeti'nin Birinci Dünya Savaşı'nın hemen sonrasında açıkça telaffuz edilen milliyetçi bir gündemle yeniden faaliyete geçirildiğini öğreniyoruz.⁴⁸

O zamanlar İstanbul'da Kürt bir öğrenci olan Nuri Dersimi anılarında İttihat ve Terakki'nin 1912-13 Balkan Savaşları'ndan sonra Türkçülüğü yaymasının en uzaktaki Kürtler içinde bile Türk-karşıtı, Kürt-yanlısı duygular uyandırdığını belirtir:

[İttihat Terakki Cemiyeti'nin Balkan savaşlarından sonra benimsediği Türk milliyetçisi konum İstanbul'daki] Kürt gençleri arasında da büyük tepkiler husule getirmişti. O zamana kadar Kürtçülük zihniyeti taslamayan Kürt gençleri bile çok büyük bir heyecana kapılarak Türkleri düşman bilmeye başlamışlardı. İstanbul'da üniversite gençleri arasında artık bir milliyet kavga ve mücadelesi baş göstermişti. Mektepte teneffüslerden dershaneye girdiğimizde, derslane büyük siyah yazı tahtasına tebeşirle pek büyük yazılarla “Ne Mutlu Türküm Diyene,”⁴⁹ “Yaşasın Türkler” yazılmış olduğunu görmekte idik. Bu vaziyet karşısında biz de teneffüs saatleri arasında dershaneye girerek aynı tahtaya “Yaşasın Kürt ve Kürdistan”, “Ne Mutlu Ben Kürdüm Diyene” yazılarını yazmağa mecbur olmuştuk.⁵⁰

Dersimi'nin, daha sonra tamamen milliyetçi nitelikte hareketlerin doğumuna sebep olacak olan Kürt-yanlısı ve Türk-karşıtı duyguların ortaya çıkışıyla ilgili yorumları

48 Jin, 3 Eylül 1335 (1919)'daki başmakale.

49 Dersimi, Cumhuriyet döneminde giderek daha çok kullanılan bu slogana dair tahminde bulunur görünüyor.

50 Dersimi, *Hatıratım*, s. 38-39, Özge Yayınları, Ankara, 1992, s. 32.

Arap milliyetçiliği için yapılan yorumlarla benzerlik gösterir. ITC'nin Türk milliyetçisi programının en azından kısmen bile olsa Türk-karşıtı duyguları tetiklediği ve Arap milliyetçiliğinin ortaya çıkışına yol açtığı iddia edilir.⁵¹ Dersimi, Kürt kimliği üzerinde oluşan vurguyu ITC'nin Balkan milliyetçiliğinin ITC liderliğini Osmanlıcılığın imparatorluğu kurtarmaya yetip yetmeyeceği konusunu yeniden gözden geçirmeye ittiği 1910'lardaki politikalarında yer alan örtük milliyetçi vurguya bir yanıt olarak görüyordu.

Ancak Türkler ve Kürtlerin birbirlerini düşman olarak gördükleri iddiası dikkatlice incelenmeden geçilmemelidir. Şüphesiz, imparatorluk çökerken Kürtler ITC rejimi altındaki siyasi geleceklerinden endişeliydiler. Ancak, Dersimi'nin Kürtlerin Türkleri düşman olarak gördükleri savını, ya da bunun tersini destekleyecek kanıt yok. Aksine, Birinci Dünya Savaşı öncesinde Kürtlerin çoğu kendilerini hâlâ Osmanlı toplumunun bir parçası olarak görüyordu. Dönemin Kürt yayınları incelendiğinde, Kürtlerin, her ne kadar faal olarak Kürt kimliğini ve kültürünü geliştirmeye girişmiş olsalar da Kürt milliyetçisi olmaktan çok hâlâ Osmanlı oldukları kolayca görülebilir.⁵² Kürt milliyetçiliğinin, Türk milliyetçiliğinin Kemalist yorumuyla çatıştığı çok daha sonraki bir dönemde yazan Dersimi, sonraki döneme ait duygularını diğer dönemlere de yansıtır görünüyor.

Kendinden önceki diğer örgütler gibi, 1912'de kurulmuş bir öğrenci derneği olan Kürt Hevi de bir Kürt devleti kurmayı amaçlamadığı ve Kürtlerin özerk olması veya ayrılması yönünde propaganda yapmadığı için milliyetçi bir dernek olarak görülemez. Ancak, hiç kimsenin bir Kürt devleti ola-

51 Karşıt bir sav için bkz. Kayalı, *Arabs and Young Turks*.

52 Örneğin, bkz. Celadet Bedirhan ile Kâmuran Bedirhan tarafından yazılmış bir kitap olan *Edirne Sükutunun İcyüzü*. Bu iki kardeş Kürt milliyetçiliği içindeki liderlikleriyle bilinirler; ancak 1913 yılında Bedirhan kardeşler açıkça Osmanlıcıydılar.

sılığını düşünmediğini veya tartışmadığını düşünmek saflık olur; neticede Kürtler, Balkan ve Ermeni milliyetçilerinden haberdardılar ve onlarla yakın temasları vardı. Ne var ki bu ancak daha sonraki bir Kürt derneğinin, Kürdistan Teali Cemiyeti'nin esas amacı haline geldi.

Kürdistan Teali Cemiyeti (KTC), 1918

Kürdistan Teali Cemiyeti,⁵³ Birinci Dünya Savaşı'nın, Osmanlı'nın yenileceğinin yakın olduğunun anlaşıldığı son yılında kuruldu. Osmanlı Devleti ile galip İtilaf Devletleri arasında 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması Osmanlı İmparatorluğu için ölüm kararı demektir. İttihat ve Terakki'nin içindeki seçkin grup imparatorluktan kaçtı; ama partinin ikincil üyeleri tutuklandı ve Malta'ya sürgün edildi. İmparatorluk tam bir karışıklık içindeydi. Bu arada, Woodrow Wilson tüm etnik azınlıklar için siyasi olarak kendi kaderini tayin hakkı öngören on dört ilkesini açıkladı.

İşte KTC bu ortamda, Mondros Ateşkesi'nden yaklaşık bir buçuk ay sonra 17 Aralık 1918'de kuruldu.⁵⁴ KTC'nin kurucuları, daha önceki Kürt örgütlerinin de başlıca üyeleri olan Kürt âyanıydı. Kadri Cemil (Zinar Silopi) anılarında KTC'nin idari heyetinin tam bir listesini sunuyor:

53 Bu cemiyet ayrıca Kürt Ligi ve Kürt Teali Cemiyeti (KTC) olarak da biliniyordu. Silopi, Kürt Teali Cemiyeti'nin Cemilpaşazade ailesinin liderliği altında bağımsız olarak Diyarbakır'da kurulduğunu ve daha sonra İstanbul Kürdistan Teali Cemiyeti'nin bir parçası olduğunu belirterek bu ikisi arasında bir ayrıma gider; Silopi, *Doza Kürdistan*, s. 54.

54 Oğuz AYTEPE KTC'nin 6 Kasım 1917 tarihinde gizlice kurulduğunu öne sürmektedir. Kürtler 1917 yılında KTTTC yerine, yönelim itibarıyla siyasi olmaktan ziyade, daha kültürel bir örgüt olan KTC gibi milliyetçi bir örgüt kurma fikrini geliştirmişlerdi; KTC'nin gizli ya da yasadışı olup olmadığı açık değildir. Biliyoruz ki KTC, merkezi hükümete kayıtlıydı ve 17 Aralık 1918'de legal hale geldi; bkz. AYTEPE, "Yeni Belgelerin Işığında Kürdistan Teali Cemiyeti", s. 9-16.

Başkan: Şemdinanlı Seyyid Abdülkadir

Başkan Yardımcıları: Emin Ali Bedirhani ve Fuad Paşa

Genel Sekreter: Hamdi Paşa

Muhasip: Şemdinanlı Seyyid Abdullah

Kurucu üyeler: Halil Bey, Mehmet Ali Bedirhani, Mehmet

Emin Ali Efendi, Şeyh Şefik, Şükrü Babanzade, Fuat Babanzade, Fetullah Efendi, Dr. Mehmet Şükrü Sekban⁵⁵

Tarık Zafer Tunaya bunlara Hikmet Babanzade, Aziz Bey, Kâmrân Ali Bedirhan, Necmettin Hüseyin ve Reşit Ağa gibi birkaç isim daha ilave ediyor.⁵⁶ Kürt araştırmacı İsmail Gölbaş, tamamı 167 isimden oluşan üyelerin kapsamlı bir listesini sunar. Bu listede daha sonra Türkiye’de Nurcu hareketin kurucusu olan Said Nursi de bulunur.⁵⁷ Öyle görünüyor ki üyelerin listesini sunan resmi bir belge bulunmuyor; ancak Oğuz Aytepe, Ankara’daki Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivi’ndeki belgelere dayanarak 212 üyenin ismini sayıyor.⁵⁸

Dönemin önde gelen Kürtlerinin anıları birkaç Kürt âyan ailesinin, KTC’nin liderliğini tekellerine aldığını gösteriyor. Bunlar, hepsi de örgütün kuruluşuna faal olarak katılmış olan Bedirhanlar, Şemdinanlar, Cemilpaşazadeler ve Babanlardı. Bu anılar, ayrıca bu aileler arasında Kürtlerin liderliği için şiddetli bir rekabet olduğunu da gösteriyor. Bu rekabetlerin en önemlisi, hiç kuşkusuz, Şemdinan ve Bedirhan aileleri arasındaki rekabetti. Bir sonraki bölümde görüleceği üzere, bu iki aile KTC’deki iki kutbu ya da hizbi oluşturdular.

KTC’nin tüzüğünde derneğin kuruluş amacının Kürtlerin refahını sağlamak olduğu belirtiliyor (Madde 1).⁵⁹ Örne-

55 Silopi, *Doza Kürdistan*, s. 56-57.

56 Tunaya, *Türkiye’de*, (1986), 2: 186-87.

57 Gölbaş, *Kürdistan Teali Cemiyeti*, s. 39-45.

58 Aytepe, “Yeni Belgelerin Işığında Kürdistan Teali Cemiyeti”, s. 13-15.

59 KTC tüzüğü Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, (1986), 2: 203’te yayınlanmıştır. Ayrıca bkz. 17 Haziran 1919 tarihli, F.O. 371/4191, 91082 künyeli belge.

ğın, Madde 4'te, idarenin (heyet-i istişare) görevinin Kürdistan'ın ve Kürt halkının (Kürt kavmi) gelişmesi için çalışmak olduğu söyleniyor.⁶⁰ KTTC'nin tüzüğünün aksine KTC'nin Osmanlı Devleti içindeki siyasi konumu belirsiz bırakılmış. Bu belirsizliğin milliyetçi amacı gizlemek için mi; yoksa derneğin gerçekten de açıkça milliyetçi bir program oluşturmadığından mı kaynaklandığını bilmiyoruz. KTC liderlerinin derneği yasal olarak ve Osmanlı bağlamında kurmayı tercih etmiş olmaları ikinci durumun daha doğru olabileceğini gösteriyor; fakat bunu gerçekten bilebilmek için fazla bilgiye sahip değiliz. Ne var ki KTC daha sonra Osmanlı kimliğinin bir parçası olmadan, ondan ayrı bir Kürt kimliği oluşturmaya çalıştı.

Her ne kadar KTC'nin tüzüğünde milliyetçi bir Kürt örgütü olduğu belirtilmiyorsa da örgütün daha sonraki faaliyetleri ve yayınları bu gerçeği kesin olarak doğrular. Bu savı doğrulayan en iyi kanıt *Jin* gazetesinde bulunur. Bu gazetede açıkça milliyetçi propaganda yapan pek çok makale yayınlanmıştı. Örneğin, *Jin*'e yazdığı bir makalede Siverekli Hilmi Kürt gençliğine sesleniyor, "Başkalarının metaini rağbet zamanı geçti... Yalnız kendi milletiniz için çalışınız. Unutmayınız ki bizim bugüne kadar ihmal edilmiş vasi' bir lisanımız, zengin bir tarihimiz vardır. İşte size bir düstur-ı felah: Faaliyet ve teşebbüs!"⁶¹

Ayrıca, KTC üyelerinin siyasi faaliyetleri de KTC'nin milliyetçi tasarıları için uluslararası yardım arayışı içinde olduğunu doğruluyor. Örneğin, 4 Ağustos 1919'da, KTC'nin idari heyeti, imparatorluk içindeki Kürtlerin milliyetçi isteklerini açıklamak için İstanbul'daki Amerikan, Fransız ve İngi-

60 *Kürt kavmi* ayrıca "Kürt ulusu" olarak da tercüme edilebilir. Tunaya, *Türkiye'de*, 2: 208-9.

61 Siverekli Hilmi, "Kürd Gençlerine", *Jin*, 19 Kasım 1918. 8: 9, Bozarslan, *Jin*, 2: 401'de yeniden basılmıştır.

liz elçiliklerini ziyaret ettiler. Zinar Silopi (Kadri Cemil) şöyle anlatıyor:

Cemiyet yönetim kurulunca seçilen bu kişiler İstanbul'da bulunan Amerikan, İngiliz, Fransız komiserlerini ziyaret ederek, Kürt milli taleplerini iletmekteydiler. Amerikan komiseri ile yaptıkları bir toplantıda Kürtler adına Seyyid Abdülkadir Efendi, Bedirxani Emin Ali Bey, Beddiüzzaman Mola Said, Doktor Şükrü Mehmet Bey uzun bir beyanatta bulunarak harita üzerinde Kürdistan sınırını belirterek, denizlerde bir çıkışlarının bulunmasının önemini açıklamıştır. Amerikan komiserinin Kürdistan'ın büyük bir kısmını içine alan bir Ermenistan oluşturmaya karar verildiğini söylemesi üzerine Beddiüzzaman cevaben, "Kürdistan, eğer deniz sahilinde olsaydı zırhlılarınızla belki bu kararı tatbik edebilirdiniz. Fakat Kürdistan dağlarına zırhlılar çıkamaz. Bu kararınız da tatbik edilemez" demişti.⁶²

Öyle görünüyor ki Kürdistan'da bağımsız bir Ermeni devleti tehdidi KTC'nin faaliyetlerini Osmanlı hükümetinin nezdinde onaylanmasını sağladı; zira Kürtler bölgede imparatorluğun toprak bütünlüğünü tehdit eden Ermenilere karşı her zaman dengeleyici bir güç olarak görülmüşlerdi. Üstelik, Osmanlı hükümetleri 1919 yılına kadar Kürtlerin siyasi faaliyetlerinden ciddi bir şekilde rahatsız olmuş görünmüyorlardı. Damat Ferit Paşa hükümeti, KTC'nin milliyetçi propagandalarından sadece Kürt vekillerin 1919'da Kürt devleti için uluslararası yardım aramaya başladığında kaygılandı. 10 Temmuz 1919'da Osmanlı hükümetinin temsilcileri –Bahriye nazırı Avni Paşa; eski şeyhülislâm Haydar Efendi ve Harbiye eski nazırı Ahmet Abuk Paşa– KTC üyeleri Seyyid Abdülkadir, Emin Ali Bedirhan, Mevlanzade Rifat, Kaptan Emin ve Albay Avni Bey'le bir araya geldiler. İn-

62 Silopi, *Doza Kürdistan*, s. 57.

giliz istihbaratı toplantısının içeriğiyle ilgili bilgi toplayabilmişti. 21 Temmuz 1919 tarihli bir İngiliz raporu hükümetin izni olmadan KTC temsilcileriyle görüşmelerini açıklaması istendiğinde Mevlanzade Rifat'ın şöyle cevap verdiğini bildiriyor:

Wilson ilkelerine göre her millet kendi refahı için çalışma hakkına sahiptir ve... Kürtler kendilerine özgürlük ve güvenlik sağlayacak tek gücün İngiltere olduğuna ikna olmuş görünüyordular. Bu yüzden İngiliz yetkililerine yaklaşmayı tercih edilir buldular. [Mevlanzade Rifat] Türkler daha kendi geleceklerinden bile emin değilken Türk hükümetinin Kürtlere herhangi çeşit bir bağımsızlık sağlamasının nasıl mümkün olacağını sordu.⁶³

Dikkat çekici bir şekilde bu belge İstanbul hükümetinin Kürtlere bağımsızlık vermeyi düşündüğünün ipuçlarını veriyor. Osmanlı hükümetinin bu konuda ciddi olup olmadığını veya sadece Kürtlerin bağlılığını mı ölçtüğünü bilmiyoruz. Ancak bildiğimiz bir şey var ki o da Wilson ilkelerinden cesaret alan KTC'nin 1919'da açık bir şekilde bağımsızlık ya da en azından özerklik istediği idi. *Jin*'de yayınlanmış bağımsızlık ya da özerklik isteyen birçok makale ve başyazı var.⁶⁴ Bu nedenle daha önceki Kürt örgütlerinin aksine KTC'yi haklı bir şekilde ilk "milliyetçi" örgüt olarak sınıflandırabiliriz.

KTC, Osmanlı toplumunun Kürt kesimlerini örgütlemek amacıyla iki Kürt derneği daha kurdu: Kürt Tamim-i Maarif

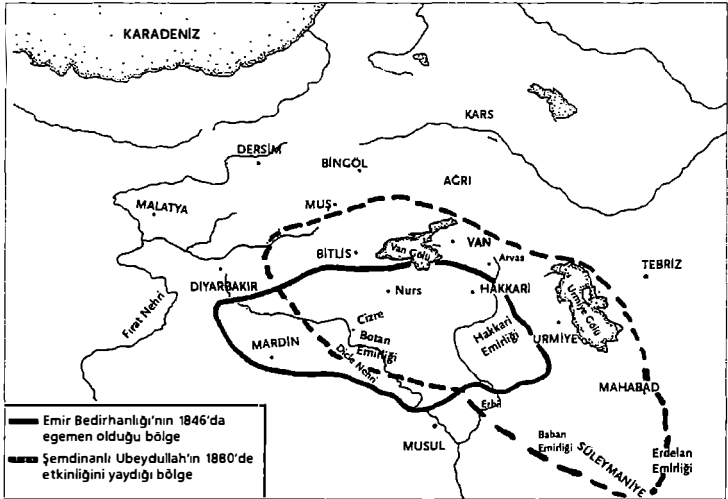
63 Great Britain Foreign Office, [112773/3050/44A], "Letter from Mr. Hohler (Constantinople) to Sir F. Tilley", [Mr. Hohler (İstanbul)'dan Sir F. Tilley'e mektup – ç.n.] 21 Temmuz 1919, British Foreign Office Documents on British Foreign Policy, 1919-1939, s. 696 içinde.

64 Örneğin bkz. Memduh Selimbegi, "Kürd Kulübünde bir Muhasebe", *Jin*, 1 Haziran 1919, ve ayrıca *Jin*, 26 Mayıs 1919. Bu makaleler İsmail Gökdaş, *Kürdistan Teali Cemiyeti*, s. 237-89'da yeniden yayınlandı.

ve Neşriyat Cemiyeti ile Kürt Kadınları Teali Cemiyeti.⁶⁵ Her iki dernek de 1919 yılında kuruldu. Ancak bu örgütler, aralarında bir birliğin olmayışından muzdariptiler ve açıkça ifade ettikleri amaçlarından biri olduğu halde İstanbul dışındaki Kürtlere etkin bir şekilde ulaşamadılar ve onları ulusal bir hareket için seferber edemediler ya da yaşam koşullarını eğitim veya ticaret yoluyla yükseltemediler. KTC'nin, İstanbul'daki Kürt aileleri arasındaki mücadelelere maruz kalışı en açık bir şekilde KTC'de 1920 yılında yaşanan bölünmede görülebilir. Rakip Şemdinan ve Bedirhan ailelerinin liderliği altında kutuplaşan KTC dağıldı. Cemilpaşazadeler ve Babanlarla birlik olan Bedirhaniler Teşkilat-ı İçtimaiye Cemiyeti isimli yeni bir örgüt kurdu. Milliyetçiliğin ayrılıkçı kanadında bulunduklarını açıkça beyan etmelerinin yanı sıra, Şemdinanlı ailesine duydukları muhalefet KTC'den ayrılanların kurduğu bu örgütün lider kadrosunu birleştirdi. Kürt emirliklerinin Nakşibendi Şemdinan ailesi, Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılın ilk yarısındaki merkezileştirici reformlarıyla Kürt emirliklerini ortadan kaldırmasından sonra, Baban ve Bedirhan ailelerinin toprakları üzerinde oldukça güçlü bir otorite kurdu. Önceden var olan bu düşmanlık Kürt milliyetçiliği anlayışını ve Kürt milliyetçiliğinin tezahür ediş biçimini belirledi. Bir sonraki bölümde bu bölünme ayrıntılı olarak inceleniyor.

Milliyetçi Kürt hareketlerinin kökenlerini araştıran bu bölümde, başlıca iki Kürt isyanını inceledik ve Kürt isyanlarının Birinci Dünya Savaşı öncesinde açık bir şekilde milliyetçi bir amaca sahip olmadığı sonucuna vardık. Bu sonuç, bu konuda yazılmış olan ve Kürt milliyetçiliğinin kökenle-

65 Memduh Selimbegi, "İki Hayırlı Eser: Kürd Kadınları Teali Cemiyeti - Kürd Talebe Hevi Cemiyeti", *Jin*, 26 Mayıs 1919; Gölbaş, *Kürdistan Teali Cemiyeti*, belge no XI, s. 272-276. Bu belgeler M. Emin Bozarslan'ın *Jin* gazetesi koleksiyonundan alınmıştır. İlginçtir, Kürd Kadınları Teali Cemiyeti'nin amaçlarından biri olarak şu söyleniyordu: "Bizim maksadımız Türklüğe karşı durmak değil, belki ona zahir olmak ve kendimizi [Kürtlüğü] tanıtmaktır."

Şekil 4.1. 1847 yılında Emin Bedirhan'ın, 1880 yılında Seyyid Ubeydullah'ın kontrol ettiği topraklar.

rini, yukarıda bahsedilen 19. yüzyıldaki savaşçı Kürt hareketlerinde bulan literatüre oldukça açık bir biçimde ters düşüyor. Osmanlı ve İngiliz arşiv belgeleri bu isyanların, toprak üzerindeki denetimlerini yeniden ele geçirmek veya genişletmek arzusu içinde olan yerel Kürt âyanının istekleriyle güdülendiğini gösteriyor.

1908'den sonra, Kürtler Osmanlı İmparatorluğu'ndaki diğer topluluklar gibi özgür bir siyasi ortama kavuştular; ama bu dönem uzun sürmedi. 1912-13 Balkan Savaşları'ndan sonra, imparatorluğu hiçbir muhalefete kulak asmadan tek elden yöneten ITC liderliği çok-uluslu özgürleşme sürecini tersine çevirdi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk unsurlarına vurgu yaptı. Bu dönemde bile Kürtlerin kendi kaderlerini tayin hakkı için açık bir taleplerini görmüyoruz. Kürt örgütleri Osmanlı sistemi içinde faaliyet göstermeyi tercih ettiler ve kendi cemaat kimliklerini korurken, adem-i merkezîyetçi/Osmanlıcı kimliklerini de muhafaza ettiler.

KÜRT MİLLİYETÇİLİĞİNİN ORTAYA ÇIKIŞINDA ESKİ BAĞLARIN VE ÂYANIN ROLÜ

Kürt âyanı kendi toplulukları içinde milliyetçilik fikrinin gelişmesinde çok önemli bir rol oynadı. Kürt liderliğinin oluşum safhasındaki doğası hakkında önemli ipuçları veriyor. Bu nedenle bu bölümde Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra milliyetçi olan Kürt liderlerin toplumsal, ailevi ve dinsel arka planlarındaki örüntüleri inceleyeceğiz. Kürt liderlerinin doğum yeri, eğitimi, yabancı dil bilgisi, akrabalık bağları, ve dini (Sufi) bağlılıkları gibi spesifik bilgilerin araştırıldığı bu bölümde yer vereceğimiz çeşitli gözlemleri şöyle özetleyebiliriz. Bir önceki bölümde tartıştığımız üzere, Kürt milliyetçiliği, Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığının sona erdiği Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen sonra eksiksiz bir siyasal hareket olarak ortaya çıktı. Bu savaş insanların yaşamının her yönünde çok büyük etkiler bıraktı. Grup dayanışması da yaşamın önemli yönlerinden biriydi. Dünyanın siyasal statükosunu yıkacak kadar büyük bir felaket olan Birinci Dünya Savaşı, halkların siyasal bağlılıklarını yeniden biçimlendirmelerine hem olanak sağladı, hem de onları buna zorla-

dı. Yeni şekillenmekte olan bu kimlikler için Bağımsız devletler kurmaya yönelik, toprağa dayalı talepler de bu dönemde ortaya çıktı. Kürt milliyetçiliğinin eksiksiz bir siyasal hareket olarak ortaya çıkması da yine bu dönemde gerçekleşti.

Milliyetçi liderlik bu erken dönemde, bütünüyle olmasa da öncelikle aileleri bir zamanlar Kürdistan'da tımar sahibi ya da mültezim olarak geniş arazilere sahip olan âyan tarafından üstleniliyordu. Bu önde gelen Kürtlerin önemli bir bölümü Sufi, özellikle de Nakşibendi'diler. Bu liderlerin geçmişlerini daha yakından incelediğimizde, bu kişilerin milliyetçi liderler olarak siyasi faaliyetlerinin öncesinde akrabalık bağları ya da Nakşibendi ağı kanalıyla birbirleriyle bağlantılı olduklarını gösterir. Eskiden gelen bu bağların ve rekabetlerin bu kişilerin siyasi davranışlarında ve Kürt milliyetçiliğinin geleceğinde belirleyici bir unsur olduğu açıktır.

Kürt milliyetçi liderliğini örneklemek için Kürdistan Teali Cemiyeti'ni seçtik. Kürtler her ne kadar 20. yüzyılın ortalarında çeşitli "kültürel derneklerde" örgütlenmiş olsalar da, örgütleri ancak 1918 yılında, 17 Aralık 1918'de resmen kurulan KTC ile siyasallaştı ve milliyetçi taleplerde bulunmaya başladı. Kürt liderliğini temsil etmek üzere bu örgütü seçmemin nedeni KTC'nin sadece en iyi örgütlenmiş ve en kapsayıcı Kürt örgütü olmasından değil, daha da önemlisi liderleri bağımsızlık, ya da en azından özerklik talep ettikleri ve faaliyetleri açıkça milliyetçi olarak tanımlanabileceği içindir. KTC'nin resmi bir üye listesi yoktur; ancak birinci el kaynaklar cemiyetin kurucularının ve faal mensuplarının isimlerini sağlamaktadır.¹ Elimizdeki veriler mükemmel olmasa da, ilk milliyetçi Kürt liderlerinin niteliklerini sergilemek açısından yeterlidir.

1 Bu araştırmanın daha eski bir versiyonu için bkz. Özoglu, "Nationalism and Kurdish Notables in the Late Otoman and Early Republican Era", s. 343-409.

Erken dönem Kürt milliyetçi söyleminin farklılık gösteren ve dolayısıyla kırılğan niteliğini daha iyi vurgulamak için, KTC'nin kuruluşundan iki yıl sonra mensupları arasında ideolojik bir kutuplaşmaya neden olan örgüt içi bir ayrışma meydana geldiğini hatırlamak önemlidir. Bu ayrışma bir kişinin milliyetçiliğin özerklik yanlısı ya da ayrılıkçı kanadına bağlılığını belirlemede akrabalığın ve Sufi bağlarının önemini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Özerklik yanlılarının liderliğini Şemdinanlı Seyyid Abdülkadir yaparken, ayrılıkçıların lideri Emin Ali Bedirhan'dı. Bu hiziplerin yandaşları ayrılıkçı grupta akrabalık temelinde, özerklik yanlısı grupta ise Sufi bağlantıları temelinde bir araya gelmişlerdi. KTC'nin kimi üyelerinin ailevi geçmişlerini, akraba ilişkilerini ve dini bağlarını tartışmaktaki esas amacım ilk dönem Kürt milliyetçi liderlerinin geçmişlerindeki olası kalıpları saptayıp incelemektir. İkincil olarak ise Ortadoğu çalışmaları alanında başka karşılaştırmalar için somut bir vaka araştırması sağlamayı ve Ortadoğu milliyetçilikleri arasındaki yapısal benzerlikleri saptama çabalarına yardımcı olmayı umuyorum.

Nakşibendi Şemdinan ailesi

Hiç kuşkusuz erken dönem Kürt milliyetçileri arasındaki en önemli ve etkili liderlerden biri 1880'li yılların başında İngilizlerin büyük ilgisini çeken Ubeydullah'ın oğlu Şemdinanlı Seyyid Abdülkadir'dir. Ubeydullah'ın milliyetçi bir şahsiyet olarak görülmemesi gerektiğini iddia etmiştim. Ancak Ubeydullah'ın oğlu Abdülkadir hiç şüphesiz Kürt milliyetçiliğinin ilk dönemlerinde önemli bir şahsiyetti. Gerçekten de Abdülkadir hakkındaki biyografik bilgiler bizlere eskiden gelen bağların, bağlılıkların ve rekabetlerin bu erken dönemdeki rolü hakkında değerli bilgiler sunmaktadır.

Seyyid Abdülkadir (1851-1925)

Abdülkadir² Hakkâri'nin Şemdinan kazasında doğdu.³ Babasının gözetiminde kendi memleketinde Nakşibendi geleneğiyle eğitim gördü. Nakşibendi tarikatının seçkin bir mensubu olarak gördüğü eğitim, onun Kürtçeye ek olarak Türkçe, Arapça ve Farsça konuştuğunu gösteriyor. İngiliz yetkililere hitaben Fransızca yazılmış ve Abdülkadir tarafından imzalanmış bir mektup Abdülkadir'in Fransızca okuyup yazabildiğine işaret eder gibi görünüyor;⁴ ancak Fransızca mektubu kendisinin mi yazdığını yoksa maiyetindekilerden birinin tercüme mi ettiğini bilmiyoruz. Muhtemelen ikinci durum doğrudur. Birinci el kaynaklar Abdülkadir'in herhangi bir Avrupa dilini okuyup yazabildiğini belirtmiyor.

Abdülkadir özerklik yanlısı Kürt liderliğini temsil ediyor ve yönetiyordu; dolayısıyla KTC içindeki konumunun ve faaliyetlerinin yakından incelenmesi gereklidir. Babası Ubeydullah'ın ayaklanmasının Osmanlı Devleti tarafından bastırılmasının ardından Abdülkadir babasıyla birlikte 1881 yılında Hicaz'a sürüldü. 1896 yılından önceki bir zamanda İstanbul'a dönmüş olsa gerek; çünkü 1895 yılında İTC'nin İstanbul şubesinin listesinde adını görüyoruz.⁵ Ancak II. Abdülhamid'e karşı yapılan bir suikasta adı karıştığı için 1896 yılında yeniden, ancak bu kez Mekke'ye sürüldü.⁶ O zaman-

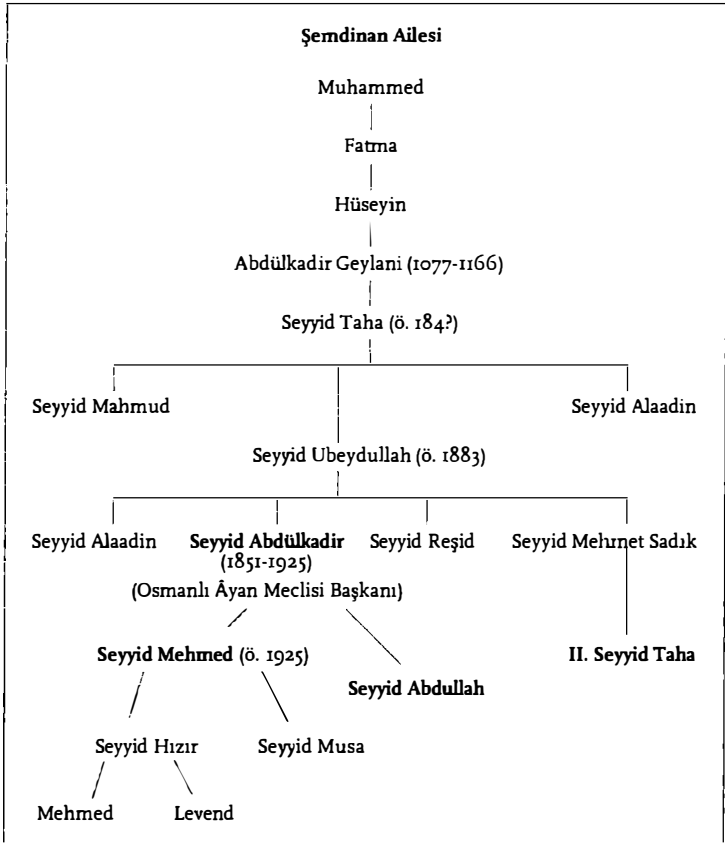
2 Aksi belirtilmedikçe burada sunulan bilgiler Abdülkadir'in torunu Hızır Geylan ile 19 Kasım 1996'da İstanbul, Suadiye'de yapılan mülakatta toplanmıştır.

3 Bu bölge ayrıca "Nehri" olarak da adlandırılır.

4 Mektup 20 Haziran 1920 tarihlidir; F.O. 371/5069.

5 Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt*, s. 188; bu isim listede Şeyh Abdülkadir Efendi olarak belirtilmiş. Ayrıca bkz. Badıllı, *Bediüzzaman Said-i Nursi*, 1: 543.

6 Paul Fesch, *Constantinople: Aux derniers jours d'Abdul Hamid*, s. 334'te Abdülkadir'in ailesiyle beraber 1896 yılında Mekke'ye sürgün edildiği belirtiliyor. Aynı bilgi Ramsaur, *Young Turks*, s. 33'te de verilmiş. Ayrıca bkz. Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt*, s. 216-8.

Şekil 5.1. Hızır Geylan tarafından sağlanan el yazması şemaya dayanan Şemdinan ailesinin soy ağacı. Koyu yazılmış isimler KTC üyeleridir.

lar sultan/halife II. Abdülhamid'e karşı çalışan bir yeraltı örgütü olan İTC'de adına rastlamamız ilginçtir; çünkü Abdülkadir'in bizzat kendisi Osmanlı dini düzeninin bir parçasıydı. Durum her ne ise, 1905 yılında Abdülkadir Mekke'den Beyrut'a hareket etti. 1908 Jöntürk Devrimi'nden sonra İTC liderlerinden Enver Paşa, Abdülkadir'den Kürt aşiretlerinin İTC rejiminin otoritesini kabullenmeye ikna etmesi için hizmet talep etti. Enver Paşa ile yapılan bir toplantıda Abdül-

kadir, Kürt aşiretlerini ITC'nin otoritesini tanımaya ikna etmek için telgraf çekmeyi kabul etti.⁷

İşte Abdülkadir bu dönemde İstanbul'a dönmüş olmalı. Seyyid Abdülkadir İstanbul'a ulaştıktan hemen sonra 2 Ekim 1908'de kurulan Kürd(istan) Teavün ve Terakki Cemiyeti'nin kurucularından biri oldu. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Jön Türk Devrimi'nden sonra ortaya çıkan liberal atmosferden etkilenen Abdülkadir ile Babanlar ve Bedirhanlar gibi diğer Kürt âyan aileleri, İstanbul'da kurulmuş olan bu kent tabanlı kültür cemiyetine katkıda bulundular. Ancak *Takvim-i Vekayi* adlı Osmanlı gazetesindeki mektuplardan biliyoruz ki bu örgüt ayrıca Bitlis, Musul ve Diyarbakır'ın kentsel bölgelerinde de faaldi.⁸ Bu, Abdülkadir'in diğer rakip aileleri kapsayan bir Kürt örgütündeki ilk liderlik deneyimiydi. Üstelik liderliği sorgulanmaktan hiç de kurtulamamıştı.

Osmanlı Meclis tutanakları (*Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi*) Abdülkadir'in 1910 Mart ayı öncesinde Osmanlı üst meclisi olan Âyan Meclisi'ne atandığını ve 1920 yılına kadar bu makamda kaldığını göstermektedir.⁹ Abdülkadir, Âyan Meclisi'ne atanmasıyla birlikte Osmanlı bürokrasisiyle bütünleşmeye başladı. Onun, yeniden hayata geçirilen Hamidiye Alayları'na asteğmen olarak hizmet ettiği gibi bir iddia da mevcuttur.¹⁰ Büyük savaş sonrasında Abdülkadir, Osmanlı Meclisi'nin alt heyeti olan Şura-yı Devlet'in başkanı ol-

7 Hızır Geylan, mülakat.

8 Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, 1: 404, n. 3.

9 *Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi*, 16 Mart 1910, âyan mensubu olan Abdülkadir'in İran'dan İstanbul'a çağrıldığını kaydediyor. Abdülkadir, mecliste okunan telgrafında İstanbul'a dönüş yolunda olduğu yanıtını veriyor, bkz. 5 Nisan 1910 tarihli oturumun tutanakları.

10 Hızır Geylan bana bu iddia ile ilgili belirli bir tarih vermedi; bu muhtemelen Hamidiye Alayları'nın yeniden canlandırıldığı ve kullanıldığı 1912-13 Balkan Savaşları sırasında olmuştu. Ancak, ben bu iddiayı destekleyen başka kanıt görmedim.

du; bu, Osmanlı bürokrasisinde oldukça saygın bir makam-
dı.¹¹ En önemlisi de açıkça milliyetçi bir program öne sü-
ren Kürt siyasal örgütü KTC'nin bu tarihten önce kurulma-
sıdır. KTC'nin oluşumu sırasında ve sonrasında Abdülkadir
Osmanlı sistemindeki konumunu korudu ve ayrıca Osman-
lı siyasetine katıldı.¹² Örneğin 1919 yılında ikinci Hürriyet
ve İtilaf Fırkası'nın da mensubuydu. Bu partiye ne zaman
katıldığını, ya da ne tür siyasal faaliyetlere dahil olduğu-
nu tam olarak bilmiyoruz. Fakat bu partinin, Osmanlı siya-
si yelpazesinde ITC'nin tam zıt ucunda bulunduğunu bili-
yoruz. Abdülkadir'in partideki üyeliği ve Âyan Meclisi'nde-
ki konumu dikkate değer, zira bunlar Kürt liderleri ile Os-
manlı siyasal arenasındaki bağlantıyı su götürmez bi-
çimde göstermektedir. Bu konumu ayrıca, Abdülkadir'in
1919 yılı öncesinde bir zamanlar hizmet ettiği siyasal hare-
ket olan ITC'ye karşı büyüyen muhalefete katıldığını orta-
ya çıkarmaktadır.

Abdülkadir İstanbul'daki Kürtler arasındaki otoritesini
kısmen Osmanlı Devleti içindeki konumundan, kısmen de
dini şeceresinden alıyordu. 20. yüzyılın başlarında yaklaşık
on bin olarak tahmin edilen İstanbul'un Kürt nüfusu sadece
âyandan ve âyanın çocuklarından değil, aynı zamanda bir-
çok emekçiden oluşuyordu. İngiliz kaynaklarına göre Ab-
dülkadir dinsel çekiciliği nedeniyle İstanbul'daki Kürt işçi-
leri arasında seviliyordu.¹³ Ermeni hamal nüfusunun yerini
almak için İstanbul'a gelmiş olan bu işçiler çoğunlukla ha-
mallık yapardı. Bedirhan ailesi kendisine meydan okudu-
ğu zaman, İstanbul'da yaşayan köklerinden koparılmış bu

11 Türkgeldi, *Görüp İştittiklerim*, s. 195. Ayrıca bkz. Gölbaş, *Kürdistan Teali Ce-
miyeti*, s. 16. Açık bir şekilde, Abdülkadir siyasetçi olarak atanmaktan ziyade,
bir bürokrat olarak atanmıştı. Âyan mensupları hükümet ve sultan tarafından
atanırlardı.

12 Tunaya, *Türkiyede Siyasi Partiler*, (1986), 2: 264.

13 F.O. 371/5069, E.6148, no. 725/M.1743/5.

Kürt nüfusunun sağladığı destek Abdülkadir'in gücüne katkıda bulundu.

Abdülkadir 1918 yılında, Emin Ali Bedirhan'ın üstü kapalı muhalefetine karşın KTC başkanlığını üstlendi. Babası Seyyid Ubeydullah gibi Abdülkadir de, yöneticisi olabileceği özerk bir Kürt devleti kurma fikri üzerinde durdu; ancak babasından farklı olarak İngiliz yardımı arayışına girdi. Sevr Antlaşması'yla sonuçlanan 1919 yılındaki Paris Barış Konferansı sırasında Kürt meselesine ilişkin uluslararası görüş açısını etkilemeye çalıştı.¹⁴ Kadri Cemil anılarında, Abdülkadir ve arkadaşlarının Amerikan, Fransız ve İngiliz hükümetlerinin İstanbul'daki temsilcilerini Kürt milliyetçi davasını desteklemeleri için ziyaret ettiklerini belirtir. Ancak Amerikan politikası özellikle Kürdistan pahasına bağımsız bir Ermenistan'dan yana olduğu için KTC sesini duyurma imkânı bulamadı. Sadece İngilizler Abdülkadir'e Kürt ulusal haklarını tanıyacakları sözünü verdiler.¹⁵ İngilizlerin Seyyid Abdülkadir'e bakışı İstanbul'daki Britanya Yüksek Komiseri Mr. Ryan'ın 1920 tarihli bir notunda görülebilir. Komiser Abdülkadir'in kendisini Kürt yöneticisi konumuna getirmesini istediğini belirtmektedir.

Abdülkadir Efendi... Türklerden çok farklı olduğunu iddia eden Kürtlerin işbirliğini... öneriyordu... [Ancak] onda dinsel güdünün ağırlığı oldukça fazlaydı ve sanırım bundan dolayı, saltanata sadık olmasa da, muhtemelen halifelige gönülden bağlı olduğu için, Türk bayrağı altında özerkliği onaylamaktadır.¹⁶

14 Göltaş, *Kürdistan Teali Cemiyeti*, s. 19; Silopi, *Doza Kürdistan*.

15 Silopi, *Doza Kürdistan*, s. 57. Osmanlı hükümeti, Abdülkadir'in İngilizlerle ilişkilerinin farkındaydı. İngilizler ve Seyyid Abdülkadir'e kalın bir dosya vakfedilmiştir; B.A., Dahiliye Nezareti, Kalem-i Mahsusa (DH-KMS) 4403/28, Recep 1338 (1920).

16 Doc. 160 [E 1776/11/44], 24 Şubat 1920, British Foreign Office'te yayınlanmıştır, *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Fo-*

Alıntı, Abdülkadir'in özerklik yanlısı eğilimlerini göstermesi açısından önemlidir. Bu alıntı ayrıca kendisinin dinsel kimliğinin önemini de vurgulamaktadır. İngiliz arşiv belgeleri Abdülkadir'in hedefiyle ilgili daha çok bilgi sunar. Ryan'ın halefi İstanbul Yüksek Komiseri Richard Webb, Lord Curzon'a yolladığı raporda şöyle diyordu:

Kişisel sohbetlerde [Abdülkadir] Kürdistan'ın ihtiyacı olan şeyin İngiliz himayesindeki idari bir ayrılma olduğunu ve eğer bu temin edildiği takdirde Türkiye'den bağımsızlığın şart olmayacağını [iddia etti]. Eğer İngiliz hükümeti kendisinin isteklerini karşılarsa ve ona savunduğu gibi Kürdistan'da önder bir konum verirse, onların istediği herhangi bir anda bağımsızlığını ilan etmeye hazır olabilir. Bu arada kendinden aşırı taviz vermek de istemiyor ve hiç kuşkusuz Halife'ye yönelik büyük hürmete binaen büyük bir kitleyi harekete geçirebilir.¹⁷

Bu raporda Abdülkadir'in halifelik makamına hürmet ettiği ve bu makamın feshinden yana olmadığı açıktır. Ancak Abdülkadir, İngilizlerin desteğini almak için tam bağımsızlığı bütünüyle ihtimal dışı bırakmamak konusunda da oldukça dikkatliydi. Abdülkadir, İngilizler tarafından Kürdistan'ın yöneticisi olarak iş başına getirilmeyi istiyordu. Eğer Britanya ayak direseydi, Abdülkadir Kürdistan'ın bağımsızlığını ilan etmeye hazırdı. Britanya gerçekten de bağımsız bir Kürt devletinden yana mıydı? Bir İngiliz arşiv belgesinde yapılacak kısa bir inceleme İngilizlerin bu fikri göz önünde bulundurduklarını fakat nihai olarak Kürtlerin bağımsızlığına taraftar olmadıklarını göstermektedir. Anadolu'da ba-

reign Office Confidential Print, Bölüm 2, Seri B, "Turkey, Iran and the Middle East: 1918-1939", s. 281-82. Metnin Türkçe çevirisi Ahmet Mesut, *İngiliz Belgelerinde Kürdistan: 1918-1958*, İstanbul: Doz Yayınları, 1992, s. 120'den alınmıştır – ç.n.

17 F.O. 371/5068, kayıt no. E. 4396/11/44; rapor 20 Mayıs 1920 tarihlidir.

ğımsız bir Kürdistan fikrinin muhaliflerinden biri olan Mr. Ryan şöyle demektedir:

Bir önceki memorandumda Majestelerinin hükümetinin, ülkede ulusal hareketin aşırılık yanlılarına açıkça muhalefet etme, ılımlı unsurlardan oluşan bir blokla işbirliği yapma, görece geniş bir Türkiye'nin muhafaza edilmesi ve tüm Türkiye üzerinde gizli olmasına rağmen etkili bir yabancı (öncelikle Anglo-Fransız) denetimi temelinde yeni bir politikanın akla yatkınlığını mütalaa etmesi gerektiğini tavsiye etmiştim. Eğer bu politika benimsenseydi, Seyyid Abdülkadir ve Bedirhanlar gibi adamlara soylarından gelen ve dinsel nüfuzlarının önemli olduğu bölgelerin idaresinde, dikkatle denetlenecek olsa da hatırı sayılır bir rolün sağlanmasıyla bu kişilerin tasarıya uydurulması muhtemel hale gelebilirdi. Bunun Kürdistan'ın Türkiye'den resmen ayrılmasından ve bunu takiben de İngiliz ve Fransız himayeleri altında bölünmesinden daha iyi sonuçlar doğuracağından başka bir şey düşünemiyorum.¹⁸

Her ne kadar istisnalar olsa da, (1921 yılında kurulan) Ortadoğu Şubesi'nde hizmet eden yüksek mevkideki İngiliz memurlar arasında hâkim olan görüş buydu.¹⁹ Britanya hükümeti ayrı bir Kürt devletini bölgedeki çıkarlarına uygun bulmadı, fakat bölgeyi gizlice kontrol etmek için Abdülkadir'in nüfuzunu kullanmak istedi. Ancak Britanya Kürt milliyetçi isteklerini, bunları Osmanlı İmparatorluğu'na ve sonra Türkiye'ye karşı kullanma umuduyla hiçbir zaman engellemedi. Bu nedenle 1920 Sevr Antlaşması'na Türklerin Kürt ulusal haklarını tanıması şartını koydu; Kürtler Milletler Cemiyeti'ne kendi kendilerini yönete-

18 Ryan, Doc. 160 [E1776/11/44], 24 Şubat 1920 British Foreign Office, *British Document* içinde.

19 Örneğin Kürt Lawrence'i olarak bilinen meşhur Binbaşı Noel gibi.

bildiklerini kanıtlarlarsa Türkiye onların egemenliğini tanıyacaktı (özellikle 62. ve 64. maddeler). Ancak 1923 yılında “bağımsız Kürdistan” umuduna son veren Lozan Antlaşması, Sevr’in yerini aldı.

Bu süre zarfında KTC içinde ayrılıkçılarla özerklik yanlıları arasında bir bölünme gerçekleşti. Osmanlı Meclisi’nin diğer mebusları tarafından kendisine baskı yapılan Seyyid Abdülkadir, 27 Şubat 1920 tarihinde *İkdam* gazetesine bir mülakat verdi. Mülakatta Osmanlı İmparatorluğu’ndan ayrılmak ve bağımsız bir Kürdistan kurmak istediği yönündeki suçlamaları reddetti ve şunu belirtti: “Bugün Kürtler beş-altı vilayette ikamet ediyorlar; [bizler] [Türk] hükümetinden bu vilayetlere özerklik vermesini istiyoruz. Kendi idarecilerimizi kendimiz seçelim; ama Türkler de bu özerk idarede yer alabilirler.”²⁰ Bağımsızlık karşıtı böylesi cüretkâr bir ifade Bedirhani hizbini, özerklik yanlılarına karşı çıkmak için harekete geçirdi. Emin Ali Bedirhan, Abdülkadir’i başkanlıktan azletti ve KTC’den attı. Buna karşılık Abdülkadir KTC’yi dağıttı ve yeni bir seçim çağrısında bulundu.²¹ Bir İngiliz raporu Abdülkadir’in zaferini şu şekilde göstermektedir: “Cemiyetin [KTC] yeni komite seçimleri, Konstantinopolis’teki Kürt işçi sınıfı yığınının desteğine sahip olmasından tahmin edildiği üzere Seyyid Abdülkadir açısından tam bir zaferle sonuçlandı.”²²

Abdülkadir’in zaferinden kısa bir süre sonra Emin Ali Bedirhan ve ayrılıkçı grup KTC’den ayrıldı. Bu bölünme KTC’nin siyasi faaliyetlerini bir hayli engelledi. Örneğin bu

20 F.O. 371/5068; E.4396/11/44’ta, *İkdam* 27 Şubat 1920’den çevrilen metnin tamamı bulunur. Siyamend Othman, mülakatın ayrıca *Tasvir-i Eşkâr*’da yayınlandığını ve 9 Mart 1920’de *New York Times*’de yeniden yayınlandığını ileri sürüyor. Bkz. Othman, “Kurdish Nationalism,” *Armenian Review* (Spring 1989): 42 no 1, s. 53.

21 F.O. 371/5068; E.4396/11/44.

22 F.O.371/5069, E.6148, No.725/M.1743/5. Yüksek Komiser J.H. de Bobeck’ten Lord Earl Curzon’a yazılmış 20 Mayıs 1920 tarihli mektup.

büyükölükteki kopuş Britanya'yı İstanbul ya da herhangi başka bir yerde Kürtlerin tamamı adına konuşabilecek tekil bir otorite bulunmadığına ikna etti. Bu kopuş büyük olasılıkla Ortadoğu'da konuşlanmış Britanya memurlarının Kürt toplumunun büyük bir kısmını Osmanlı İmparatorluğu'na karşı seferber edebilecek bir "Kürt Şerif Hüseyin" in mevcut olmadığına inandırdı. Ayrıca bir Kürt hizbini desteklemek ille de başarı getirmeyecekti. Dolayısıyla bu çok kritik anda böylesi bir kopuş Kürtlere, çok gerek duydukları İngiliz desteğine mal oldu.

Sonraki beş yıl içinde (1920-25) Abdülkadir yeni Türkiye'nin kuruluşunu oldukça yakından izledi ve bir noktada Kemalist hareketi yok etmek için İngilizlere yardım teklifinde bulundu. Bu dönem aynı zamanda her iki hizbin de Kemalistlere karşı çıkmaya başladığı bir dönemdi. Bir memorandumda Britanya Yüksek Komiseri Mr. Ryan şunu belirtir: "Abdülkadir'in birkaç ay önceki doktrini Kürtlerin Kemalistleri *yok etmek* [vurgu benim] ve Bolşevik ilerleyişine set çekmek için kullanılabileceğiydi."²³ Bu ifade Abdülkadir'in, başarıları bir Kürt devleti olasılığını ve tabii Abdülkadir'in bu devletteki liderliğini tehdit eden Kemalistlere yönelik düşmanca tavrını göstermesi açısından son derece önemlidir. Abdülkadir'in Kemalist harekete karşı düşmanca tavır 8 Mart 1920 tarihinde Osmanlı Meclisi'nde verdiği demecinde de açıktır. Abdülkadir, demecinde Kürdistan'daki Kemalist güçlerin Kürtleri Büyük Britanya'ya karşı kışkırttığı ve bu İngiliz-karşıtı faaliyetlerin Osmanlı İmparatorluğu için vahim bir sorun teşkil edeceğinin üzerinde durdu.²⁴ Anadolu'daki Kemalistler Kürtlerin özerkliğine, İstanbul hükümeti kadar müsamahakâr değildi ve Kürtlerin ayrılmasına kati

23 F.O. 371/3346, 23 Aralık 1920.

24 Bu konuyla ilgili kapsamlı tartışma için bkz. *Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi*, 8 Mart 1920 tarihli oturum.

bir biçimde karşıydı. Öyle görünüyor ki Abdülkadir, Kemalist rejim altında bir Kürt devleti ihtimalinin zayıflığının farkında olduğundan, Anadolu'daki Kemalist hareketi yok etmek için İngiltere'ye yardım teklifinde bulundu.

Buna mukabil, Kemalistler Abdülkadir'in temsil ettiği dini otoriteden memnun değildi ve hiç şüphesiz Abdülkadir'in kendilerine yönelik hasmane duygularının farkındaydılar. İntikam için uygun zaman yeni Cumhuriyet hükümetinin 1925 yılında Kürdistan'daki bir Kürt isyanını bastırmasıyla geldi. Şeyh Said İsyanı olarak bilinen bu isyan yeni Türkiye'ye içeriden gelen ilk esaslı meydan okumaydı. Bir Nakşibendi şeyhi olan Said, Bingöl bölgesinde Kemalist rejime karşı başkaldırdı. Şeriatın geri getirilmesi peşindeydi ve bu amaçla İstanbul'daki Abdülkadir'le temasa geçti. Ankara hükümeti, isyanı, başladığı 8 Şubat 1925'ten itibaren oldukça ciddiye aldı ve askeri kuvvetlerini bölgede konuşlandırdı. Şeyh Said'in milisleri her ne kadar Diyarbakır civarındaki birkaç kasabayı ele geçirebilmeyi başarsa da hükümet kuvvetleri bunları 15 Nisan 1925'te yeniden geri aldı ve Şeyh Said'i de yakaladı. Şeyh Said, isyanın bastırılmasından birkaç ay sonra yargılandı ve 29 Haziran 1925'te idam edildi. Genç Türkiye Cumhuriyeti ayrıca Seyyid Abdülkadir'i de Diyarbakır İstiklal Mahkemesi'nde isyanla bağlantısı olduğu iddiasıyla yargıladı. İsyan hükümete, ateşli bir anti-Kemalist olduğu kanıtlanan Abdülkadir'i saf dışı etmek için bir gerekçe sağlamıştı. Abdülkadir ve oğlu Mehmet vatan hainliğinden suçlu bulundular ve İstiklal Mahkemesi'nce ölüme mahkûm edildiler. 27 Mayıs 1925'te, Şeyh Said'den hemen önce idam edildiler. Öteki oğlu Abdullah İran'a kaçmayı başardı. Abdülkadir'in idamı, Kemalistlerin, Mustafa Kemal ve Türk milliyetçileri aleyhine İngilizlerle işbirliği yapan etkili bir Nakşibendi şeyhinden aldıkları intikam olarak görülebilir. Sonraki dönemde ailenin hayatta

kalan hiçbir mensubu Türkiye'deki Kürt milliyetçi örgütlerinde yer almadı.²⁵

Şemdinan ailesi Kürt milliyetçiliğinin özerklik yanlısı soyunu temsil ediyordu ve Seyyid Abdülkadir bu ailenin tavırlarının canlı simgesi oldu. En önemli rakibi Bedirhan ailesi gibi, işi ayrılık veya doğrudan bağımsızlığı savunmaya kadar vardırmamasıyla daha çok dinsel yönelimli Kürt siyasal liderlerinin tipik bir örneğiydi. Ancak yine de Abdülkadir iki önemli açıdan bütün hiziplerin Kürt liderlerinin bir simgesiydi: Birincisi, Kürt milliyetçiliği için faal olarak çalışmaya ancak Osmanlı İmparatorluğu çöküşün eşiğindeyken başlamıştı. İkincisi, bölünmez bir Türk ulusal devletini savunukları ve neticede Kürtlerin ve diğer etnik azınlıkların bununla bütünleşmesini veya itaatini istedikleri için Kemalist-Türk milliyetçilerine karşı çıkmıştı.

Bedirhan ailesi

Kürt milliyetçiliğinin ilk evresinde Şemdinan ailesinin liderlik yarışındaki en büyük rakibi Bedirhan ailesiydi. Bedirhan Paşa'nın Kürt tarihinde milliyetçi bir şahsiyet olarak görülmemesi gerektiğini, çünkü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'na karşı başkaldırısının milliyetçi bir tasarıdan kaynaklanmadığını önceki bölümde göstermiştik. Ancak Bedirhanların bir sonraki kuşağı Kürt milliyetçiliğinin ortaya çıkışında ve gelişiminde önemli roller oynamışlardır. Bedirhan Paşa'nın birçok çocuğu İkinci Meşrutiyet döneminde (1908-

25 Melik Fırat, kendisiyle 26 Ekim 1996'da yaptığım mülakatta, Seyyid Abdülkadir'in North Caroline Üniversitesi'nde eğitim görmüş bir mühendis olan torunu Hızır Geylan'ın herhangi bir Kürt olayına katılmaktan kaçındığını belirtti. Ben bunu, kendi Kürt -özellikle de âyan- soy kütüğünden bahsederken oldukça dikkatli davranan Hızır Geylan'la yaptığım mülakatta da gözlemledim. Bir Türk'e evli olan Hızır Geylan mülakatımızda çocuklarının hiçbirinin Kürtçe bilmediğini belirtti.

20) ortaya çıkan Kürt örgütlerinde aktif roller üstlendiler. Kürt milliyetçiliğinin siyasal bir hareket olarak ortaya çıktığı Birinci Dünya Savaşı arifesinde, Bedirhan'ın yaşça büyük çocuklarından biri olan Emin Ali, Kürt bağımsızlığının ateşli bir savunucusu ve Kürt milliyetçiliği davasının bir şampiyonu haline geldi.

Emin Ali Bedirhan

Emin Ali Bedirhan (1851-1926) hiç şüphesiz Kürt milliyetçiliğinin kendini en çok vakfetmiş ve en tanınmış temsilcilerinden biridir. Girit'te doğdu ve Bedirhan Paşa'nın yirmi bir oğlundan biriydi.²⁶ Emin Ali'nin (ayrıca Mehmet Emin olarak da bilinir) sekiz çocuğu vardı²⁷ ve bunlardan üçü –Süreyya, Kâmuran ve Celadet– milliyetçi faaliyetlerde etkin bir biçimde yer aldılar.

Emin Ali, Bedirhan Paşa'nın çocukları arasında daha iyi eğitim almış olmasıyla öne çıkar. En azından Türkçe, Arapça, Kürtçe (Kurmanci) ve Fransızca okuyup yazabilen Emin Ali hukuk öğrenimi gördü ve Osmanlı yargı sisteminde savcı oldu. Emin Ali, Osmanlı Devleti'ne savcı, yargı müfettişi ve hâkim olarak Adana, Selanik, Ankara ve Konya'da memurluk hizmetinde bulundu.²⁸ 1906 yılında kuzeni Abdürrezzak²⁹ (Abdülhamid'in eski başmabeyncisi) ve kardeşi Ali Şamil (Üsküdar askeri valisi) sarayla yakın temas halinde olduğu görülen İstanbul şehremini Rıdvan Paşa'nın öldürülmesi olayına karıştılar. Sonuç olarak Emin Ali, Hazi- ran 1906'da Sultan II. Abdülhamid tarafından ailesinin diğer

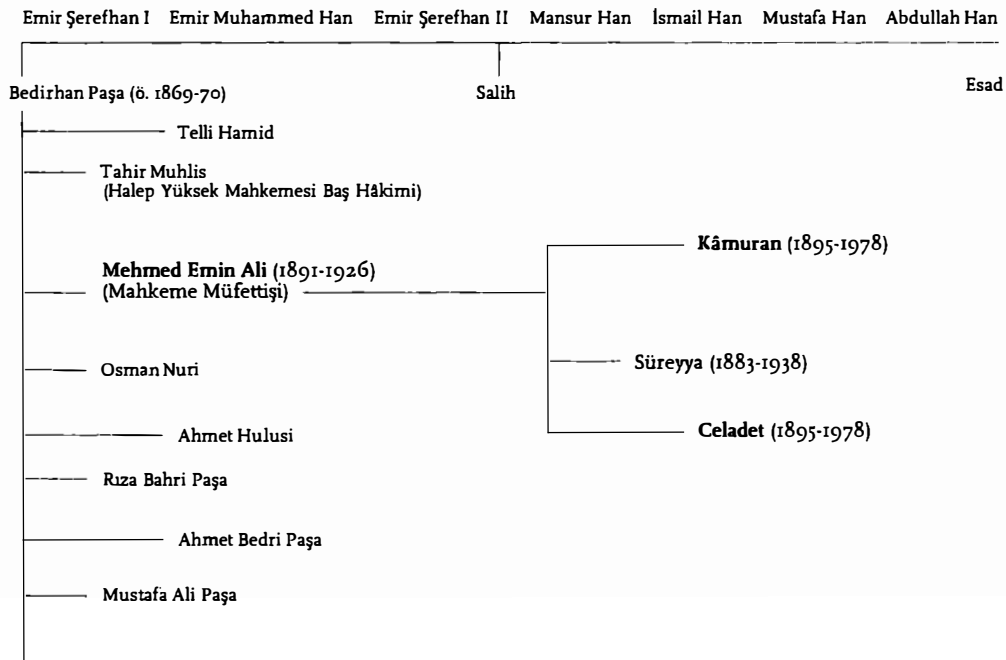
26 Anter, Bedirhan'ın yirmi yedi oğlu olduğunu belirtiyor (*Hatıralarım*, 1: 80).

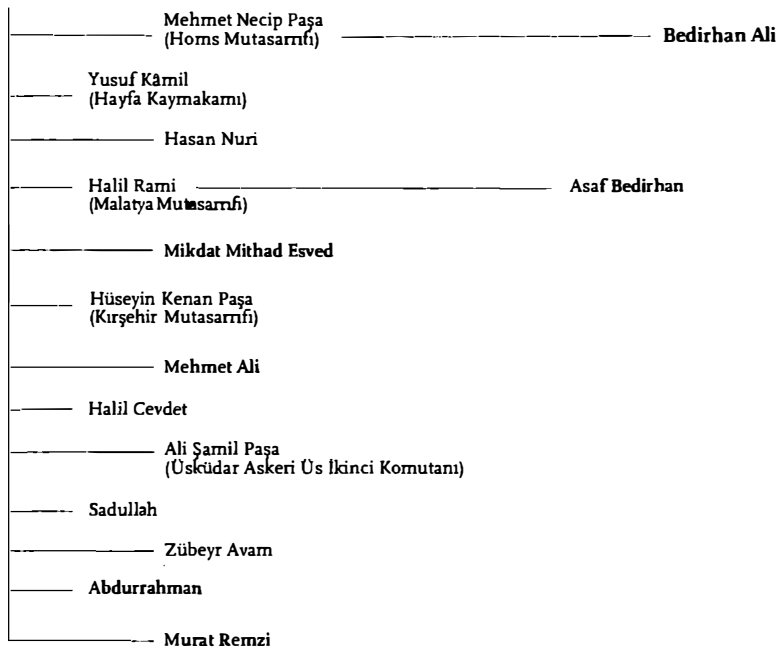
27 Malmisanij, *Cızıra*, s. 82.

28 Lütü, *Emir Bedirhan*, s. 55.

29 Tunaya (*Türkiye'de Siyasi Partiler*, [1984] 1: 406), 15 Mayıs 1327 tarihli bir B.A. Meclis-i Vükela kaydına referansla Abdürrezzak'ın da Kürdistan Beyi olmak istediğine işaret ediyor.

Bedirhan Ailesi

Şekil 5.2. B.A., İrade Dahiliye, 1286/41717. belgesine göre Bedirhan Ailesi. Ayrıca bkz. Lütfi, *Emir Bedirhan* (Kahire: Matbaa-yı İctihad, y.,1907). Bu ailenin öteki mensupları hakkında daha fazla bilgi için bkz. Malmisanij, *Cızıra Botanlı Bedirhaniler ve Bedirhani Ailesinin Tutanakları* (Spanga: Apec, 1994). Koyu yazılmış isimler KTC'ye üye olanlardır.

üyeleriyle birlikte sürgüne gönderildi.³⁰ Nazmi Sevgen, Sultan II. Abdülhamid'in kendisine karşı suikastın bir işareti olduğu şüphesiyle Rıdvan Paşa'nın öldürülmesine çok büyük önem verdiğini belirtmektedir.³¹ Her ne kadar böyle bir suikast ya da Emin Ali'nin bu öldürme olayıyla ilişkisi hiçbir zaman kanıtlanamamış olsa da, Bedirhanlar ITC'nin yönetimi devralmasına dek sürgünde kaldılar. Emin Ali'nin Isparta ve Akka'ya sürgün edilmesinden sonra, 1908'de İstanbul'a dönmesine izin verildi.³²

1908 yılında Emin Ali İstanbul'da kurulan ve ilk Kürt örgütü olan Kürdistan Teavün ve Terakki Cemiyeti'nin (KT-TC) kurucu üyesi oldu. Emin Ali bu örgüt içinde Seyyid Abdülkadir ile yakın işbirliği halinde çalıştı ve belki de bu durum Emin Ali'nin Abdülkadir'in Kürt cemaati içindeki liderliğine itirazlarını pekiştirdi. Ne yazık ki bu iki adamın örgüt içindeki kişisel rekabetini ayrıntılı olarak ele almamıza imkân tanıyacak kadar malzemeye sahip değiliz. Örgüt, Birinci Dünya Savaşı'ndan bir müddet önce etkinliğini yitirdi.³³ Ancak Emin Ali 1918 yılında KTC'nin kuruluşu sırasında bir kez daha Seyyid Abdülkadir'e katıldı ve örgütün başkan yardımcısı oldu. Emin Ali'nin ayrılıkçı faaliyetleri Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda başladı. Abdülkadir'in özerklik yanlısı görüşlerine ancak bu dönemde açıkça karşı çıktı ve bağımsız bir Kürdistan kurma amacıyla ayrılıkçı

30 Sevgen, *Doğu*, s. 119-23.

31 Bu olay belediye başkanı ile Bedirhaniler arasındaki kişisel bir çatışmanın bir sonucuymuş gibi görünüyor. Osmanlı arşivlerindeki bu konu ile ilgili yazışmaları yayınlayan Sevgen, iddiasını destekleyemiyor ve bu komplonun çalışmasının kapsamını aştığını söylüyor; bkz. 124-34.

32 Öyle görünüyor ki Malmisanij (*Cızıra*, s. 118) Emin Ali'nin 1906'dan sonra üç yıl sürgünde kaldığı iddiasını destekliyor; bu doğru olamaz çünkü Emin Ali 1908'de İstanbul'da KTTC'yi kuruyordu.

33 Wadie Jwaideh örgütün ITC tarafından 1909'da kapatıldığını ileri sürüyor. Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin Kökenleri ve Gelişimi*, s. 200. Bu kitap Jwaideh'in doktora tezi *The Kurdish Nationalist Movement*'in çevirisidir. Bu iddiayı destekleyecek tatminkâr bir kanıt mevcut değildir.

bir gündem izledi. Emin Ali'nin, Kürdistan'ın Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsız olmasını; ailesinin topraklarını, servetini ve mirasını yeniden kazanmak için yegâne yol olarak görmüş olması oldukça muhtemeldir. Daha önce görüldüğü üzere Abdülkadir kendisini özerklik yanlısı olarak tanımladığında Emin Ali onu KTC'nin başkanlığından azletti ve kovdu. Buna mukabil Abdülkadir de KTC'nin merkez komitesini feshetti ve seçimlerin yeniden yapılacağını duyurdu.³⁴ Yeni seçimler, yukarıda da bahsettiğimiz üzere, Abdülkadir'in tam bir zaferiyle ve dolayısıyla da KTC'nin dağılmasıyla sonuçlandı.³⁵ Bu sonuçtan müteessir olan Emin Ali 1920 yılında Kürt Teşkilat-ı İçtimaiye Cemiyeti adlı bir başka örgüt oluşturdu.³⁶ Özerklik yanlısı Abdülkadir'in aksine bu cemiyet tam bağımsızlığı destekliyordu.

İngiliz kaynakları Şemdinanlar ve Bedirhanlar arasındaki zaten mevcut olan rekabetin bu ayrışmaya en büyük katkıyı yapan şey olduğunu doğruluyor. Bir gözleme göre:

[Kürt Teşkilat-ı İçtimaiye Cemiyeti'nin] örgütleyicileri Seyyid Abdülkadir'le aralarında ilkesel bir mesele olduğunu ileri sürüyorlar; şöyle ki bağımsızlığa karşı özerklik. Aslında kişisel rekabet her iki taraf için de önemli bir yere sahip...³⁷

Bu görüşü destekleyen kanıt bir KTC mensubu olan Zinar Silopi'den (Kadri Cemil) gelmektedir. Zinar Silopi anılarında Kürt örgütleri içinde Bedirhanlar ve Şemdinanlar ara-

34 İngiliz Yüksek Komisyoneri R. Bobeck'in yazdığı 20 Mayıs 1920 tarihli bir rapor F.O. 371/5068; No.620/M.1743/5.

35 F.O.371/5068 E.6148; No. 725/M.1743/5. Bobeck'ten Kurzon'a yazılmış 20 Mayıs 1920 tarihli bir mektup.

36 Bu cemiyet *Vakit*, 7 Haziran 1920'de duyuruldu; bu alıntı için, bkz. Malmisani, *Cizira*, s. 127. Ancak bir İngiliz raporu (F.O.371/5068 E.6148; No. 725/M.1743/5) bu yeni örgütün kurulduğundan 20 Mayıs 1920'de bahsettiği için, cemiyetin Mayıs 1920 civarında bir tarihte kurulduğunu farz edebiliriz.

37 F.O. 371/5068 E.6148; No. 725/M.1743/5.

sındaki aile kavgasının KTC öncesine dayandığına işaret etmekte ve Kürt örgütlerinin oluşumunun kişisel ve hizipsel çıkarlardan kaynaklandığını öne sürmektedir:

İstanbul'un ve bütün Osmanlı ülkesinin [20. yüzyılın başlarında] geçirdiği bu karışıklık dalgası esnasında İstanbul'da Sultanlar tarafından birer görev veya maaşla alıkonan saraya mensup Kürt ümera ve paşaları; dayanaklarının çökmesiyle ne yapacaklarını şaşırılmış durumda kurtuluşu Kürtlükte bulmuşlar, kişisel kaygılarla birbirlerine zıt ve muhalif olan bu kişiler, 1908'de hürriyetin ilanından sonra bir Kürt derneği kurmayı aralarında kararlaştırarak, Gedikpaşa Mahallesi'nde Kürt Terakki ve Teavün Cemiyeti merkezini açmışlardı. Maalesef bu örgüt çok devam edemedi. Ümera ve paşaların birbirlerine olan zıtlıkları, İttihadçılardan bunları kolaylıkla dağıtmasını sağladı.³⁸

Zinar Silopi KTC içinde sürmekte olan aynı zaafı görmekte ve kişisel husumetlerin KTC içindeki bölünmenin nedeni olduğunu öne sürmektedir.³⁹ Kürt araştırmacısı İsmail Göltaş "aileler arasındaki mevcut düşmanlık... ister istemez bu ailelerin çelişkili siyasi davranışlarına da yansdı... Feodal çatışmanın ötesine geçmeyi ve demokratik temelde bir Kürt ulusal bilinci oluşturmayı başaramadılar"⁴⁰ diyerek aynı noktaya işaret ediyor.

Bedirhanlar ile Şemdinanlar arasındaki ailevi rekabet, Abdülkadir'in babası Ubeydullah'ın önceden Bedirhanların denetiminde olan bölgelerde nüfuzunu genişlettiği 19. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıktı. Daha önce de tartışıldığı üzere Şemdinanların herhangi bir Bedirhan arazisine kendi özel mülkiyeti olarak sahip olup olmadığını bilmiyoruz;

38 Silopi, *Doza Kürdistan*, s. 28.

39 A.g.e., s. 29.

40 Göltaş, *Kürdistan Teali Cemiyeti*, s. 204.

ancak bildiğimiz bir şey var ki o da Şemdinanlıların 1870 ve 1880'lerde daha önce Bedirhanlıların denetiminde olan bölgede büyük nüfuz sahibi olduklarıydı.⁴¹

Emin Ali ömrünün sonuna kadar Kürt meseleleriyle faal biçimde ilgilendi. Ancak Kürt milliyetçi faaliyetleri sırasında bile Osmanlı kimliğini muhafaza etti ve Osmanlı İmparatorluğu'nda siyasete girdi. Örneğin 1920 yılında bile hâlâ Osmanlı siyasi hayatına katılıyordu. Her ikisi de ITC muhaliflikleriyle bilinen adem-i merkezîyetçi Ahrar Fırkası (kuruluşu 1908) ve daha sonra Hürriyet ve İtilaf Fırkası (1911'de kuruldu, 1919'da yeniden açıldı) gibi siyasi partilere girdi.⁴² ITC yönetimine muhalif olan bu partilere katılımı, Kürt liderlerinin ITC'ye karşı genel tutumlarını göstermesi açısından önemlidir. Okurlar, Seyyid Abdülkadir'in aynı zamanda Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na mensup olduğunu hatırlayacaklardır. Bu aynı zamanda, ITC karşıtı Kürt muhalefatinin ortaya çıktığını ve savaşın sonuna kadar adem-i merkezîyetçi Osmanlı siyasi partilerinin yanında saf tuttuğunu göstermektedir. Emin Ali örneğinde ise adem-i merkezîyetçilik fikri daha sonra imparatorluktan ayrılık fikrine yol vermiştir.

Emin Ali'nin oğlu Celadet'in günlüğündeki önemli bir not ise Emin Ali'nin 1923 yılına dek emekli bir Osmanlı memuru olarak maaş aldığını göstermektedir. Celadet 5 Mayıs 1923 tarihli kaydında "Babamın [emeklilik] maaşı kesiliyor; milli hükümet [Ankara hükümeti] yurtdışında yaşayan emeklilerin ödemelerini durduran bir yasa tasarısını kabul etti."⁴³ Kemalist hükümet 1923 yılında kendini tam olarak tesis edene dek Osmanlı memurlarının maaşlarının ödenmesinden, muhtemelen İstanbul hükümeti, ya da ondan ge-

41 Karşılaştırma için bkz. Jwaideh, *Kürt*, s. 214.

42 Malmisanij, *Cızıra*, s. 121.

43 Bedirhan, *Günlük Notlar*, 1922-1925, s. 32.

riye kalan idari cihazlar sorumluydu. Bu durum ve hiçbir Kürt milliyetçisinin –eleştirilmeleri, izlenmeleri ve uyarılmalarına rağmen– milliyetçi faaliyetlerinden ötürü kovuşturmaya uğramaması, Osmanlı Devleti’nin Kürt milliyetçilerini ciddi bir tehdit olarak görmeyi, yıkılışına dek reddettiğini gösterir. Cumhuriyet döneminde durum artık böyle olmaktan çıkmıştır.

Emin Ali ve Abdülkadir, her ne kadar bir Kürt devleti kurma tasarısında farkları olsa da Kemalistlere karşı birleşti. Kürt liderleri, Kemalistlerin Müslümanların çoğunluğu oluşturduğu herhangi bir bölgenin ayrılığını reddeden Misak-ı Milli’nin birinci maddesini uygulamaya tam olarak niyetli olduklarını biliyorlardı.⁴⁴ Türk devletinin sınırları KTC’nin savunduğu Kürdistan sınırlarıyla çelişiyordu. O halde her iki lider de Türk milliyetçiliğinin, Anadolu’da bir Kürt devleti kurmayı amaçlayan başlangıç aşamasındaki Kürt milliyetçiliğine hiçbir şans tanımayacağını farkındaydı. Birinci Dünya Savaşı sonrası dönemde, Osmanlı İmparatorluğu’nun çöktüğüne ikna olmuş olan Emin Ali, sahneye çıkan Kemalistlere karşı Yunanistan’la işbirliği yapmak istedi. Lord Curzon’a yazdığı bir mektupta İstanbul’daki Britanya Yüksek Komiseri Sir H. Rumbold bu savı belgelemektedir. Bu mektup Emin Ali’nin Yunan temsilcilerle 1921 yılının da temasa geçtiğini göstermektedir.

...Ayın 25’inde acilen, Bedirhan ailesinin reisi Emin Ali Bey’in, yanında Kürt milli hareketinin daha faal teşvikçile-

44 Bu kesinlikle ayrı bir Kürdistan’a göz yumulamayacağı anlamına geliyor. Ancak İstanbul hükümeti tarafından 28 Ocak 1919’da imzalanan Misak-ı Milli yabancı işgali altındaki Arap toprakları için bu kadar katı değildi. Bu topraklarda kendi siyasi geleceklerini tayin etme hakkına sahip olanların Araplar olduğunu öngörüyordu. Her ne kadar ilk önce İstanbul hükümeti tarafından imzalanmış olsa da Misak-ı Milli, 1920’de Büyük Millet Meclisi açıldıktan sonra Ankara hükümeti için birinci öncelik oldu; bkz. Karabekir, *İstihlal Harbimizin Esasları*, s. 116-17.

rinden biri olan oğlu Celadet Bey olduğu halde Mr. Ryan'ı ziyaret ettiğini bildirmekten onur duyarım. Emin Ali Bey, mevcut durum göz önüne alındığında kendisinin ve arkadaşlarının, herhangi bir resmi işbirliği olmaksızın hem Yunanlıların hem de Kürt milliyetçilerinin çıkarlarına yarayacak, Kemalistlere karşı bir Kürt hareketi önerisini olumlu bir şekilde dinlemiş olan buradaki Yunan temsilcisiyle temasa geçtiklerini söyledi....⁴⁵

Bu belge Bedirhanların Kemalist devletin kurulmasına karşı çıkmak adına ne kadar uç noktalara gitmeye niyetli olduklarını ortaya koymaktadır; hatta bu uç noktalar İslâmi Kürt geçmişiyle çelişiyor olsa bile.⁴⁶

Emin Ali, muhtemelen Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu 1923 yılından önce Türkiye'yi terk etti ve 1926 yılında öleceği Mısır'a gitti. Bahsettiğimiz üzere Emin Ali'nin ölümünden sonra çocukları, bilhassa Süreyya, Celadet ve Kâmuran Kürt milliyetçiliğinin önde gelen sözcülerinden oldular. Süreyya Birinci Dünya Savaşı sonrasında zamanının çoğunu Suriye ve Kahire'de geçirdi; gazeteler yayınladı ve Kürt milliyetçi faaliyetleriyle yoğun biçimde ilgilendi. Süreyya'nın adı KTC mensubu olarak geçmiyordu ancak Emin Ali'nin diğer iki oğlu babalarıyla birlikte KTC'nin faaliyetlerine katıldılar.⁴⁷

45 Doc 194 [E. 6215/43/93], 25 Mayıs 1921, British Foreign Office, *British Documents*, 2: 300 içinde.

46 Bedirhaniler, Türkiye'nin hasmı olan Yunanistan'a Kemalistlere karşı ortak harekete geçmek için işbirliği yapmayı önerdi. Ancak, böylesi bir hareket ile Kürtlerin dindar İslâmi bir toplum olarak geçmişlerinin farkında olan İngiltere bu işbirliğine kayıtsız kalmış göründü ve bu toplantılardan somut bir sonuç çıkmadı. Doc. 189, E 5713/43/93 Sir H. Rumbold'dan Lord Curzon'a yazılmış 11 Mayıs 1921 tarihli mektup British Foreign Office, *British Documents*, s. 298. Yunan-Kürt ittifakını kanıtlayan hiçbir belge mevcut değildir.

47 Emin Ali'nin iki oğlunun isimlerinden, Göltaş'ın sunduğu bir listede bahsedilir, *Kürdistan Teali Cemiyeti*, s. 44.

Celadet Ali ve Kâmuran Ali Bedirhan

Celadet ve Kâmuran (veya Kâmrân) Avrupa'da eğitim aldılar. Emin Ali'nin en büyük ikinci oğlu Celadet Kayseri'de doğdu ve ömrünün büyük bir kısmını Fransa, Almanya ve Suriye'de geçirdi. İstanbul Üniversitesi'nden hukuk diploması aldı ve çalışmalarını Münih'te tamamladı.⁴⁸ Avrupa eğitimli ricalin bir mensubuydu ve Arapça, Türkçe, Kürtçe, Almanca, Fransızca ve muhtemelen Rumca da biliyordu.⁴⁹

Celadet bir Kürt milliyetçisi olarak tanınmadan önce, Birinci Dünya Savaşı sırasında subay olarak Osmanlı ordusuna alındı.⁵⁰ Öteki Kürt milliyetçileri gibi, Celadet'in de Kürt milliyetçiliğinin ayrılıkçı kanadına bağlılığı ancak savaşın sonuna doğru ortaya çıktı ve giderek olgunlaştı. Sonraki dönemde Celadet, yeni Türk rejiminin bağımsız bir Kürdistan'a izin vermeyeceğine inandığından ateşli bir anti-Kemalist oldu. O ve küçük kardeşi Kâmuran'ın 1919 yılı boyunca, asıl görevi Kürdistan'ın yaratılması olasılığını araştırmak olan İngiliz istihbarat subayı Binbaşı Noel'e Kürdistan'daki seyahatlerinde eşlik ettikleri iyice belgelenmiştir. Binbaşı Noel, bir anti-Kemalist olduğu kadar bir Kürt yanlısıydı da. Bedirhanilerin faaliyetlerinden haberdar olan Mustafa Kemal ünlü *Nutuk*'unda Celadet ve kardeşi Kâmuran'ı Anadolu'daki Kemalist harekete muhalif olmakla haklı olarak itham etmektedir.⁵¹ Gerçekten de iki kardeşin Kemalistlere, bilhassa Mustafa Kemal'e olan muhalefetleri son derece belirgindi. Bu nedenle 1923 yılında Türkiye tarafından gıyaben ölüme mahkûm edildiler. Yani Celadet'in, Kemalistlerin yeni cumhuriyeti ilan ettikleri 1923 yılı önce-

48 Nikitin, "Badrkhani, Thurayya and Djaladat", s. 871.

49 "Kendisine Rumca dersi verdiğim. ..." Celadet Ali Bedirhan, *Günlük Notlar, 1922-1925*, s. 133.

50 Sevgen, *Doğu*, s. 133.

51 Bkz. Mustafa Kemal (Atatürk), *Nutuk*, cilt 3, "vesikalar" kısmında, no: 57-64.

sinde Mısır'a gitmek üzere Türkiye'yi terk etmiş olması şaşırtıcı değildir.⁵²

Celadet 1927 yılında Suriye'deydi ve orada kurulan milliyetçi Kürt örgütü Hoybun'un seçilmiş ilk başkanı oldu.⁵³ Hoybun 1930'lar boyunca Türkiye'deki Kürt ayaklanmalarını aktif bir biçimde destekledi.⁵⁴ Ancak genç Türkiye Cumhuriyeti'ndeki bu ayaklanmalar başarılı olmadıkları gibi; birçoğu da tam aksi sonuçlar doğurdu. Türkiye bunların neticesinde, sonraki dönemdeki bütün Kürt hareketlerine, ister militan, ister kültürel ya da entelektüel hareketler olsunlar, son derece saldırgan bir şekilde karşılık verdi. Birinci el kaynaklar Celadet'in babası kadar tutkulu biri olduğunu göstermektedir. Örneğin bir başka Kürt milliyetçisi ve Celadet'in çağdaşı Kadri Cemilpaşa (Zinar Silopi), Celadet Bedirhan'ın her zaman bağımsız Kürdistan'ın hükümdarı olma düşüncesinde olduğunu iddia etmektedir. Kadri Cemil'in ifadesine göre "Celadet Bedirhan Botan Emirliği'ni yeniden kurmak ve kendisini de hükümdar yapmak arzusuna sahipti; hatta Kürdistan kralı olmayı bile diliyordu."⁵⁵ Celadet ayrıca bir aydıındı da. Bedirhan ailesinin diğer mensupları gibi dergi yayınlarak Kürt entelektüel hayatına katkıda bulundu. Kardeşi Kâmuran'la birlikte *Rohani* ve *Roja Nu* dergilerini, 1923 yılında da Kürtçe ve Fransızca olarak *Hawar*'ı yayınladı. Ayrıca Kürtçenin Kurmanci lehçesine Latin harflerini uygulamakla da itibar kazandı.

Celadet'in Kürt milliyetçiliğine adanmışlığı kendi aile yaşamında da görülebilir. Kendisi de Bedirhani olan⁵⁶ eşi Ru-

52 Celadet'in Türkiye'den ne zaman ayrıldığı bilinmiyor.

53 Elphinston, "The Emir Jeladet Aali Bedir Khan", s. 91-94.

54 Özellikle 1930 Ağrı Dağı isyanı, bkz. Silopi, *Doza Kürdistan*, s. 104-22.

55 A.g.e., s. 150.

56 Ruşen, Bedirhan Paşa'nın oğullarından biri olmayan Salih Avni'nin kızıydı; dolayısıyla Bedirhan Paşa'nın yeğeni olmalı. Celadet ve Ruşen'in iki çocukları vardı: Cemşit ve Sinemhan.

şen (ya da Rewşen) de Türkiye Cumhuriyeti döneminde Suriye'deki Kürt milliyetçi faaliyetlerinde yer aldı.⁵⁷ Ruşen, Celadet'in 1951 yılında Şam'da bir trafik kazasında ölmesinden sonra da Kürt milliyetçiliğini destekledi.

Emin Ali'nin en küçük oğlu olan Kâmuran Ali (1895-1978) Bedirhan ailesinin Avrupa'da belki de en tanınmış üyesidir. Hukuk diplomasını İstanbul Üniversitesi'nden alan Kâmuran Ali, ayrıca KTC'nin faal bir mensubu ve ateşli bir anti-Kemalistti. Tam olarak ne zaman Türkiye'yi terk ettiği kesin değildir; fakat 1923 yılı sonrasında Suriye'deydi ve Hoybun'da ağabeyine yardım ediyor ve Kürt dergisi *Hawar*'ı çıkarıyordu. Kâmuran 1943 yılından 1946'ya dek Beyrut'ta *Roja Nu* (Kurmanci ve Fransızca) adlı bir başka dergi çıkarırdı. Sonraki yıllarını Almanya ve Fransa'da geçirdi. 1948'de Paris'e taşındı ve Doğu Dilleri Enstitüsü'nde (INELCO) öğretim üyesi oldu. Kâmuran, Irak Kürtlerinin 1960'lı yıllardaki ayaklanmasından sonra bu hareketin Avrupa'daki sözcüsü oldu. Birleşmiş Milletler nezdinde Kürt hareketinin temsilciliğini yaptı. Kâmuran'ın 1978'de ölümünden sonra Paris Kürt Enstitüsü kendisine onursal kurucu payesi verdi.⁵⁸ Kâmuran ayrıca Türkiye'deki Kürt hareketine de Paris'ten katıldı ve Fransa'daki birkaç Kürt öğrenciye destek verdi.⁵⁹ Polonyalı bir prensesle evlendi ve hiç çocuğu olmadı.

Bedirhan ailesinin diğer KTC üyeleri

Bedirhan Ailesi KTC'ye birkaç üye daha kazandırmıştır.⁶⁰ Aşağıdaki isimler Bedirhan ailesinin KTC üyesi olarak kaydedilmiş öteki mensuplarıdır. Bu kişiler KTC içinde çok faal

57 Daha fazla bilgi için bkz. Malmisanij, Cızıra, s. 190-206.

58 Mumcu, *Kürt İslam Ayaklanması, 1919-1925*, s. 190.

59 Anter, *Hatıralarım*, 1: 114-15.

60 Bu bilgiyi Rüksan Güneysu ile yaptığım mülakattan edindim, Kızıtoprak-İstanbul, 17 Kasım 1996.

olmamalarına rağmen, Bedirhan ailesinin tipik bir Osmanlı âyan ailesi olduğunu göstermek ve ayrıca bazı Bedirhanların yeni Türk rejiminde yer aldığını belirtmek için burada ele alınmışlardır. Çocukları daha sonra Çınar soyadını alan Bedirhan Murat Remzi (ö. 1941) bir KTC mensubuydu. Murat Remzi, Bedirhan Paşa'nın en küçük oğluydu ve Bedirhan'ın hareminden bir Yezidi anneden doğmuştu. Murat Remzi Osmanlı döneminde polis memuru ve daha sonra hâkim olarak çalıştı.⁶¹ Murat Remzi'nin torunu olan Rüksan Güneysu "kendisi oldukça katı ve aristokratik bir beyefendi idi; bizimle evde Kürtçe konuşmazdı" dedi.⁶² Bu bilgi ikinci kuşak Bedirhanların, kendilerini Türkiye'de konumlandıran bazı mensuplarının çocuklarına Kürtçe konuşmayı öğretmemeyi tercih ettiklerini göstermesi açısından önemlidir.⁶³ Murat Remzi neden çocuklarına Kürtçe öğretmemeyi tercih etti? Öyle görünüyor ki Murat Remzi Türkiye'de kalmak ve yeni Kemalist rejime intibak etmek için bilinçli bir karar aldı. Kürtçeyi Türk milliyetçiliği karşıtlığının bir sembolü olarak gören ve giderek büyüyen radikal Türk milliyetçi söylemlerinden korkmuş olması da oldukça muhtemeldir. Murat Remzi, Bedirhan ailesi etrafında dönen kuşku dalgasını dağıtmak için Kürt meselelerinde hareketsiz kalmış ve çocuklarına Kürtçe öğretmemeyi seçmiş görünmektedir. Bu durumla, İkinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında ABD'ye göç eden Alman göçmenlerin çocuklarının Almanca konuşmalarını istememeleri arasında paralellik kurulabilir.

Diğer bir KTC mensubu olan Asaf Bedirhan ise Bedirhan Paşa'nın torunu idi. İstanbul'un saygın liselerinden Galatasaray Lisesi'nde Fransızca öğretmeniydi. Bedirhan Paşa'nın bir başka torunu Bedirhan Ali ise Osmanlı ordusunda su-

61 Malmisanij, *Cızıra*, s. 185.

62 Rüksan Güneysu ile yapılan görüşme.

63 Öldüğünde geride üç çocuğu kaldı: Rahime, Aziz ve Ahmet.

baydı. Ailesinin diğer üyeleriyle birlikte 1906 yılında sürgün edildi ve muhtemelen 1908 yılında İstanbul'a geri geldi. KTC'nin mevcut üye listelerinde, ilk Kürt gazetesi *Kürdistan*'ın yayıncılarından biri olan, Bedirhan'ın oğlu Mikdat Midhat'ın da adı vardır. Bedirhan Paşa'nın bir diğer torunu Mehmet Ali Bedirhan da Osmanlı ordusunda subaydı. Kürt araştırmacı Malmisanij, Bedirhan ailesinin bağımsızlık yönündeki genel eğiliminin aksine, Mehmet Ali'nin bu hedefin ulaşılabilirliği konusunda çekinceleri olduğuna dikkat çekmektedir.⁶⁴

Özetle: Geleneksel toprak sahibi ve kentli âyan sınıfını temsil eden Bedirhanlar Kürt milliyetçiliğinin ayrılıkçı kanadının liderliğini üstlendiler. Bedirhan ailesinin birçok mensubu dini olmayan bir eğitim aldı, KTC'ye katıldı ve ailenin en faal milliyetçilerin çoğu Avrupa'da eğitim gördü. Bedirhan'ın oğullarının ve torunlarının çoğunluğu Osmanlı seçkinleri zümresinin mensuplarıydı. Bu kişilerin bazıları Osmanlı Devleti'nin en yüksek makamına işaret eden "paşa" unvanı taşımışlardı. Bedirhan Paşa'nın çocukları ve torunları ancak Osmanlı Devleti'nin varlığının sona erdiği Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra kendilerini Kürt milliyetçiliğine vakfettiler. Dönemin en cazip ve meşru ideolojisi olarak görünen milliyetçi bir söylemi benimseyen bu aile kendisini bağımsız bir Kürdistan'ın yöneticileri olarak kabul ettirmek istedi.

Daha önce de belirttiğimiz üzere Bedirhanlardan bazıları 1906 yılında İstanbul'dan imparatorluğun başka bölgelerine sürüldü; ancak 1908 yılından sonra idareci ya da subay olarak devletteki mevkilerini yeniden elde ettiler. Ancak Türk rejiminin kurulmasından sonra Bedirhanların çoğu sessiz kaldı ve çocukları Cumhuriyet hükümetiyle bütünleşerek farklı makamlarda hizmet ettiler. Ancak Emin Ali ve üç oğlu

64 Malmisanij, *Cızıra*, s. 179.

–Celadet, Süreyya ve Kâmuran– Cumhuriyet rejimi tarafından ölüm cezasına çarptırıldıkları için 1923 yılından sonra Türkiye’ye dönmeyerek yurtdışında kaldılar ve Türkiye’ye karşı Kürtlerin bağımsızlığı için uluslararası alanda mücadele ettiler.

Cemilpaşazade ailesi

Bu aile daha sonra ayrılıkçı kanadın ateşli Kürt milliyetçileri haline gelen KTC’nin en faal iki üyesini ortaya çıkardı. Osmanlı Arşivleri’ndeki Sicill-i Ahval kayıtlarına göre Ahmed Cemil Paşa 1837 ya da 1838 (1253) yılında Diyarbakır’da dünyaya geldi. Babası Hafız Mustafa Efendi, Hacı Abdullah Efendi ailesindendi.⁶⁵ Elimizde Cemil Paşa’nın ataları hakkında bilgi yok; bu durum, ailenin Cemil Paşa’dan önce bölgedeki otorite düzeyini kavramamızı sınırlamaktadır. Ancak isimleri önündeki hacı ve hafız unvanları ailenin aslen dinsel bir karizmaya sahip olduğunu göstermektedir.

Ne olursa olsun Cemil Paşa Diyarbakır’da kendisini bir Osmanlı bürokratu ve yerel âyanın bir mensubu olarak kabul ettirmiştir. Osmanlı kaynakları Arapça ve Farsçayı okulda değil özel hocalardan öğrendiğini gösteriyor. Bu da ailesinin hali vakti yerinde olduğunu göstermektedir.⁶⁶ Doğu Anadolu ve İstanbul’da (Dersaadet) Osmanlı bürokrasisinin farklı kademelerinde hizmet verdi.⁶⁷ Ahmet Cemil, Paşa unvanını aldıktan sonra Diyarbakır valisi oldu ve kendisine büyük bir *has* tahsis edildi. En ilginç ise 1860 yılında meclis-i kebir-i eyalet azalığına⁶⁸ (vilayet meclisi üyeliğine) atanması ve da-

65 B.A., Sicill-i Ahval 4/106.

66 A.g.e., “Muallim-i mahsusadan Arabi ve Farsi okumuştur.”

67 A.g.e.

68 Sicill-i Ahval, bunun hangi eyalet olduğundan bahsetmiyor. Diyarbakır 1860’ta eyalet olmadığı için, tek olasılık bunun Kürdistan eyaleti olmasıdır. Diyarbakır, 1867 yılında tekrar eyalet oldu, bkz. *Devlet Salnamesi*, 1284-93.

ha sonra da merkezi hükümet tarafından Bedirhan'ın iki oğlu Hüseyin Kenan ve Osman'ın neden olduğu "zulmü" durdurmakla görevlendirilmesidir.⁶⁹ Cemil Paşa, Bedirhanların yakalanmasında yer almış gibi görünüyor. Bu olayın daha sonraki Bedirhan-Cemilpaşazade ilişkilerini etkileyip etkilemediğini bilmiyoruz; ancak Cemil Paşa'nın iki torununun ayrılıkçı kamp içinde Bedirhan'ın çocuklarıyla işbirliği yaptıklarını biliyoruz.

Cemil Paşa'nın torunu Ekrem Cemilpaşa'nın anılarında, ailenin Diyarbakır'da geniş bir mülkü denetlediği açıkça görülmektedir. Ekrem Cemil'in anıları, Cemil Paşa'nın büyük miktarda toprağa sahip, varlıklı ve tanınmış bir yerel âyan olduğunu doğrulamaktadır:

Bu köyün etrafını saran yirmi kadar köy Cemil Paşa'nın mülkü idi. Bu köylerde pamuk, pirinç ve bilhassa arpa, buğday yetiştirildiği gibi, sürülerle koyun, inek, at beslenirdi. Cemilpaşa Konağı'nın günlük masraflarını, misafirlerin debdebe ve saltanatlı ağırlama masraflarını, İstanbul'da, Avrupa'da okuyan çocukların masraflarını, sağa sola dağıtılan hediyelerin karşılığı işte bu köylerin varidatından temin edilirdi.⁷⁰

69 "yetmiş yedi senesinde bila maaş meclis-i kebir-i eyalet azalığına nakil ile o halde aşair eslahasınca zuhur iden fesadın tahkiki ve Bedirhan Paşa müteallikatının ika eyledikleri mezalim ve teadiyatın men'i memuriyeti[ne]... tahvil olun[muştur]", Sicill-i Ahval, 4/106. Burada işaret edilen olay, Bedirhan'ın 1847 yılındaki isyanıyla karıştırılmamalıdır. Bu, 1878 yılında meydana gelen çok daha küçük ölçekli bir olaydı. Bedirhan'ın iki oğlu Hüseyin Kenan ve Osman, 1877 Osmanlı-Rus Savaşı'na katıldıktan sonra Botan'a gittiler ve merkezi hükümete karşı bir ayaklanma örgütlemeye çalıştılar. Bu ayaklanma, Osmanlı Devleti için 1847 yılındaki ayaklanma kadar sorun yaratmadı. Osmanlı Devleti, Cemil Paşa'ninkiler gibi yerel askeri güçleri harekete geçirdikten sonra Hüseyin Kenan ve Osman'ı teslim olmaya ve İstanbul'a dönmeye ikna etmek üzere kardeşleri Bahri'yi yolladı. Hüseyin Kenan ve Osman İstanbul'a döner dönmeyiz kısa bir süre için hapsedildiler ve daha sonra İstanbul'dan ayrılmamaları koşuluyla serbest bırakıldılar; bkz. Malmisanij, Cızıra, s. 147-49.

70 Cemilpaşa, *Muhtasar Hayatını*, s. 14.

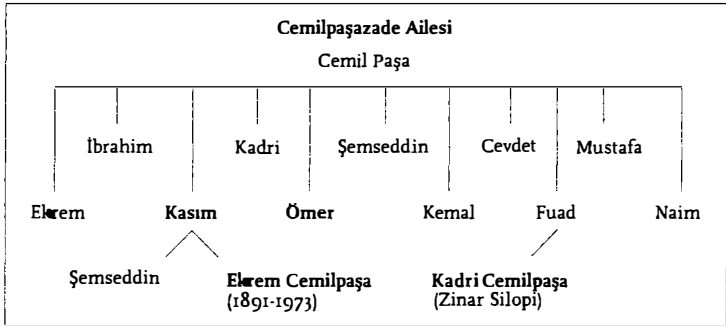
Topraklarının sağladığı gelir, ailenin aristokratik hayatının ve torunları Ekrem Cemil ile Kadri Cemil'in eğitimleri ile milliyetçi faaliyetlerini karşılıyordu. Kuzenleri Kadri Cemil ve Ekrem Cemil KTC'ye üye oldular ve Kürt milliyetçiliğinin tanınmış savunucuları haline geldiler.

Ekrem Cemilpaşa

Ekrem Cemilpaşa (1891-1973) Diyarbakır'da doğdu ve ailesinin tüm erkekleri gibi İstanbul ve Avrupa'da eğitim gördü. Ekrem Cemil, Diyarbakır'daki bir yerel askeri okuldan mezun olduktan sonra İstanbul'a gönderildi ve daha sonra da İstanbul Sultanisi'nden mezun oldu. Pozitif bilimlerde başarılı olan Ekrem Cemil babası Kasım Bey tarafından 1913 yılında matematik öğrenimi için İsviçre'ye yollandı.⁷¹ Ekrem Cemil Fransızca, Türkçe, Arapça ve muhtemelen Farsça biliyordu. İstanbul'daki öğrenimi sırasında ve daha sonra Avrupa'da milliyetçi fikirlerle tanıştı.

Ekrem Cemil, Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine Osmanlı İmparatorluğu'ndan gelen diğer öğrencilerle birlikte savaşa katılmak için İstanbul'a çağrıldı. Ekrem Cemil'in İstanbul hükümetinin çağrısına itaat etmesi Birinci Dünya Savaşı öncesinde onun ve Avrupa'da eğitim gören diğer aile mensuplarının Osmanlı Devleti'ni hâlâ meşru gördüklerini ve onu koruma kavgası verdiklerini göstermektedir. Ailenin Osmanlı statükosuna karşı çıkmaya ne zaman başladığını belirlemek önemlidir; zira bu, Kürt milliyetçiliğinin şartlara göre davranan, modern niteliğini göstermektedir. Diğer Kürt liderleri gibi Ekrem Cemil de ancak Osmanlı Devleti savaşı kaybettikten sonra Kürt milliyetçisi haline geldi. Bu za-

71 A.g.e., s. 11. Ancak Malmisanij, sayfa 22'de Ekrem Cemil'in bir sene Lozan'daki bir mühendislik okuluna ve Belçika'da Gand'a (Ghent?) gönderildiğini söylüyor.

Şekil 5.3. Ekrem Cemil'in *Muhtasar Hayatım*'daki anıları ile Zinar Silopi'nin *Doza Kürdistan* adlı kitabına göre Cemilpaşazade ailesi. İsimleri koyu yazılmış kişiler KTC mensuplarıdır.

mana dek çoğunlukla toprak sahibi sınıfa mensup öteki Kürt âyanı gibi o da entelektüel ve kültürel amaçlarla Kürt örgütlerine katıldı. Örneğin Ekrem Cemil, kültürel etkinlikler tertip eden ve Osmanlı Devleti'nin izniyle faaliyet gösteren Hevi adlı bir örgütün kurucu üyelerinden biriydi.⁷² Osmanlı Devleti'nin bozguna uğramasından sonra farklı etnik ve dinsel gruplar yeni bir siyasal yapı arayışına girdiler. Ekrem Cemil'in bir Kürt ulusu oluşturma çabası sadece, genel olarak Kürtlerin ve bu grubun seçkin bir üyesi olarak kendisinin özdeşleşebileceği alternatif bir siyasal yapı bulma çabasıydı.

Kürdistan'ın geleceğinin belirsiz olduğu Birinci Dünya Savaşı sırasında Ekrem Cemil bağımsız bir Kürdistan'ın kurulması için İngilizlerden destek bulmaya çalıştı. Her ne kadar İstanbul hükümeti onun faaliyetlerine ilgisiz görünse de Anadolu'daki Kemalistler onun İngiliz yanlısı ve anti-Kemalist faaliyetlerini yakından takip ediyorlardı.⁷³ Mustafa Kemal meşhur *Nutuk*'unda Ekrem Cemil'i devrim karşıtı olarak

72 Bkz. Dahiliye Nezareti, İdari Kısım (ID.DH), 57/126/43, 16 Muharrem 1331 (1912). Bu belge Hevi'nin yasal olarak kurulduğunu doğruluyor. Bu örgütün ayrıca Avrupa'da da şubeleri vardı.

73 Celadet ve Kâmuran Bedirhan'ın yanı sıra, Ekrem Cemil de 1919'da İngiliz binbaşı Noel'e oldukça yakındı.

görmektedir.⁷⁴ 1925 yılındaki Şeyh Said İsyanı'ndan sonra Ekrem Cemil, Kemalistler tarafından tutuklandı. Kuzeni Kadri Cemil, Cemilpaşazade ailesinin Ekrem Cemil'in salıverilmesi karşılığında Ankara hükümetine bir uçak almayı teklif ettiğini iddia etmektedir.⁷⁵ Elimizde bu iddiayı destekleyen hiçbir kanıt yok. Ama Ekrem Cemil'in asılmaması ve sadece Kastamonu'da üç yıl hapis cezasına çarptırılması, Kadri Cemil'in iddia ettiği gibi bir tür gizli anlaşmanın yapıldığını destekliyor gibi görünmektedir. Ekrem Cemil salıverilmesinden bir yıl sonra Mart 1929'da Türkiye'yi terk edip Suriye'ye gitti. 1973 yılında ölene dek Şam'da kaldı ve bu tarihe kadar Hoybun ve diğer Kürt milliyetçi örgütlerinin faaliyetlerine aktif olarak katıldı. Tek oğlu ve dört kızının Kürt siyasal örgütleriyle aktif bağlantılarını gösterecek yeterli kanıt mevcut değildir.⁷⁶

Kadri Cemilpaşa (Zinar Silopi)

Bu dönemin bir diğer faal milliyetçisi, Diyarbakır doğumlu Kadri Cemil⁷⁷ de Cemilpaşa ailesindendi. Kuzeni Ekrem Cemil gibi o da İstanbul ve Avrupa'da eğitim gördü. Kadri Cemil, Numune-i Terakki Mektebi'nden 1911 yılında mezun olduktan sonra İstanbul'daki Halkalı Yüksek Ziraat Mektebi'ne kayıt oldu. İki yıl sonra, kuzeni Ekrem Cemil ile Hevi'nin Avrupa şubesini kuracakları İsviçre'nin Lozan kentine gönderildi.

Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle birlikte Kadri Cemil, Avrupa'dan Osmanlı İmparatorluğu'na döndü ve Hasenan ve Cibran aşiretlerinin süvari birliğindeki adı kö-

74 Mustafa Kemal, *Nutuk*, cilt 3, Belge no. 57-60.

75 Silopi, *Doza Kürdistan*, s. 101.

76 Kızlarından biri Hayriye, Ekrem Cemil'den önce 1953'te Şam'da öldü.

77 Aksi belirtilmedikçe, bu kısımdaki bilgiler Cemilpaşa'nın hatıraları *Muhtasar Hayatım*'dan ve Silopi, *Doza Kürdistan*'dan alınmıştır.

tüye çıkmış Hamidiye Alayları'ndan birine atandı. Rus Kazak kuvvetlerinden model alınan Hamidiye Alayları Sultan II. Abdülhamid tarafından esas olarak Ermeni milliyetçiliğiyle ve Rus yayılmacılığıyla mücadele etmek için kuruldu. Türk subayları tarafından sık sık denetlenen bu alaylar Sünni Kürt aşiret liderlerinden oluşturulmuştu ve onlar tarafından yönetiliyordu. Bu alayların kurulmasındaki önemli nedenlerden biri Kürt âyanının Osmanlı Devleti'ne karşı sadakatini sağlama almaktı. En güçlü olan aşiretlerden olan Hasenan ve Cibran aşiretleri Osmanlı yanlısıydılar. Kadri Cemil'in Birinci Dünya Savaşı sırasında bu birliklerde görevlendirilip hizmet ettiğini belirtmek de ilginç olacaktır. Dolayısıyla Kadri Cemil Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı karşıtı değildi. Diğer Kürt âyanının birçoğu gibi Osmanlı Devleti'ne olan inancını Birinci Dünya Savaşı sonrasında, daha doğrusu yerel yöneticiler olarak sahip oldukları ayrıcalıkları daha önce kaybetmiş olan âyana ümit veren Wilson prensiplerinin ilan edilmesinden sonra kaybetti.

Kadri Cemil iyi eğitimliydi ve en az bir Avrupa dilini –Fransızca– konuşmaktaydı. Milliyetçi fikirlerle tanışıklığı hem Türk, Kürt ve Arap entelektüellerin arasında bulunduğu İstanbul'dan, hem de Batı milliyetçilik akımlarıyla karşılaşma olanağı yakaladığı Avrupa'dan geliyordu. Fransızca bilen biri olarak milliyetçilikle ilgili savaş öncesi tartışmalardan haberdar olacaktı. Osmanlı Devleti'nin parçalandığı savaş arifesinde bir Kürt ulus-devleti fikri Kadri Cemil'e çok cazip göründü. Ekrem Cemil ve Kadri Cemil'in anılarında, Birinci Dünya Savaşı sonrası dönemde milliyetçi fikirlerin Avrupa eğitimli Kürt seçkinlerine mensup kişiler tarafından kırsal bölgelere taşındığına ve yayıldığına dair bol miktarda kanıt vardır. Hem Ekrem hem de Kadri anılarında Diyarbakır'a yaptıkları ziyaretler sırasında aile büyüklerini ve yerel halkı milliyetçilik fikri hakkında eğitmek istediklerini belir-

tiyorlar.⁷⁸ Ancak bu fikrin gerekliliği konusunda onları ikna etmekte başarılı değildiler.

Her ne kadar Kadri Cemil'in ismi –kuzeni Ekrem'in kinde olduğu gibi– “paşa” kelimesini içerse de bu kelime mesleki bir unvan değildi; ancak soyadının bir parçasıydı. Cemilpaşazadelerin Osmanlı Devleti'nde ya da Türkiye Cumhuriyeti'nde bir makam sahibi olup olmadıklarına dair hiçbir kayıt yoktur. Kadri Cemil'in Türkiye Cumhuriyeti'ndeki yaşamının Osmanlı İmparatorluğu'ndakinden daha yoksul olduğunu biliyoruz. Kadri Cemil, 1925 Şeyh Said İsyanı'ndan sonra diğer Kürt âyanıyla birlikte Batı Anadolu'daki Burdur'a sürüldü. Kadri Cemil, sürgünden dört yıl sonra 1929 Mart'ında, kuzeni Ekrem Cemil ve Bedirhan ailesinin bazı üyeleri gibi, yeni Türk rejimine muhalefetlerini oldukça güçlü bir şekilde dile getiren diğer Kürtlere katılmak üzere Suriye'ye gitmek üzere Türkiye'yi terk etti. Muhtemelen Suriye'de ölen Kadri Cemil'in kesin ölüm tarihi bilinmiyor.

Bu aile bize, Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve sırasında Kürt milliyetçilerinin durumunu gösteren net bir resim sunmaktadır. Cemilpaşazadeler, kentli toprak sahibi âyan sınıfın üyeleri olarak öncelikle Osmanlı sisteminin bir parçasıydı. Statüleri kısmen Diyarbakır'daki yerel âyan geçmişlerinden kazanılmıştı; kısmen de Cemil Paşa'nın Osmanlı Devleti'ne sunduğu seçkin hizmetten kaynaklanıyordu. İkinci olarak bu aile geniş bir mülkü kontrol ediyordu ve aile mensupları toprak sahipliğinin sağlayabildiği servetin ve siyasal iktidarın farkındaydı. Üçüncüsü, Cemilpaşa ailesi yükselme için Avrupa'ya gönderilen daha genç üyeleri aracılığıyla Avrupa siyasi düşüncelerini tanıdı. Bunların öğrenci olarak Avrupa'da edindikleri deneyim milliyetçi fikirleri özümsemelerine olanak tanıdı ve Osmanlıcılığın Osman-

78 Bkz. Ekrem Cemilpaşa, özellikle “Diyarbakır'daki Hayatım” başlıklı kısım (Cemilpaşa, *Muhtasar Hayatım*, s. 27-60).

lı vatandaşlarını siyasi bir cemaat olarak birleştirmekte başarısız olduğu sonraki dönemde bu kişilere yeni bir ideoloji kazandırdı. Ancak Ekrem ve Kadri ayrılıkçı gündemleriyle kendilerini Sufi kökenli Kürt milliyetçilerinden ayırdılar. Her ne kadar kimi durumlarda Bedirhanlara karşı eleştirel olsalar da onlarla yakın bir şekilde çalıştılar ve açık bir şekilde, Bedirhanların başında olduğu ayrılıkçı kampa dahil oldular. Özerkliğe değil de ayrılığa bağlılıkları, dinsel olmayan, Batı tarzı eğitimlerinden kaynaklanır görünüyor. Bu ailenin mensupları Bedirhanlar kadar tutkulu değillerdi; ancak Osmanlı halife sultanının altında bir “İslâm birliği” fikri kendi siyasal yönelimlerinde Sufilerde olduğu kadar ağırlık taşımadığından ayrılıkçı faaliyetlerde yer aldılar.

Şeyh Şefik Efendi (Arvasi)

Şefik Efendi 19. yüzyılın ikinci yarısında Van'ın Arvas köyünde doğdu ve 1971 yılında öldü.⁷⁹ Bazı aile mensupları Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra İngilizlerin iş başına getirdikleri Irak'ın Haşimi yöneticisi Kral Faysal'ın soyundan geldiklerini iddia etmektedir.⁸⁰ Arvasi ailesinin Mekke ve Medine'de kolları vardır ve aynı zamanda Sultan Ahmet Camii baş imamı olan saygın Nakşibendi Şeyhi Abdülhakim Arvasi (1864-1943) aracılığıyla İstanbul'da temsil edildiler. Zinar Silopi *Doza Kürdistan* adlı kitabında Şefik'ten medrese hoca-

79 Aksi belirtilmedikçe bu kısımdaki bilgiler Handan Arvas'la 16 Kasım 1996 ve 29 Ağustos 2000 tarihlerinde İstanbul Suadiye'de yaptığım mülakatlardan ve ayrıca Muhlis Arvas'la 2 Eylül 2000'de İstanbul'da telefonla yaptığım mülakattan edinilmiştir. Şefik, Cumhuriyet döneminde Eryuvası soyadını yanlışlıkla almıştı. Hükümet memurları tarafından hangi soyadı almak istediği sorulduğunda Şefik, “Arvas” soyadını yerel aksanıyla fısıldamış ve memur bunu “Eryuvası” olarak duymuştu. Dolayısıyla, Cumhuriyet kayıtlarında soyadı Eryuvası olarak geçer.

80 Mülakat yaptığım kişi, babası Şerif Hüseyin'in, Kral Faysal'ın Haşimi boyundan mı, yoksa Suudi boyundan mı geldiğini açıklığa kavuşturmadı. Her durumda ailenin kolektif hafızası köklerini Araplara götürüyor.

şı olarak bahsetmektedir.⁸¹ Ancak Nakşibendi ağının önemli bir üyesi olan Şefik sıradan bir medrese hocasından daha fazlasıydı. Abdülatif Uyan, *Menkıbelerle İslâm Meşhurları Ansiklopedisi*'nde Şefik'in amcası Abdülhakim Arvasi'nin, Sufi pratiklerini öğretmek için Şemdinan ailesinden icazet aldığını ve Abdülkadir'in babası Şemdinanlı Şeyh Ubeydullah'ın halifesi olduğunu öne sürmektedir.⁸² Her durumda Şeyh Şefik, Nakşibendi ağı vasıtasıyla Şemdinanlara bağlıydı.

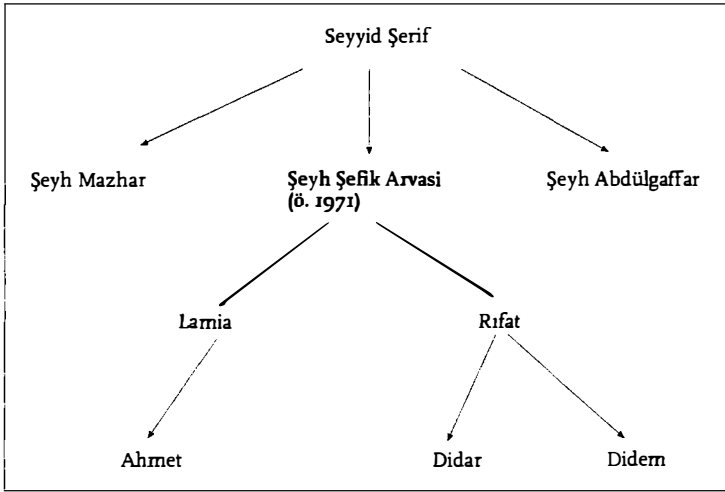
Şefik'in kuzeninin torunu Handan Arvas, Şefik Efendi'nin, aşağıda anlatılacak olan Türkiye'nin önde gelen dini şahsiyetlerinden Said Nursi'nin yakın arkadaşı olduğunu belirtmektedir. Ancak Nakşibendi tarikatının önemli mensupları olan Arvasi ailesinin, Nakşibendi tarikatının bölgedeki en etkili temsilcileri olan Hakkârili Şemdinan ailesiyle daha yakın ilişkileri vardı. Nakşibendi ağının gücünün bir göstergesi de Şemdinan ve Arvasi aileleri arasındaki yakın ilişkinin İstanbul'a yerleştikten sonra da devam etmesidir. Handan Arvasi iki ailenin yakın bağlantıyı sürdürdüğünü ve çocuklarının birlikte büyüdüğünü ifade etmektedir. Ayrıca bu iki ailenin daha sonraki dönemde evlilikler yoluyla akrabalık ilişkileri de oldu.⁸³

Arvasilerin Hakkâri civarındaki bir köy olan Arvas'ta toprağı vardı. Mülklerinin Şemdinanlarınkı kadar geniş olmadığı biliyoruz, ne var ki bu toprağı nasıl elde ettikleri mukayese edilebilir. Şemdinanlar gibi Arvasiler de müritlerinden bağış alırlardı ve muhtemelen bölgede önemli bir faaliyet olan tütün ticaretiyle uğraşıyorlardı. Ailenin Abdülhakim vasıtasıyla kurdukları İstanbul bağlantısı da yeğeni Şefik'in arazi satın alması için gerekli ilişkileri ve prestiji sağla-

81 Silopi, *Doza Kürdistan*, s. 57.

82 Uyan, *Menkıbelerle İslâm Meşhurları Ansiklopedisi*, n. 34; ayrıca bkz. Bruinessen, *Agha, Shaikh, and State*, ekler.

83 Handan Arvas, mülakat, 16 Kasım 1996.

Şekil 5.4: Handan Arvas ve Muhlis Arvas ile 2 Eylül 2000 tarihinde İstanbul'da yapılan görüşmeye göre Arvasi ailesi.

mış olabilir; tabii eğer sahip oldukları arazinin bir kısmı miri toprak ise. Ne yazık ki Arvasilerin araziye kimden satın aldığını ya da Osmanlı Devleti'nin bu aileye herhangi bir arazi bağışlayıp bağışlamadığını bilmiyoruz.

Arvasi ailesi önemini Cumhuriyet döneminde de korudu. Ailenin evlilik kalıplarına bakılması geç dönem Cumhuriyet devrinde, siyasi olarak önemli ailelerden en az birinin Arvasilerle evlilik bağı kurduğunu ortaya koymaktadır. Şeyh Şefik'in torunlarından biri olan Didar Hanım, aile mensupları Nakşibendi tarikatının önde gelen destekçisi ve mensupları olan merhum Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın kardeşi Yusuf Bozkurt Özal'ın oğluyla evlendi. Nakşibendi ağının bu evlilikte bir işlevi olması kesinlikle mümkündür ki bu durum ayrıca Arvasi ailesinin Cumhuriyet idaresinin üst seviyelerine erişimini de göstermektedir.

Şefik, muhtemelen amcası Abdülhakim'i görmek için sık sık İstanbul'a seyahat etti ve KTC'nin kurucu üyesi olduğu

için 1918'de İstanbul'da yaşıyor olmalıydı. Belgeler Şefik'in 1919'da KTC yayını *Kürdistan* gazetesinin başyazarı olduğunu gösteriyor. Her ne kadar makaleleri Kürt kimliğini destekleme konusuna yoğunlaşmış olsa da KTC içindeki bölünme sırasında özerklik yanlılarını destekledi. Bunu yaparken KTC içindeki diğer Sufi liderlerle tam bir uyum içindeydi. Çok açık ki Nakşibendi liderlerinin özerklik yanlısı eğilimlerinin bir nedeni, aynı zamanda Osmanlı sultanı olan halifeye boyun eğmeyi buyuran dini eğitimleri idi. Kürt Nakşibendileri Osmanlı halifesinin meşruiyetini sorgulamaya gönüllü değildiler ve dolayısıyla Osmanlılardan ayrılma fikri ümmet içindeki bu dini liderler arasında uygunsuz karşılanmış olmalıydı.

Cumhuriyet döneminde Şeyh Şefik, Eyüp mahallesinde bir Nakşibendi tekkesi kurmakla meşgul olduğu İstanbul'da kaldı. Ayrıca biliyoruz ki 1971 yılındaki ölümünden önce önemli bir dini merkezde prestijli bir konumu olan Sultan Ahmet Camii'ne baş imam olarak atandı. Bahsettiğimiz üzere daha önce amcası Abdülhakim bu makamda bulunmuştu.

Belli ki Şeyh Şefik Efendi, ne yeni kurulmuş Cumhuriyet devletine bir tehdit olarak görüldü, ne de onun Cumhuriyet devrindeki Kürt milliyetçi örgütlerine dahil olduğunu gösteren herhangi bir kanıt mevcuttur. Aslında yeğenlerinden biri olan (görüşme yaptığım) Handan Arvas'ın babası Abdülhakim Arvas Cumhuriyet Meclisi'nde milletvekilliği yaptı. Hatta dahası, Arvasi ailesinin diğer bir üyesi Ahmet Arvasi Kürtlerin Ortadoğu'da ayrı bir etnik geçmişten gelmeleri olasılığını bile sert bir şekilde eleştirmekte ve Kürt ulusal iddialarının meşruiyetini kategorik olarak reddetmektedir.⁸⁴ Kürt kimliğiyle ilgilenmek açısından kuşaklar arasındaki entelektüel ve ideolojik karşıtlığı görmek ilginçtir. Öyle görünüyorki Nakşibendi şeceresiyle Arvasi ailesi Cumhuriyet rejiminde

84 Arvasi, *Doğu Anadolu Gerçeği*.

kendilerine yer bulabilmiş başarılı Kürt ailelerindendir. Anlaşılan bu aile, her ne kadar Şeyh Şefik Arvasi bir Kürt ulusal bilinci yaratmayı amaçlayan KTC'nin kurucu üyesi olsa da, Cumhuriyet rejimiyle bütünleşmiştir. Bu noktada önemli bir soru cevaplanmayı beklemektedir: Şeyh Şefik kendisini Kemalist rejimle bütünleştirmeyi nasıl başardı ve Kemalist yargılamadan nasıl kaçtı? Kemalistlerin, bir Kürt milliyetçisi olarak onun Osmanlı dönemindeki faaliyetlerini bilmiyor olmaları muhtemeldir. Cumhuriyet kaynaklarında Şefik'in 1925 Şeyh Said İsyanı sırasında bile Kemalist rejime muhalefet ettiğini gösteren hiçbir kayıt yoktur. Ailesinin mensupları ayrıca Şeyh Şefik'in son yıllarını bir siyasi eylemci olarak değil, bir din adamı olarak geçirdiğini belirttiler.

KTC'nin diğer kurucularının birçoğu gibi Şefik de toprak sahibi sınıfa dahildi ve otoritesini Nakşibendi tarikatından alıyordu. Dolayısıyla onun da diğer Nakşibendiler gibi özerklik yanlısı kampta kalmış olması bizi şaşırtmamalıdır. Şefik Arvasi'nin özerklik yanlısı kampta kalma tercihi KTC'deki diğer Nakşibendi Kürtlerin tercihiyle uyushmaktadır. Bu da Nakşibendi tarikatı mensuplarının KTC içindeki siyasi bir kamp olarak birbirlerini tuttuklarının göstergesidir.

Mehmet Şerif Paşa

Osmanlı arşiv belgeleri Mehmet Şerif Paşa'nın 1865'te İstanbul'da doğduğunu⁸⁵ ve "Mekteb-i Sultani"yi bitirdiğini göstermektedir. Daha sonra Fransa Saint Cyr Harp Akademisi'ne devam etti. Babası Said Paşa Osmanlı hükümetinde eski dışişleri bakanıydı.⁸⁶ Babasının izinden giden Şerif Hariciye

85 B.A. Sicill-i Ahval, 1/632.

86 Şerif Paşa, *Bir Muhalifin Hatıraları*, s. 9. B.A., Sicill-i Ahval içinde, Said Paşa Berlin büyükelçisi olarak geçiyor: "Berlin Sefir-i kebir..." Bu kayıt, açık bir şekilde, dışişleri bakanı olarak atanmasından daha önceki bir tarihe aittir.

Kalemi'ne girdi. Berlin ve Paris askeri ataşesi oldu ve 1898-1908 yılları arasında da Stockholm büyükelçiliği yaptı.⁸⁷ Osmanlı Meclis tutanaklarından öğrendiğimize göre Şerif ayrıca Meclis-i Âyan'ın alt heyeti Şura-yı Devlet'in başkanı olarak hizmet verdi.⁸⁸ Zinar Silopi, *Doza Kürdistan*'da Şerif Paşa'nın meşhur Handan ailesine mensup olduğunu belirtiyor.⁸⁹ Bu ailenin kökeni Baban hanedanı tarafından kurulan ve bugünkü Irak'ın bir şehri olan Süleymaniye'ye dayanır. Sicill-i Ahval Mehmet Şerif Paşa'dan, Baban hanedanının mensubu olarak bahsetmezken,⁹⁰ Handan ailesinin Baban hanedanının küçük bir kolu olma ihtimali de bulunmaktadır.⁹¹

Her ne kadar ataları muhtemelen yerel âyan olsa da, Şerif Paşa'nın çocukken yaptığı ziyaretler dışında Süleymaniye'yle ve ailesinin Kürt kökeniyle somut bir ilişkisi yoktu. Bu durum ayrıca onun dil yeteneklerinde de görülebilir. Her ne kadar Şerif Türkçe ve Fransızca ile muhtemelen Arapça ve İngilizce biliyorsa da,⁹² İngiliz arşiv belgelerine göre Kürtçe bilmiyordu.⁹³ Bu bakımdan, Bedirhan ailesinin çocukları gibi Kürdistan'ın dışında doğmuş ve eğitim görmüş bazı üyeleri olmasına rağmen, üyelerinin Kürtçenin en az bir lehçesini konuşabildiği KTC'de Kürtçe bilmeyen tek örnekti.

87 Alakom, "Şerif Paşa'nın", s. 324. Ayrıca bkz Alakom'un, Zinar Silopi'nin Berlin'de büyükelçi olarak hizmet etmediği yolundaki ifadesini düzelttiği *Şerif Paşa* isimli kitabı, s. 15-16.

88 1 Mart 1336 (1920) oturumunda Bolu temsilcilerinden biri olan Tunalı Hilmi "Şerif Paşa'nın bir zamanlar Şura-yı Devlet başkanı" olduğunu belirtiyor, bkz. *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, s. 302. Bu görevi üstlendiğini ve bu makamda ne kadar bulunduğunu kesin olarak bilmiyoruz.

89 Silopi, *Doza Kürdistan*, s. 58.

90 Açık bir şekilde Baban hanedanının mensupları bu şekilde kaydedilmiştir. Bkz. B.A., Sicill-i Ahval, 4/442 içinde Mustafa Zihni.

91 Bu kesinlikle Alakom'un görüşüdür, *Şerif Paşa*, s. 16.

92 B.A., Sicill-i Ahval, 1/632, "Türkçe ve Fransızca tekellüm ve kitabet ider."

93 "[Şerif] ülkesini [Kürdistan'ı] çocukluğundan beri ziyaret etmemiştii ve dillerinden hiçbirini [Kürtçe] konuşamıyordu." F.O. 371/5068, E.2952, 25 Mart 1920, no. 3759.

Osmanlı Hariciye Kalemî'ndeki başarılı kariyeri sebebiyle Şerif Paşa zamanının uluslararası alanda en çok tanınan Osmanlı Kürdüydü. Şerif Paşa, uluslararası alandaki kariyeri süresince biri Papa'dan, diğer birkaçı da Romanya, İspanya ve İran (Şir-i Hurşid) hükümetlerinden ve biri de Fransa'dan (seçkin Legion d'honneur nişanı) olmak üzere birçok madalya aldı.⁹⁴ Bu uluslararası tanınmışlığın bir yansıması da KTC'nin diğer üyeleri tarafından el üstünde tutulmasıydı.

Şerif 1895 yılında, faaliyetleri Avrupa'da gelişen İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girdi. Ancak 1908 yılındaki Jön Türk Devrimi'nden kısa bir süre sonra cemiyet üyelerinin karşıt görüşlere özgürlük tanımayan baskıcı yöneticiler haline geldikleri gerekçesiyle Jön Türk hükümetine karşı çıktı. Şerif Paşa aynı dönemde ayrıca ITC'yi, maddi kazanç için hükümet makamlarını kötüye kullanmakla suçladı.⁹⁵ İstifa mektubunda, istifa gerekçelerinden biri olarak çoğunluğu ITC üyesi olan subayların günlük siyasete bulaştığını belirtiyor ve ordunun siyasete bulaşmasının tehlikeli olduğunu geçmişte kanıtlandığı uyarısında bulunuyordu.⁹⁶

1910 yılı itibariyle ITC'ye karşı Paris'te yayınlanan *Meşrutiyet* gazetesindeki ve kendi yeraltı örgütü İslahat-ı Esasiyye-i Osmaniye Cemiyeti'ndeki açık muhalefeti nedeniyle ITC, Şerif Paşa'yı rejim karşıtı bir devrimci olarak yaftaladı ve eski bir sadrazam ve harbiye nazırı olan Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülmesi olayına karışmakla suçladı. Gıyabında görülen davada 12 Haziran 1913'te ölüme mahkûm edildi. Ancak Şerif Paşa'nın ölüm cezası 1918 yılında ITC muhalifi Tevfik Pa-

94 B.A., *Sicill-i Ahval*, 1/632. Bu belgedeki kayıtlar ileriye doğru 1307 (1889) yılına kadar gider.

95 Şerif Paşa, *Bir Muhaliğin Hatıraları*, s. 27.

96 Bu bakımdan Şerif Paşa'nın Kürt milliyetçiliğiyle Şerif Hüseyin'in Arap milliyetçiliği arasında çarpıcı benzerlikler vardır. Her ikisi de ITC'nin, kendilerinin Osmanlı Devleti içindeki konumlarını zayıflatan politikalarına karşı muhalefetin bir sonucu olarak gelişti. Dawn, *From Ottomanism to Arabism*.

şa hükümeti tarafından kaldırıldı ve Paşa daha sonra Âyan Meclisi'ne atandı.⁹⁷ ITC'nin dağıldığı ve Tevfik Paşa hükümetinin iktidarda olduğu Birinci Dünya Savaşı sonunda Şerif Paşa, belki de hariciye nazırı olarak kabineye atanmayı umuyordu. Ancak kendisine ne birinci, ne de 13 Ocak 1919 tarihli ikinci yönetimde herhangi bir makam verilmedi.⁹⁸ Osmanlı hükümetinden oldukça hayal kırıklığına uğramasının ve muhtemelen iktidardan dışlanması bu hırslı adamın Kürt milliyetçisi olma kararını etkilediği düşünülebilir. Neticede bağımsız bir Kürdistan'da bir gün pekâlâ kral olabilirdi.

Şerif, 1911 tarihli Paris'te basılmış anılarında herhangi bir Kürt meselesine ya da İstanbul'da zaten faal olan Kürt kulüplerine katılmış olduğuna dair hiçbir şeyden bahsetmiyor. Bunun yerine döneminin diğer Osmanlı entelektüelleri ve devlet adamları gibi o da Osmanlı Devleti'nin gerilemesine çareler aramakla ilgilenmiş görünüyor.⁹⁹ Şerif Paşa'nın Kürt kimliği ancak Birinci Dünya Savaşı sonunda su yüzüne çıktı. 1919 Paris Barış Konferansı'nda KTC'nin gönderdiği Kürt delegasyonuna başkanlık etti. Aynı yıl *Memorandum sur les Revendication du Peuple Kurde*¹⁰⁰ [Kürt Halkının Talepleri Muhtırası] başlıklı bir broşür yayınladı. Şerif bu broşürde bir Kürt devletinin kurulmasını istiyordu. Bağımsız Ermenistan ve Kürdistan için birlikte çalışmak üzere Ermeni delegasyonunu başkanı Bogos Nubar ile 20 Kasım 1919 tarihinde yaptığı anlaşma, Kemalistlerin Kürdistan'daki Kürt aşiret reislerinin desteğini kazanmasını sağladı.¹⁰¹ Bu yerel Kürtler Pa-

97 Tunaya 25 Kanun-ı Evvel 1334 (25 Aralık 1918) tarihli *Tanin*'de çıkmış bir makaleden alıntı yapar. Tunaya, *Türkiyede Siyasi Partiler*, (1989), 3: 567.

98 Göltaş, *Kürdistan Teali Cemiyeti*, s. 16. Tevfik Paşa 1909'da toplam yirmi bir gün ve daha sonra 4 Kasım 1918'de sadrazamlık yaptı. Muhtemelen sadrazamlığa ilk kez atanışı çok kısa bir süre devam ettiği için gözden kaçmıştır.

99 Şerif Paşa, *Bir Muhalifin Hatıraları*.

100 (Paris: A.G.L. Hoir, 1919).

101 Şerif Paşa ve Bogos Nubar aynı sene müşterek bir bildiri yayınladılar; bkz. F.O. 371/4193, 28 Kasım 1919.

ris'e, Kürt temsilcilerinin Ermenilerle ittifakını kınayan telgraflar çektiler.¹⁰² Bu telgraf kampanyasından kısa süre sonra Şerif Paşa Kürt delegasyonunun başkanlığından istifa etti.¹⁰³

Şerif Paşa'nın KTC'ye ve Kürt milliyetçi taleplerine bağlılığı Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasıyla aynı zamana denk düşer. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Prens Sabahattin'in formülleştirdiği adem-i merkeziyetçiliği savunuyordu; fakat imparatorluğun yıkılışına dek Osmanlı Devleti'nin birliğine inanarak Osmanlıcı bakış açısını muhafaza etti. KTC'nin diğer birçok önderi gibi ayrı bir Kürt devletini ancak Osmanlı Devleti'ni korumak imkânsız hale geldiğinde savundu.

Ancak şunu da belirtmek gerekir ki Şerif Paşa Kürt milliyetçiliğine içtenlikle bağlı değildi. Şerif, İstanbul'un baskısı altında Kürt ayrılıkçı fikirlerini terk etti ve Kürt siyasi sahnesinden çekildi. Böylece 23 Nisan 1920 tarihli bir telgrafta sultan halifeye, halifelige bağlı olduğunu ve Paris Barış Konferansı'ndaki Kürt delegasyonunun başkanlığından ayrıldığını bildirdi.¹⁰⁴ Bir başka İngiliz raporu Şerif'in istifasını Türkler için büyük bir zafer olarak görüyordu.¹⁰⁵ Şerif açıkça diğer ayrılıkçılarda görülen Kürt davasına içten bağlılıktan yoksundu.

Şerif Paşa, KTC içindeki diğer arkadaşları gibi Osmanlı bürokrasisinin bir mensubuydu; dolayısıyla geçimi devlete bağımlıydı. Osmanlıcılığın çöküşünden sonra Şerif Paşa bağlanacağı yeni bir siyasal kimliğe ihtiyaç duydu. O hal-

102 Paris'e telgraf yollayan Kürtlerin tam bir listesi için bkz. F.O. 371/5068 E. 2127. Ayrıca Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı Kürdistan'daki Kürtlerden Şerif'i kendi temsilcileri olarak tanımadıklarını ve Osmanlı Devleti'nden ayrılmak istemediklerini gösteren birçok telgraf aldı. Bu tartışmalar için, bkz. *Meclis-i Mebusan*, 1 no. 17 (1 Mart 1336 [1920]), ayrıca *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*'nde de yayınlandı; (Ankara: TBMM Basımevi, 1992), 1: 300-2.

103 Şerif Paşa'nın 1918'den sonra Paris Barış Konferansı'ndaki faaliyetleriyle ilgili daha fazla tartışma ve birinci el kaynaklar için, bkz. Kutlay, *İttihat Terakki ve Kürtler ve Bayrak, Kürtler ve Ulusal-Demokratik Mücadeleleri*.

104 F.O. 371/5068.

105 "[Türkler] Şerif Paşa'yı Kürt davasından ayırmakta [başarılı oldular]." Richard Webb'den Lord Curzon'a, 3 Mayıs 1920, F.O. 371/5068, E. 5063.

de Şerif Paşa'nın Kürt devleti için yaptığı faaliyetlerin "Osmanlıcılığın" iflasıyla aynı zamana denk gelmesi muhtemelen tesadüf değildi.

Şerif Paşa'nın aile yaşamı hakkında fazla bilgi edinmek pek mümkün değil. Ancak ilk eşi Emine'nin Mısır'ın önde gelen ailelerinden olduğu kaydedilmiştir.¹⁰⁶ Emine, Mısır'ın eski valilerinden Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın torunu eski sadrazamlardan Said Halim Paşa'nın kızkardeşiydi. İyi eğitimliydi ve İngilizce, Fransızca ve İsveççe biliyordu. Osmanlı kaynaklarına göre servetini, kocasının İTC'ye karşı muhalefetine destek olmak için kullandı ve beş yıl boyunca Osmanlı topraklarına girmesi yasaklandı.¹⁰⁷ Şüphesiz Şerif'in eşi iyi eğitim almış ve siyasi olarak faal eşlerden biriydi. Her ne kadar Kürt kökenli olmasa da 1919'da KTC bünyesinde Kürt kadınları için kurulan Kürt Kadınları Teali Cemiyeti'ne üye oldu. Kürt araştırmacı Rohat Alakom, Şerif Paşa'nın birden fazla evlilik yaptığını ve ikinci eşinin de Kürt olmadığını belirtmektedir. İkinci eşinin adı Melle Edwige Pairani hakkında çok az bilgi vardır.¹⁰⁸ Şerif Paşa, 1923'te Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra Türkiye'ye dönmemeyi tercih etti ve Nil'in verimli kıyılarında, Emine'yle yaptığı evlilikten kazanmış olduğu arazilerin bulunduğu Kahire'de yaşadı.¹⁰⁹ Ölüm tarihine dair çelişkili rivayetler vardır. Her ne kadar bu rivayetlerin çoğunda 1944 yılında öldüğü iddia edilse de Ro-

106 Mevlanzade Rifat, anılarında Şerif Paşa'nın karısından "prensese" olarak bahsediyor. Mevlanzade Rifat, *Mevlanzade Rifat'ın Anıları*, s. 70. Rıza Paşa anılarında Şerif Paşa'nın karısının Mısırlı bir prensese olduğunu doğruluyor; bkz. Nur, *Cemiyet-i Hafîye*, s. 95.

107 Nur, *Cemiyet-i Hafîye*, s. 224. Emine, yasaklı yayınları İstanbul'da dağıtmakla ve İstanbul'da kocasının adına İTC'nin muhalifleriyle bağlantı kurmakla suçlandı.

108 Alakom, Şerif Paşa'nın ikinci karısının milliyetiyle ilgili açıklama yapmıyor ve referans olarak Şerif'in torunlarından biri olan Antonietta Kerime'nin Kasım 1997 tarihli mektubundan alıntı yapıyor. Bkz. Alakom, "Kürt Kadınları Teali Cemiyeti", s. 170-71.

109 Şerif Paşa, *Bir Muhalifin Hatıraları*, s. 14.

hat Alakom ikna edici biçimde doğru tarihin 1944 değil 1951 olduğunu ileri sürmektedir.¹¹⁰ Öldüğü yer de bilinmemektedir; ancak muhtemelen İtalya ya da Mısır'dır.

Şerif Paşa, kısa süren milliyetçi faaliyetleri sırasında, Bedirhan ailesinin öncülük ettiği ayrılıkçı hareket içinde yer aldı. Ancak üçüncü bölümde belirtildiği üzere Paris Barış Konferansı için oluşturduğu Kürdistan haritasına, Van Gölü bölgesini dışarıda bıraktığı için Emin Ali Bedirhan tarafından karşı çıktı. Ne var ki itibarlı şeceresi, yüksek Osmanlı bürokrasisindeki yeri ve Avrupalı eğitimiyle Şerif Paşa çoğu ayrılıkçının gözünde milliyetçiliğin mükemmel bir örneği idi.

Bediüzzaman Said Nursi

Said Nursi (1876-1960) Bitlis'in Nurs köyünde doğdu ve 1920'lerin ortasına kadar Said-i Kürdi olarak bilindi.¹¹¹ Din görevlisi bir ailenin oğluydu. Şerif Mardin, Said Nursi'nin babasının, yoksul düşmüş bir köyün yedi çocuk sahibi mol-lası olduğunu ve küçük bir arazi parçasına sahip olduğunu ileri sürer. Mardin şöyle yazar:

Ailede statü sahibi olmak için belli bir çaba gösterildiği, babası tarafından kullanılan ve muhtemelen soylu bir geçmişe sahip olduklarına işaret eden [15. ve 16. yüzyıllarda Timur dönemine ait] "mirza" unvanından belli oluyor. Anneannesinin, yerel bir âyan olan Alişan Paşa'nın akrabası olduğu söyleniyor ve Said, anneannesinin soyunu Peygamber'in ailesine dayandırıyor.¹¹²

110 Alakom, "Şerif Paşa'nın Ölüm Tarihi", s. 328.

111 Badıllı'ya göre Nursi 1877 yılında doğdu. Badıllı, *Bediüzzaman Said-i Nursi*, s. 58.

112 Mardin, *Religion and Social Change*, s. 65. Mardin açıklamasında, Said-i Nursi'nin babasının ve dedesinin adının asalet göstergesi olan "Mirza" (şehzade, bir soylunun oğlu) olduğuna işaret eden Şahiner'e dayanır. Ayrıca bkz. Badıllı, *Bediüzzaman Said-i Nursi*, s. 28-33.

Said Nursi babasından bir hamal olarak bahseder. *İçtimai Reçeteler*'de İstanbul'daki Kürt hamallara hitaben "Bir buçuk senedir burda Kürdistan'ın neşr-i maarif için çalışıyorum, ben ki bir hamalın oğluyum..."¹¹³ diye ifade eder. Her ne kadar Nursi'nin babasının bir hamal olması muhtemel olsa da "hamal" terimini kendisinin mütevazı geçmişini tasvir etmek için mecazi olarak kullanmış olabilir.¹¹⁴ Nursi, Osmanlı İmparatorluğu'nda bir memuriyet makamı için başvurusunda sülale-i marufeden, yani saygın bir aileden gelmediğini belirtmişti. Öyle görünüyor ki ailevi geçmişi Said Nursi'ye, kendisini dinsel önder olarak konumlandırması ya da Türkiye Cumhuriyeti'nde önemli bir siyasi şahsiyet haline gelmesi için herhangi bir avantaj sağlamadı.

Nursi Türkçe, Kürtçe, Arapça ve Farsçayı akıcı bir şekilde konuşuyordu.¹¹⁵ Said Nursi, eğitiminin ilk yıllarında Bitlis civarındaki bir köy olan Nurşin'in saygın Nakşibendi şeyhlerinin gözetiminde ve bunun yanı sıra Van'ın Müküs ve Arvas'taki tekkelerinde eğitim aldı.¹¹⁶ Arvas'taki vesayeti ona Arvasi ailesiyle tanışma olanağı verdi. Her ne kadar kendisini Nakşibendi tarikatının bir üyesi olarak tanımlamıyor olsa da Şemdinanlar ve Arvasiler gibi bölgedeki büyük Nakşibendi ailelerine yakın durdu. Kendisini Sufi olarak adlandırmış olsun ya da olmasın Said Nursi, bir Kürt önderi olarak otoritesini çoğunlukla kendi dini kimliğinden aldı.

Said Nursi, döneminin siyasi yaşamıyla yoğun bir şekilde ilgilendi. Osmanlı döneminde ITC'ye katıldı ve 1914'te En-

113 "Bir buçuk senedir burda Kürdistan'ın neşr-i maarif için çalışıyorum, ben ki bir hamalın oğluyum. ..." Nursi, *İçtimai Reçeteler*, s. 52.

114 Nursi babasıyla ilgili açıklamalarında onu kesinlikle yoksul bir köylü olarak tasvir ediyor, (bkz. Şahiner, *Bilinmeyen Taraflarıyla Bediüzzaman Said Nursi*, s. 45); ancak bu Said-i Nursi'nin soylu bir kökenden geldiği ve zaman zaman soylu kökenini Muhammed'e kadar götürdüğü savını çürütmüyor.

115 Şahiner, *Bilinmeyen Taraflarıyla Bediüzzaman Said Nursi*'de basılmış belge, s. 162.

116 A.g.e., s. 24, 28.

ver Paşa tarafından oluşturulan ve “bilhassa Arap vilayetlerindeki bölücü hareketlerin bastırılmasında...”¹¹⁷ aktif bir rol oynayan Teşkilat-ı Mahsusa’da yer aldı. Said Nursi’nin –“milliyetçi” bir Kürt örgütü olan– KTC’nin bir mensubu olması ve Osmanlı İmparatorluğu’ndaki bölücülüğe karşı çalışması çelişkili görünüyor. Ancak Said’in kendisini hiçbir zaman ayrılıkçılarla özdeşleştirmedığı ve bir Kürt milliyetçisi olarak geçirdiği süre içinde, en fazla bir özerklik yanlısı olarak kaldığı akılda tutulmalıdır. Kendi konumunu tutarsız görmüş olması pek olası değildir, zira konumunu İslâmi ümmetin birliği ilkesini ihlal edecek kadar özerklik yanlısı ya da Osmanlı karşıtı olarak görmüyordu.

Said Nursi’nin Kürt örgütlerindeki siyasi faaliyetleri hakkında çok fazla şey yazılmamıştır. Her ne kadar Türk müritleri onun Kürt kimliğini arka planda bırakmaya çalışsalar da Said Nursi, gençlik yıllarında, Kürtlüğüne dikkatli bir şekilde ilgi göstermiştir. Örneğin Kürdistan’da okullar açılması ve Kürt dilinin eğitim dili olarak geliştirilmesi için sultanın yardımını istemek amacıyla İstanbul’a gitti.¹¹⁸ Said Nursi’nin KTC’ye üyeliğinden önce yazdığı makaleler, 1908 yılında kurulan Kürdistan Terakki ve Teavün Cemiyeti’nin çıkardığı *Kürt Teavün ve Terakki Gazetesi*’nde yayınlandı. Tarihçi Tarık Zafer Tunaya’ya göre Said Nursi, 1919’da KTC üyelerince kurulan Kürt Neşri Maarif Cemiyeti’nin üyesiydi.¹¹⁹ Tarık Zafer Tunaya *Türkiye’de Siyasi Partiler* adlı klasik yapıtında, Nursi’yi KTC’nin kurucu üyeleri arasında saymamaktadır.¹²⁰ Ancak Silopi’nin anıları, İngiliz belgeleri ve

117 A.g.e., *Zürcher, Turkey: A Modern History*, s. 114. Ayrıca bkz. *Yeni Türk Ansiklopedisi* “Said-i Nursi” maddesi. *Çağımızda Bir Asr-ı Saadet Müslümanı*, s. 82-84.

118 Şahiner, *Bilinmeyen Taraflarıyla Bediüzzaman Said Nursi*, s. 58-60. Şahiner, “Kürdistan” kelimesi yerine “Doğu Anadolu”yu kullanmıştır.

119 Tunaya, *Türkiye’de Siyasi Partiler*, cilt. 2 (1986), s. 215.

120 Tunaya, KTC’nin başka bir üyesi olan Şükrü Baban’la yapılmış bir mülakata dayanıyor.

Vakit gazetesindeki bir makale (15 Mayıs 1925), Said Nursi'nin en azından kısa bir süre için KTC'de faal olduğunu belirtmektedir.¹²¹

Kanıtlar Said Nursi'nin, Kürtlerin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kültürel haklarını canla başla desteklediğini ve Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Kürt milliyetçi faaliyetlerine katıldığını göstermektedir. Her ne kadar bağımsız bir Kürt devletinden yana olmasa da idari özerklik fikrini aşikâr biçimde yaydı ve dolayısıyla KTC içindeki özerklik yanlısı kampta kaldı. Yaşamının sonraki yıllarında, özellikle Cumhuriyet döneminde Kürt siyasi sahnesinden çekildi ve kendini ruhani öğretime vakfetti.

Said Nursi her ne kadar bir Kürt milliyetçisi olmasa da müritlerine göre Cumhuriyet döneminin sayılı siyasi şahsiyetlerinden biri olarak kalacaktı. Modern Türkiye'nin ruhsal ve politik atmosferinin şekillenmesine yardım etti. Said Nursi özellikle 1950'li yıllarda birçok Türkün ve Kürdün ilgisini çekmiş modernist İslâmcı bir hareket olan "Nurcu Hareketi"nin kurucusu olarak erken Cumhuriyet devrinde Türklerden ve Kürtlerden benzer biçimde büyük saygı gördü. Müritlerince zamanının en önde gelen İslâm düşünürü sayılmaktadır. *Seleflerim* dediği önemli İslâm reformistleri Cemaleddin Afgani ve Muhammed Abduh'un doktrinleri gibi Said Nursi'nin öğretileri de İslâm ve modernleşmenin bağdaşabilir olduğu ve modernleşmenin Batı ile yarışmanın tek yolu olduğu fikri üzerinde odaklanmıştır.¹²² Felsefesi Türkiye'de geniş biçimde yayınlandı ve büyük bir izleyici kitlesine ulaştı.¹²³

121 Daha fazla bilgi için, bkz. Malmisanij, *Said-i Nursi ve Kürt Sorunu*, s. 29-30.

122 Said Nursi, Abduh ve Afghani'den *seleflerim* olarak bahseder, Said-i Nursi, *İçtimai Reçeteler*, s. 148.

123 Nursi'nin İngilizce yazılmış en iyi tahlillerinden biri Şerif Mardin'e aittir, *Religion and Social Change in Modern Turkey*. Türkçe yazılmış kitaplar sayıca daha fazladır, özellikle bkz. Şahiner, *Bilinmeyen Taraflarıyla Bediüzzaman Said*

Said Nursi, KTC içindeki diğer dini liderlerden, toprak sahibi olmaması ya da servet biriktirmemesiyle ayrıldı. Diğer Kürt liderlerinin aksine Nursi, Osmanlı yüksek bürokrasisinin bir üyesi değildi. Osmanlı Devleti'nde alt seviyelerdeki birkaç makamda bulundu. Ancak dinsel bir şahsiyet olarak saygı uyandırdı ve Cumhuriyet döneminde belli bir dereceye kadar siyasi güç sahibi oldu. Said Nursi hiç evlenmedi ve erkek kardeşlerinden hiçbiri KTC'de ya da herhangi bir başka siyasal örgütte yer almadı.

Hizanizade Bitlisli Kemal Fevzi

Kemal Fevzi (1891/1892) (1925) Bitlis'te doğdu.¹²⁴ Babası Reşit Efendi Bitlis'te saygın bir savcıydı; annesi Hüsniye Hanım hakkında ise çok fazla bilgi yoktur. Kemal Fevzi'nin Şefika Hanım adlı bir kız kardeşi ile Kadri ve Ziya adlarında iki erkek kardeşi vardı. Kadri öğretmen, Ziya ise doktordu. Kemal Fevzi Erzincan Askeri Okulu'nu bitirerek bir Osmanlı subayı oldu. 1918 tarihli bir gazete makalesi Kemal Fevzi'nin ailesinin Bitlis'in önemli bir ailesi olduğunu göstermektedir. *Jin*'de yayınlanan bir makalede Hizanizade ailesi Türkçe öğretmek için Bitlis'te kurdukları özel bir okul vesilesiyle övülüyordu.¹²⁵ O zamanlarda ancak yüksek bir ekonomik durumu ve eğitilmiş bir konumu olan bir aile Bitlis'te bir okul açabilirdi. Dolayısıyla Kemal Fevzi'nin ahaliden biri

Nursi; Risale-i Nur koleksiyonu Nursi'nin hatıralarını ve hayatı boyunca kendisi tarafından yazılmış öğretilerini de kapsayan 130 kitaptan oluşur. Bu koleksiyon Nursi'nin hayatıyla ilgili oldukça güvenilir bir tahlil sağlar.

124 Fevzi'nin doğum yılıyla ilgili birçok farklı kayıt mevcuttur. Naci Kutlay, Fevzi'nin yeğeniyle yaptığı bir mülakata dayanarak doğum yılının 1883 ya da 1884 yılı civarında olduğunu tahmin ediyor, Kutlay, *İttihat ve Terakki ve Kürtler*, s. 289; ancak 1925'teki yargılanmasına ait mahkeme kayıtlarına göre Fevzi 1307, miladi (1891-1892) yılında doğmuştur; Malmisanij, *Bitlisli Kemal Fevzi*, s. 11.

125 Kurdiye Bitlisi, "Kürdistan'daki Şehirler Sekenesi Türk müdür?", *Jin*, 13 Eylül 1918, s. 3, Bozarslan'ın alıntısı, *Jin*, s. 338.

olmadığı rahatlıkla söylenebilir. Ayrıca şunu da eklemek gerekir ki okulun misyonu Türkçe öğretmektir. Amaçlardan birinin Bitlis'in Türkçe konuşmayan insanlarına Osmanlı İmparatorluğu'nun daha geniş entelektüel ve ekonomik kaynaklarının musluğu açmaya yardım etmek olmalıydı. O halde Kemal Fevzi'nin Osmanlı karşıtı duygularla yetiştirilmediği ve bu duyguların Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra geliştiği ortaya çıkmaktadır.

Kemal Fevzi, askeri okuldan mezun olduktan sonra 1912-1913 Balkan Savaşları'nda vurulup sakat kalana dek Osmanlı ordusuna hizmet etti. Emekli olduktan sonra gazeteci ve şair oldu. Birinci Dünya Savaşı bitene dek şiirlerinin Türk/Osmanlı milliyetçi özellikleri göstermesi oldukça ilginçtir. Örneğin "Bayrak Altında" adlı şiirinde Kemal Fevzi şöyle der:

*Türk oğluyum, bu bayrağın yüzü dönmez kuluyum:
Yüreğimde Oğuz Han'ın yıldırımını kını var;
Vicdanımda Muhammed'in güneş gibi dini var;
Vatanımın ak alınlı, azmi sönmez kuluyum*¹²⁶

Askeri okulda eğitim görmüş bir kişinin Türk ve Müslüman olmakla ilgili bu kadar tutkulu mısralar yazdığını görmek şaşırtıcı değildir; asıl şaşırtıcı olan bir yıl gibi kısa bir zaman dilimi içinde aynı kişinin bir zamanlar bu kadar tutkuyla bağlı olduğu ideolojiye tamamen karşı hale gelmesidir. Kemal Fevzi 1918'de KTC'ye katıldı ve örgütün yarı resmi gazetesi *Jin*'de yazmaya başladı. Kürdistan'ın özerkliği hakkında yazdığı bir makalede, 1920 Paris Anlaşması'nın altmış ikinci maddesine göre Kürtlerin çoğunluğu oluşturduğu bölgelere özerklik verilmesi gerektiğini ileri sürüyordu.¹²⁷ "Eğer durum buysa" diye yazıyordu Fevzi, "Bit-

126 Malmisanij, *Bitlisli Kemal Fevzi*, s. 20. Aynı kitapta ayrıca Kemal Fevzi'nin bütün yayınlarının bir listesi bulunur.

127 Metnin tamamı için, bkz. *Devlet-i Aliye ile Sulh Şara'iti*, s. 20.

lis, Van ve Erzurum'da yaşayan nüfusun çoğunluğu Kürt olduğu için bu üç vilayette *Kürt egemenliği* [vurgu benim] tanınmalıdır." ¹²⁸

Fevzi muhtemelen, yaralandığı Balkan Savaşları'nda ve etnik belirginleşme (*crystallization*) ve politikleşme sürecinin etkisinde kaldığı İstanbul'da Batılı milliyetçilik ideolojisi ile ilk kez temasa geçti. Avrupa'da eğitim almamış olmasıyla ve büyük toprak sahibi sınıftan gelmemesiyle, KTC liderliğinin ayrılıkçı kanadı içindeki istisnalardan biriydi. Oysa bir Kürt kimliği edinmiş olması ve ancak Birinci Dünya Savaşı sonunda ateşli bir Kürt milliyetçisi haline gelmesiyle de tipik bir örnekti. Bu dönemde, statükoya sadık olanlar ile iktidar boşluğunu ayrılık için büyük bir fırsat olarak görenler arasında bir bölünme meydana geldi. Ayrılıkçılar ile özerklik yanlıları arasında KTC'de meydana gelen bölünmeden sonra Kemal Fevzi ayrılıkçıların safında yer aldı. Daha sonra Kürt İstiklal (Azadi) Cemiyeti'ne katıldı ve 1923 yılından sonra yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin toprak bütünlüğüne meydan okudu. Kemal Fevzi, Kürt İstiklal Cemiyeti'nce desteklendiği iddia edilen ¹²⁹ 1925 Şeyh Said İsyanı'ndan sonra tutuklandı ve 1925 yılında İstiklal Mahkemesi tarafından ölüme mahkûm edildi. ¹³⁰ Kürt milliyetçiliğine yaptığı katkı o denli büyüktü ki Kemalist hükümet onu genç Türk devletinin toprak bütünlüğüne yönelik açık bir tehlike olarak gördü ve idam etti.

128 Kemal Fevzi, "Kürdistan Özerkliği", *Jin*, 21 Haziran 1920, s. 1, Malmisanij'in alıntısı, *Bitlisli Kemal Fevzi*, s. 95-97. Orijinal *Jin* yirmi birinci sayıdan sonra sona erdiği için, otuz altıncı sayı KTC'nin ayrılıkçı grubu tarafından yayınlanmış olmalı. Bu, Kemal Fevzi'nin ayrılıkçı kampta kaldığını gösteriyor.

129 Ayrıca bkz. Olson, *Emergence of Kurdish Nationalism*, s. 26-52.

130 Kemal Fevzi'nin Şeyh Said İsyanı'na faal olarak katılmasıyla ilgili çelişkili açıklamalar vardır. Malmisanij kitabının bir bölümünü isyana ve Kemal Fevzi'ye ayırmıştır. Bu bölüm, *Vakit* gazetesinde Nisan-Haziran 1925 tarihleri arasında yayınlanmış birçok makaleye dayanır. Mahkeme kayıtlarıyla ilgili en iyi kaynak gazete makaleleri, özellikle de *Vakit*'te yayınlanmış olanlardır. Bu makaleler ayrıca, *Bayrak*, *Kürtler ve Ulusal Demokratik Mücadeleleri* içinde yayınlanmıştır.

Sonuç

Milliyetçilik üzerine yapılan çalışmalar, geçtiğimiz son yirmi yılda milliyetçiliğin kökeni konusu başta olmak üzere önemli değişiklikler geçirdi. Birçok akademisyen bu terimin tanımını yeniden araştırarak, milliyetçiliğin daha önce düşünülenlerden çok daha geç dönemlerde ortaya çıktığını ileri sürdüler. Benzer bir süreç, Arap milliyetçiliği araştırmalarında da kolaylıkla görülebileceği üzere Ortadoğu çalışmalarında da yürürlüktedir. Ne yazık ki böylesi önemli bir meseleyi, Kürt milliyetçiliği üzerine yapılmış çalışmalardan çok azı ele almıştır. Günümüz çalışmaları Kürt milliyetçiliğinin kökenlerini, makul olmayan bir şekilde çok uzak dönemlerde bulmaktadır. Kürt milliyetçiliğinin ortaya çıkışı için kati ve makul bir zaman çerçevesi oluşturmak günümüzün çalışmaları açısından son derece önemlidir. Bu da çok tartışmalı bir konu olan Kürt-Osmanlı ilişkilerini mercek altına alacak ve tam olarak incelenmesine olanak tanıyacaktır. Dolayısıyla önceki bölümün yanı sıra bu bölümün amaçlarından biri de Kürt milliyetçiliğinin kökenine dair tam bir zaman çerçevesi oluşturmaktır. Hiç şüphesiz Kürtlük bilinci Birinci Dünya Savaşı öncesinde de mevcuttu ve Kürtler kendilerini ayrı bir grup olarak görüyorlardı (ve “ötekiler” tarafından da öyle görülüyorlardı); ancak daha önce de ileri sürdüğüm üzere bu tip bir öz-farkındalık, bir milliyetçilik biçimi olarak anlaşılmamalıdır. Kürt milliyetçiliği ancak Osmanlı Devleti’nin yıkılışının kaçınılmaz olduğu Birinci Dünya Savaşı sonrasında olgunlaşmış bir siyasal hareket olarak ortaya çıktı.¹³¹ KTC’nin 17

131 Burada “ortaya çıkmak” fiilini kasıtlı olarak kullanıyorum; zira milliyetçiliğin tanımına dayanarak Kürt milliyetçiliğinin çok daha önceden beri var olduğu ileri sürülebilir. Ancak, ben başka bir yerde milliyetçi bir hareket olarak Kürt milliyetçiliğinin Birinci Dünya Savaşı’ndan önce var olmadığını iddia ettim. Abbas Vali benzer bir iddiayı İran’daki ulusal Kürt kimliği için ileri sürer. (“The Making of Kurdish Identity in Iran”, s. 2).

Aralık 1918'de,¹³² yani 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan ve imparatorluğun fiili sonunu belirleyen Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan iki aydan daha az bir zaman sonra kurulmuş olması şaşırtıcı olmamalıdır. Hizanizade Bitlisli Kemal Fevzi'nin Birinci Dünya Savaşı öncesi şiirleri ile sonrasındaki düzyazılarının gösterdiği gibi Kürt milliyetçiliği Osmanlıcılık gibi işleyen bir ideolojinin yokluğunda Kürtler için uygulanabilir tek seçenek olarak ortaya çıktı. Yakından incelendiğinde, Kürt milliyetçi liderliğinin bileşimi, tam olarak da aynı noktaya dair daha fazla kanıt vermektedir. Çoğu Kürt lider Osmanlı idaresine ve/ya ordusuna mensuptu ve dolayısıyla âyan olarak konumları ve bunların mali ve başka anlamda refahı devlete son derece bağlıydı. Osmanlı Devleti'nin yıkılması bu kişilerin konumlarını yükseltmeyecekti; çünkü aynı toprakların bir kısmının kendi vatanları olduğunu iddia eden ve uluslararası desteğe sahip Ermenilerden gelecek doğrudan bir tehditle karşılaşacaklardı. Kürt milliyetçiliğinin kökenine dair bu yeni anlayışın etkileri vurgulanmalıdır. Osmanlı Devleti'nin engelleyici siyasetlerinin Kürt milliyetçiliğinin ortaya çıkışına yol açtığını ve dolayısıyla bunun da Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasına yardım ettiğini ifade eden kimi iddiaların aksine, benim araştırmam, dünya tarihinin en uzun ömürlü imparatorluklarından biri olan Osmanlı Devleti'nin dağılmasının Kürt milliyetçiliğinin ortaya çıkışına katkıda bulunduğunu öne sürmektedir. Kürt-Osmanlı ilişkileri, siyasal bağılıkların "homojen" ulus-devletler anlamında tanımlandığı Osmanlı sonrası dönemde bozuldu. Daha geniş bir bağlamda bu nokta, milliyetçiliğin modern bir olgu olduğunu ve Osmanlı İmparatorluğu'nun öteki Müslüman tebaasının ancak Osmanlı Devleti'nin yıkılmasından sonra tam olarak olgunlaştığını ifade eden günümüz bilgi üretimindeki savları desteklemektedir.

132 Bu, KTC'nin resmen kurulduğu ve Osmanlı hükümeti tarafından tanındığı tarihtir.

Bu araştırmanın diğer bir temel sonucu ise önceden mevcut olan bağların ve rekabetlerin Kürt milliyetçiliğinin gelişmesinde temel bir rol oynadığıdır. KTC içinde özerklik yanlıları ile ayrılıkçılar arasındaki ayrışmanın daha detaylı incelenmesi bunu açıklığa kavuşturur. Her ne kadar ideolojik farklılıklara dayalı bir ayrılık ortaya çıkmış görünse de iki kampın da kendi akrabalık ve dini bağları temelinde bir araya geldiğine dair oldukça çok kanıt vardır. Ayrılıkçı hizbin önderi Emin Ali Bedirhan; oğulları Celadet ve Kâmuran, yeğenleri Asaf ve Ali ile kardeşleri Mehmet Ali, Murat Remzi, Abdurrahman ve Mikdat Midhat Esved tarafından desteklendi. Ayrılıkçı hizbin diğer iki ateşli mensubu olan Ekrem ve Kadri Cemilpaşazade kuzendiler; Kasım, Ekrem'in babası ve Ömer de amcasıydı.¹³³ Şemdinanlı Seyyid Abdülkadir'in önderliğindeki özerklik yanlısı grubun içinde Mehmed ve Abdullah (Abdülkadir'in oğulları) ile Şeyh Şefik bulunuyordu; tüm bu kişiler Nakşibendi tarikatının saygın üyeleri idi ve Said Nursi de aynı gelenekle eğitilmişti. Dolayısıyla, her iki grubun da esas olarak akrabalık bağları ve Nakşibendi ağı temelinde bir araya geldikleri kolaylıkla ileri sürülebilir.

Bunun yanı sıra mevcut rekabetler de ayrılıkçılarla özerklik yanlılarını ayırıyordu. Birincil kaynaklar, her ne kadar birçok ayrıntı eksik olsa da, ayrışma öncesinde Emin Ali Bedirhan ile Şemdinanlı Seyyid Abdülkadir arasındaki bir rekabeti ortaya çıkarmaktadır. 19. yüzyıl Osmanlı merkezileşme politikalarının bir sonucu olarak aşiret liderlerinin kendi toprakları üzerindeki denetimlerini kaybettiklerini biliyoruz. Bu iktidar boşluğu siyasi liderlik iddiasında bulunan dini şahsiyetler tarafından dolduruldu. Bu kişiler aşiret-ötesi etkileri vasıtasıyla yerel Kürtler üzerinde büyük bir otoriteye sahip oldular. Bu durum aşiret otoritesi ile dinsel otorite

133 Bu grubun Baban ailesinin mensupları ile Mevlanzade Rıfat ve Kemal Fevzi gibi başka faal üyeleri de vardı.

teler arasında bir gerilim yarattı. Şemdinan ailesi 19. yüzyılın ikinci yarısında, Bedirhan topraklarının önemli bir bölümünü kapsayan bir bölgeyi denetledi ve Şemdinan yöneticileri bölgedeki en yüksek otorite olarak ortaya çıktı.¹³⁴ Seyyid Abdülkadir, İstanbul'daki Kürtler arasında büyük bir saygınlık kazandı ve KTC'nin başkanı oldu. Osmanlı Devleti ona karşı oldukça özenli davrandı ve Osmanlı üst meclisinin alt heyetine başkan olarak atadı. Bu gerçekler ve Emin Ali Bedirhan'ın kendisinin ya da oğlu Celadet'in Kürdistan idarecisi olmasını istediği düşünüldüğünde, Emin Ali Bedirhan'ın, Abdülkadir'in İstanbul'daki liderliğiyle Kürdistan'daki Şemdinan iktidarından rahatsızlık duymuş olması oldukça muhtemeldir.

Bu noktada KTC'nin siyasi kutuplaşmasının bir diğer temel sebebi daha vurgulanmalıdır. Bu iki grubun üyeleri farklı eğitim/din geçmişlerinden gelmişlerdi. Özerklik yanlıları medrese ya da tekke kökenli ve çoğunlukla dini mesleklere sahip kişilerdi. Bu kişilerin siyasi duruşları yoğun biçimde bu dini bakış açısının renklerini taşıyordu. Buna mukabil özerklik yanlısı Nakşibendi hizbi tam bağımsızlığa karşıydı çünkü İslâm ümmetinin birliğine inanıyor ve sultanı meşru halife olarak görüyorlardı. Onlara göre özerklik İslâmi birliğe halel getirmiyor olsa da, bağımsızlık getirirdi.

Öte yandan ayrılıkçıların, eğitimleriyle ilgili ve psikolojik böyle engelleri yoktu. Bu kişiler Avrupa'nın ya da İstanbul'un meslek okullarında yetişmişti. Grubun çoğu üyesi Avrupa dillerinde yetkindiler ve bu da, Avrupa'nın entelektüel ve politik atmosferinin tam ortasında bulunmaları itibarıyla, milliyetçi ideolojiye doğrudan maruz kalmalarına olanak sağladı. Ayrılıkçılar ayrıca İstanbul ve Kahire gibi kozmopolit kentlerde Türk ve Arap milliyetçilerle de yakın te-

134 Bu, aşiret liderlerinin, kendi aşiretlerindeki kişiler arasında karizmalarını tamamen yitirdikleri anlamına gelmiyor.

mas halindeydiler ve Balkan milliyetçi hareketlerinden de haberdardılar.

Benim araştırmam ayrıca Kürt milliyetçi liderlerinin neredeyse tamamının âyandan, yani önde gelen zümrelerden olduklarını belirledi; bunlar geç Osmanlı döneminde oldukça küçük olan Kürt orta sınıfına dahil değildiler. Üstelik çoğu Kürt milliyetçisi hâkim biçimde toprak sahibi sınıftan geliyordu ve milliyetçiliğin gelişmesi için yaşamsal bir hissiyat olan aynı toprak üzerinde bulunma [*territoriality*] duygusuna sahiplerdi. Bir diğer deyişle grup kimliği ile toprak arasındaki yakın bağ, Kürtlerin Kürdistan'ın sakinleri olduğu tezinde çok açıktır; toprak, Kürt milliyetçiliğinin oluşumunda belirleyici unsurdur. Dolayısıyla Kürt liderliğinin toprakla bağları olduğunu belirtmek önemlidir; bu kişiler göçebe değillerdi. Kürt milliyetçi liderlerinin çoğu, ironik bir şekilde, Kürdistan dışında yaşıyordu ki bu durum milliyetçi duygunun diaspora toplulukları içinde oldukça güçlü olduğunu göstermektedir.

Son olarak bu bölümde hem İstanbul (Osmanlı) hem de Ankara (Kemalist) hükümetlerine yönelik belirgin Kürt milliyetçi tutumunu gösterdik. Kürt milliyetçi liderleri Kürdistan'ın siyasi geleceğine olan bağlılıklarına göre ayrılmışlardı; ancak yükselen Türk devletine karşı düşmanlıkta birleşmişlerdi. Kürtler Osmanlı hükümetiyle uğraşırken rahattılar; gerçekten de birçoğu önemli makam sahibiydiler. Ancak Kemalistlere kuşkuyla bakıyorlardı. Emin Ali Bedirhan ve Şemdinanlı Abdülkadir, Kürt liderleri olarak otoritelerini ve bir Kürt devleti kurmak için umutlarını tehdit eden yeni Türk rejimine karşı çıktılar. Her ikisi de Anadolu'daki Kemalist hareketi yok etmek için İngiltere'ye hizmet etmeyi önerdi. Kürt liderleri Kemalist rejimi, Türk milliyetçiliğini dayatan ITC'nin devamı olarak gördü. Yine, Ermeni milliyetçiliği ile benzer bir deneyime sahip olduklarından, tek

bir bölge için rekabet halindeki iki milliyetçiliğin yol açacağı kaçınılmaz çatışmanın da farkındaydılar. Kürt liderleri Türk milliyetçiliğinin giderek artan potansiyelinin Kürt milliyetçiliğini tehdit edeceğinden korkmaktaydılar; zira korunmasız Kürt milliyetçiliğine uluslararası bir yardımın hiçbir zaman gerçekleşmeyeceği kanıtlanmıştı. Tek bir bölge için rekabet halindeki iki milliyetçiliğin neden olduğu çatışmanın genelde Ortadoğu'daki, özelde de Türkiye'deki "modern Kürt sorununun" temellerini attığını da belirtmek gerekir.

SONUÇ VE GELECEKTEKİ ARAŞTIRMALAR İÇİN ÖNERİLER

Bu kitapta Kürt milliyetçiliğinin temel sosyal, siyasal, ailevi ve coğrafi unsurlarını açıklamaya çalıştım. Bunu gerçekleştirmek için münhasıran Osmanlı Devleti ile Kürt aşiretleri arasındaki etkileşimi, geç Osmanlı dönemindeki milliyetçi Kürt liderliğinin din, aşiret ve aile geçmişlerini ve Kürt kimliğinin Kürdistan'la ilişkili gelişimini ele aldım. Burada, kitapta öne sürülen birkaç önemli noktayı vurgulamayı umuyorum.

Öncelikle Kürt milliyetçiliğinin toprak temelli olduğunu göstermeye çalıştım. Toprak, daha sonra Kürt milliyetçiliğinin yolunu açacak olan Kürt kimliğinin oluşumunda çok önemli bir rol oynadı. Kürtlerle ilgili birincil kaynakların yakından incelenmesi, Kürt kimliğinin, Kürtlerin kendilerini yüzyıllar boyunca bununla ilişkili olarak tanımladıkları, "Kürdistan" adı verilen toprakla yakından bağlantılı olduğunu göstermektedir. Bir diğer deyişle Kürt kimliği yukarı Mezopotamya'da, içinde "tarihi Kürdistan'ın" yer aldığı bir "çekirdek bölgenin" netleşmemiş resmi etrafında döner. Benim araştırmamda bu bölgenin Kürt kimliği için bir temel oluşturduğu ve bir Kürt tanımının onsuz son derece zor ve

rilebileceği ileri sürülmektedir. Birincil kaynakların Kürtleri tanımlamaktan çok, Kürdistan'ın tanımlanmasıyla ilgili olması gerçeği de bu öneriyi desteklemektedir. Öyle görünüyord ki din ve dil, Kürt kimliğinin uzun oluşum süreci içinde sadece ikincil bir rol oynamıştır. Bu ortak din ve dil bağları ekseriyetle gayrimüslimleri (örneğin Ermeni ve Nasturiler gibi) ve Kürdistan'daki öteki yerleşimcileri (Türkmen ve Araplar gibi) dışlamak için kullanıldı.

Toprağın toplumsal kimlik oluşturmadaki rolünü vurgularken, Kürt kimliğinin durağan bir kimlik olduğunu hiçbir şekilde kastetmiyorum. Aksine Kürdistan'ın sınırları 12. yüzyıldan itibaren değişti ve görünen o ki Kürt kimliği Kürdistan'ın değişen sınırlarına ve değişen siyasi atmosfere uygun olarak her zaman bir değişim içinde oldu. Algılanan sınırlardaki böyle bir değişim, büyük oranda Kürt toplumunun dışındaki siyasi ve askeri gelişmelerden kaynaklanmıştır. Örneğin *Şerefname* adlı kitabında Şerefhan, Luristan'ı da Kürdistan'a dahil eder ve Lurları bir Kürt alt grubu olarak görür. Ancak Kürtler tarafından 20. yüzyılda çizilen haritaların çoğunluğunda Luristan bölgesi Kürdistan'dan ayrılır. Bu değişikliğin Ortadoğu'nun yeniden yapılanmasının bir sonucu olarak ortaya çıktığına inanıyorum. Birinci Dünya Savaşı'nın sonundan itibaren bölgedeki siyasal sınırlar sürekli olarak değişti. Özellikle 18. yüzyıldan itibaren, 20. yüzyıldaki Kürt entelektüelleri tarafından yaygın olarak kullanılan Avrupa kaynakları, Luristan'ı İran'ın bir idari birimi olarak tanımladı. Örneğin KTC tarafından yayınlanan bir gazete olan *Jin'de Encyclopedia Britannica*'ya ve diğer Avrupa çalışmalarına dayanan makaleler vardır. Kürt söyleminin bu kayıtlardan etkilenmiş olması makul görünüyor. Luristan, Kürdistan'dan ayrı bir bölge olarak düşünüldüğü için de Lurlar, Kürtlerden farklı bir kimlik edindiler. Aynı şekilde günümüzde Zazalar (Dimli) Kürt kökenli olduklarına dair iddialara karşı çıkı-

yorlar. Özellikle 20. yüzyılın son on yılında ayrı bir Zaza milliyetçiliği daha göze çarpar hale geldi ve olası bir Zazaistan ulus-devletinin haritaları Kürdistan pahasına çiziliyor.

Kürt milliyetçi liderlerinin ailevi, siyasal ve toplumsal geçmişlerine eğilirken ayrıca Birinci Dünya Savaşı dönemi boyunca Kürt milliyetçi önderliğinin bölgede büyük miktarda toprağı kontrol eden birkaç geleneksel aşiret reisinin ve Nakşibendi seçkinlerinin hâkimiyeti altında olduğunu göstermeye çalıştım. Ancak bu liderler, Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyıldaki merkezileşme politikaları sebebiyle Kürdistan'daki arazilerinin denetimlerini ve bu topraklardan gelen büyük geliri kaybetti. Yani Kürt liderlerin toprağın ne kadar önemli olduğuna dair kuvvetli bir bilinçleri vardı. Kürt milliyetçi önderliğinin baskın biçimde geleneksel toprak sahiplerinden ve dinsel seçkinlerden meydana gelmesi bir tesadüf değildir.

İlk dönem Kürt milliyetçi önderlerinin, imtiyazlı geçmişlerine uygun olarak çeşitli ortak özellikleri vardır. Öncelikle bunların büyük çoğunluğu yüksek mevkilerdeki Osmanlı memurlarıydı. Örneğin Seyyid Abdülkadir Osmanlı Meclisi'nin (Meclis-i Âyan) bir alt heyetinin (Şura-yı Devlet) başkanıydı; Şerif Paşa Avrupa'da Osmanlı diplomatı olarak hizmet etti ve ayrıca Meclis-i Âyan üyesi oldu. Bunun yanında, Bedirhanların büyük çoğunluğu "paşa" unvanı taşıyordu ve savcı, (Kürdistan dışında) yerel yönetici, orduda subay ve hâkim olarak hizmet ettiler. Bir diğer deyişle bu kişiler Osmanlı İmparatorluğu'ndan maaş alıyorlardı. Soylu sınıfı Osmanlı bürokrasisiyle bütünleştirmek ve onların çıkarlarını devletinkilere bağlamak, çevredeki halkları denetlemek için uygulanan oldukça yaygın bir Osmanlı stratejisiydi ve bu strateji Birinci Dünya Savaşı sonuna dek gayet iyi işledi.

Kürt milliyetçi önderliği arasındaki ikinci benzerlik bu kişilerin Kürdistan dışındaki zorunlu ikametleriydi. Nüfuzlu

liderlerinin büyük bir çoğunluğu İstanbul'a yerleştirilmişti ve devlet bunların Kürdistan'daki topraklarıyla ilişkilerini dikkatle izliyor ve düzenliyordu. Bu politika, Kürt milliyetçilerinin geniş insan gruplarını davaları için harekete geçirme yeteneklerini oldukça sınırladı ve milliyetçi bir hareket için gerekli halk desteğini engelledi. Devlet statükoyu ve yerel Kürtlerin siyasal sadakatini, kurulu idari ve askeri yapıları vasıtasıyla sürdürebiliyordu. Kürt milliyetçileri, Kürdistan'da milliyetçiliği telkin etme şansı buldukları nadir durumlarda bile Osmanlı Devleti'ne karşı herhangi bir eylem için yerel destek bulmakta başarısız oldular. KTC her ne kadar Bitlis, Dersim, Elaziz (Elazığ) ve Diyarbakır gibi İstanbul dışındaki şehirlerde sınırlı sayıda şube açmayı başardıysa da kendi siyasal kaderlerini tayin etmeye yetecek ölçüde bir Kürt desteği hiçbir zaman gerçekleşmedi. Kürt milliyetçiliği de kendisini diaspora faaliyetlerinin bir aşaması olmaktan kurtarıp, Kürdistan'a ayaklarını basan, dikkatle örgütlenmiş bir kitle hareketine dönüşemedi.¹

Kürt liderleri net bir amaç etrafında birleşmiş ve milliyetçilik fikriyle harekete geçmiş olsalar da, Kürt milliyetçiliği anlayışında ve bunun nasıl geliştirilebileceği konusunda kesinlikle birleşmiş değillerdi. Kürt milliyetçi liderliği ayrılcılığı ve tam bağımsızlığı savunanlarla, özerklik yanlıları arasında ikiye bölündü. Ayrılcı kesime Bedirhan ailesi önderlik ediyordu ve bu kesim yalnızca aynı ailenin diğer üyelerinden ve Cemilpaşazadeler ve Babanlar gibi birkaç geleneksel âyan ailesinden oluşuyordu. Ayrıca, medrese dışı gelenek içinde eğitim görmüş kentli Kürt entelektüelleri de bu safta yer aldı. Bedirhanilerde vücut bulan geleneksel Kürt emirliklerinin karizma sahibi liderlerinin Kürtler üzerinde

1 Dolayısıyla, "Kürt milliyetçiliği Kürdistansız kaldı." Bu tabir saygın bir Kürt bilim adamı olan Mehmet Emin Bozarslan'ın *Jin'e* yazdığı giriş yazısında ilk kez kullanılmıştır.

büyük bir nüfuza sahip olmaları beklenirdi. Ancak kısmen onları bölgeden uzak tutan Osmanlı politikaları, kısmen de bölgede ortaya çıkan Kemalist hareketin faaliyetleri sebebiyle, bu liderlerin Kürt gruplarını Kürt milliyetçi davası adına siyasallaştırmaları ve harekete geçirmeleri için çok da fazla şansları olmadı. Burada Kemalistlerin İslâmi bir ambalajla sarıp sarmalanmış Türk milliyetçiliği için, aynı Kürt grupları başarılı bir şekilde seferber edebildiklerini de belirtmek gerek. Belki de bu, bölgeyle ve yerel Kürtlerle doğrudan iletişim içinde olmanın önemini gösteren bir başka kanıttır.

Kürtlerin liderliği iddiasında bulunan bir başka grup da, özellikle Nakşibendi tarikatından Sufi seçkinlerdi. Bu tarikat bölgede Nakşibendi tarikatının Müceddidi/Halidi kolunu kuran Mevlana Halid aracılığıyla 19. yüzyılda kuruldu. Osmanlı İmparatorluğu, yerel emirliklerin iktidar yapılarının yok edilmesinden sonra Kürdistan'daki iktidar boşluğunu doldurmakta başarısız oldu. Bu yüzyılda Osmanlı ve Rus imparatorlukları arasındaki yıkıcı savaşları takiben Nakşibendi şeyhleri önceki aşiret liderlerinin otoritelerini devraldı. Bu Nakşibendi şeyhleri aşiret-ötesi nüfuzları sayesinde karizmatik siyasi liderler haline geldiler. Bu tür bir liderliğin iyi bir örneği Şemdinanlı Seyyid Ubeydullah'tır. Seyyid Ubeydullah'ın oğlu Seyyid Abdülkadir daha sonra Kürdistan Teali Cemiyeti'nin başkanı oldu. Seyyid Abdülkadir, Şeyh Şefik gibi, Nakşibendi ağının diğer mensuplarının da içinde olduğu özerklik yanlısı hizbi temsil ediyordu. Nakşibendi ağıyla birbirlerine bağlı olan bu tarikatların lider ya da şeyhleri Kürtlere sadece dinsel olarak değil aynı zamanda siyasi olarak da yol gösterdiler. Nakşibendi seçkinleri milliyetçi örgütlerde liderliği üstlendikleri zaman dinsel karizmalarını kullanarak geleneksel aşiret liderlerine karşı siyasi ittifaklar kurmak için yeterince güçlenmişlerdi. Açıktır ki bu Nakşibendi liderler, yerel Kürtlere erişmekte ve onlarla iletişim kurmakta avantajlı bir konuma

sahiptiler. Nakşibendilerin Kürt topluluğu içinde milliyetçi sembolleri kullandıklarına dair kanıtımız yok. Tam aksine İslâmi semboller daima milliyetçi sembolleri gölgede bıraktı ve buna da kasıtlı olarak dikkat ediliyordu.

Özetle, Kürt milliyetçiliğinin ortaya çıkmasında eskiden kalma bağlar ve sadakatler, eski husumetler ve hiziplerle birlikte önemli bir rol oynadı. Kürtlerin ailevi yapılarının incelenmesi, aynı aileye mensup kişilerin aynı ideolojik ittifaklar içinde kaldıklarını ve aileler arası düşmanlıkların, yeni ortaya çıkmakta olan Kürt milliyetçiliği içinde de kutuplaşmalara neden olduğunu gösteriyor. Örneğin birincil kaynaklar Seyyid Abdülkadir ile Emin Ali arasında Kürtlerin liderliği için bir rekabet olduğunu gösteriyor. Bu metinde, bu düşmanlığın Abdülkadir'in babası Seyyid Ubeydullah'ın (Botan Emirliği'nin parçaları olan) önceki Bedirhani topraklarını da içine alan geniş bir bölgeyi kontrol ettiği dönemde doğduğunu ve bundan dolayı Bedirhanların Abdülkadir'in KTC'deki liderliğine, en hafif biçimde ifade edilecek olursa, çok da güçlü biçimde bağlı olmadığını ileri sürdüm.

Kürt liderliği içindeki kutuplaşmanın ve kendilerini ayrılıkçı ya da özerklik yanlısı hiziplere ayırmalarının bir başka önemli sebebi daha vardır. Kürt liderleri, ailevi geçmişlerine göre farklı eğitim sistemlerinin ürünüydüler. Özerklik yanlıları geleneksel bir dinsel eğitim almışlarken, ayrılıkçılar dinsel olmayan okullarda eğitilmişlerdi ve birçoğu da yurtdışında öğrenim görmüştü. Nakşibendi hizbinin tam özerkliğe karşı olması okuru şaşırtmamalıdır, zira bunlar İslâm ümmetinin birliğine inanıyorlardı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun sonuna dek ve hatta daha sonra bile sultanı meşru halife olarak gördüler.² Bunun tersine, ayrılıkçıla-

2 Şüphesiz, halifelik makamının 1924 yılında kaldırılması Nakşibendi Kürtlerinin yeni Türk devletine olan siyasi bağlılığına indirilmiş önemli bir darbeydi. Ancak, 1925 Şeyh Said İsyanı'ndan sonra yeni rejime karşı olan dini muhalefet etkin ve de şiddetli bir şekilde susturuldu.

rın Birinci Dünya Savaşı sonunda Osmanlı Devleti'ne ya da sultan/halifeye bağılıklarından geriye pek bir şey kalmadı. Ayrılıkçılar, özellikle 1918'de Wilson Prensipleri'nin açıklanmasını, bir Kürt devleti kurmak ve bu devletin yöneticisi olmak için bir fırsat olarak gördüler. Osmanlı İmparatorluğu'nun düzelemeyeceğine ikna olduklarında kendilerini imparatorluktan, en azından psikolojik olarak, Nakşibendi rakiplerinden daha başarılı bir şekilde kopardılar. Ne olursa olsun özerklik yanlıları ile ayrılıkçılar arasında, eğitimlerinden kaynaklanan ayrın Kürt milliyetçi söyleminde birlik olmayışına yaptı.

Bu çalışmada Kürt milliyetçilerinin geçmişlerindeki kalıpları incelemeye ek olarak Ortadoğu milliyetçiliğinin zaman-sal çerçevesine dair tartışmalara da katkıda bulunmaya çalıştık. Kürt milliyetçiliğinin, dünyadaki başka birçok milliyetçilik gibi bir karmaşa ve belirsizlik döneminin ürünü olduğunu iddia ettik. Çalışmamız bu noktayı göstermek için ortaya yeterli sayıda kanıt çıkardı. Kürt milliyetçiliğinin, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışının yaklaştığı Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda belirgin hale geldiğini ileri sürdük. Birinci Dünya Savaşı'nın öncesinde ve sonrasında Kürt siyasal örgütlerinin tüzüklerinde ideolojik bir kayma görülebilir. Kürdistan Teavün ve Terakki Cemiyeti'nin (KTTC) 1908 tarihli tüzüğü ile Kürdistan Teali Cemiyeti'nin (KTC) 1918 tarihli tüzüğü arasındaki bir karşılaştırma anlamlı olacaktır. KTTC, Kürtleri Osmanlı İmparatorluğu'nun sadık tebaası olarak görüyordu ve Osmanlı sistemi içinde faaliyet göstermek istiyordu. KTTC tüzüğü ayrıca Osmanlı meşruiyetini koruma arzusunu da dile getiriyordu. Buna karşın KTC tüzüğü daha çok Kürt olmanın farklılığı üzerinde yoğunlaşıyordu. Kürt milliyetçiliğinin zamanlaması, Hizanizade Kemal Fevzi'nin, bu ideolojik kaymayı izleyebildiğimiz eserlerinde en iyi şekilde gösterilmektedir. Daha önce

de bahsettiğim üzere, 1918 yılından önceki şiirlerinde Kemal Fevzi, “Türk oğluyum, bu bayrağın yüzü dönmez kulu-yum” diyordu. Halbuki 1920 yılında *Jin*’deki bir makalede, aynı Kemal Fevzi Kürt vilayetleri için bağımsızlık istiyordu. Bu örneklerin hepsi siyasi bir hareket olarak Kürt milliyetçiliğinin, insanların yaşamlarının her yönü üzerinde temel bir etkisi olan Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra ortaya çıktığını gözler önüne sermektedir. Bu savaş dünya halklarını, siyasi bağılıklarını yeniden düşünmeye zorladı. Bu nedenle kelimenin modern anlamıyla Kürt milliyetçiliğinin Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra ortaya çıktığına inanıyorum. Şaşırtıcı sonuç ise Kürt milliyetçiliğinin Osmanlı İmparatorluğu’nun yıkılmasının bir nedeni değil, onun bir sonucu olduğudur. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu’nun yıkılışıyla ilgili olarak, milliyetçiliğin imparatorlukların dağılmasına sebep olan büyük bir kuvvet olduğu inancına dayanan geleneksel yorum sorgulanabilir. Bu çalışma gösteriyor ki bazı durumlarda milliyetçilik sadece yıkılışın bir yan-ürünüydü.

Cumhuriyet dönemi üzerine yapılacak çalışmalar için öneriler

Her ne kadar bu kitapta Cumhuriyet dönemini doğrudan tartışmadıysak da bu sonuç bölümü vesilesiyle, Kürtlerle, doğmakta olan yeni Türk devleti arasındaki ilişkiyle ilgilenen araştırmalar için birkaç gözlemde ve öneride bulunmak isterim. Osmanlı İmparatorluğu’nun yıkılmasından sonra “Kürt sorunu”, haliyle Osmanlı İmparatorluğu’nun vârisi olan Türkiye Cumhuriyeti’ne devredildi. Mesele, cumhuriyetin kuruluşunda bile mevcuttu. Türk milliyetçileri Batılı güçlere savaş açtıklarında, gündemlerindeki en öncelikli konu kesinlikle Kürt ayrılıkçılığı değildi. Kemalistler Doğu Anadolu’daki bağımsız bir Ermenistan ve Karadeniz bölgesindeki olası

bir Pontus devletiyle çok daha ciddi bir şekilde ilgileniyorlardı. Buralardaki karışıklıklar gayrimüslim kökenliydi. Müslüman cemaatin üyeleri arasında yer alan Arap milliyetçiliği zaten uluslararası onay kazanmış ve kendilerini Türklerden ayırmayı başarmıştı. Bu nedenle Anadolu'daki milliyetçi hareket, Arap bölgesinin yeni ulusal sınırlara dahil edilemeyeceğini zaten kabul etmişti. Diğer yandan Kürtler, Batı müdahalesine karşı ortak mücadelede Türklerin asli ortağı olarak görüldükleri için, esas olarak Kürtlerin yaşadıkları bölge Türkiye'nin doğal bir parçası olarak düşünöldü. Kürtler ise gayrimüslimlere karşı Türklerin asıl müttefikiydi ve hep öyle olagelmışlerdi. Dolayısıyla Osmanlı (ve bir dereceye kadar da Kemalist) çevrelerdeki hâkim kanı, Kürtlerin çoğunluğunun Türklerle sadık kalacağı yönündeydi. Osmanlı Devleti'nin, imparatorluğun son yıllarında, bölgedeki Ermeni milliyetçiliğine karşı çıkacaklarına güvenerek Kürt milliyetçiliğinin güçlenmesine izin verdiği yönünde göstergeler vardır. Bu, Doğu Anadolu'da konuşlanan Osmanlı on beşinci ordusunun komutanı ve daha sonra Kemalist hareketin en önemli şahsiyetlerinden biri olan Kâzım Karabekir Paşa'nın bir mektubunda görölebilir. Karabekir, 6 Ocak 1920 tarihli mektubunda Ermeni tehdidini dengelemek için Kürt milliyetçiliğine müsaade etmenin ve hatta bunu teşvik etmenin tehlikeleri hakkında Harbiye Nezareti'ni uyarıyordu.³

Türk milliyetçilerinin düzenlediği Erzurum Kongresi'nde (23 Temmuz-7 Ağustos 1919) birincil kaygı Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun toprak bütönlüğüydü⁴ ve Ermeni ve Rum (Pontus) milliyetçilikleri buna yönelik başlıca tehdit olarak görölüyordu. Mustafa Kemal, temkinli de olsa, Kürt

3 Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, 2: 319'da yayınlanmış, Kâzım Karabekir tarafından Harbiye Nazırlığı'na yazılmış 6 Ocak 1920 (6 Kanun-ı Sani) tarihli bir mektup.

4 Bkz. Goloğlu, *Milli Mücadele Tarihi*'nde s. 201-3'te yayınlanmış 1. ve 6. maddeler. Kongre kararlarını on madde altında yayınladı.

ayrılıkçılığını İslâm kozunu oynayarak kontrol altına alma yeteneğine güveniyordu. Milliyetçi bir hareket örgütlemeye çalışan ve uluslararası yardım arayışında olan İstanbul'daki Kürtler hakkında daha kaygılıydı. Üstelik bu Kürtler içinde Kürdistan'daki Kürtlerin bağlılıklarını etkileyebilen ya da Kemalistlerin aleyhine değiştirebilen oldukça saygın Kürt ailelerinin üyeleri bulunuyordu. İngilizlerin Kürt milliyetçiliğiyle ilgilenmeleri de Kemalistleri endişelendiriyordu.

Türk milliyetçileri için 1919 yılına doğru, Ermeni ve Kürt milliyetçilikleriyle nasıl başa çıkılacağı meselesinin daha ivedi bir sorun halini aldığı görülüyor. Buna dair çarpıcı bir örnek Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin temeli olan Heyeti Temsiliye'nin tutanaklarında bulunmaktadır. Heyet, Erzurum ve Sivas kongrelerinde milliyetçi bir hareket örgütlemek ve Batı emperyalizmi ile savaşmak için alınan kararlar temelinde kuruldu. Van Gölü kıyılarına dek uzanan bir bölgeden vazgeçme olasılığı üzerinde tartışılırken, heyet üyesi Rauf Bey (Orbay) Ermenilere teslim edilecek Anadolu'daki herhangi bir toprak parçasının bir Kürdistan meselesine neden olacağını belirtti.⁵ İlginç olan, Mustafa Kemal'in Kürt topraklarının bir kısmının Ermenilere verilmesi durumunda bir Kürdistan meselesinin ortaya çıkabileceğine ikna olmamış görünmesidir.⁶ Kürtler, her ne kadar Kemalistler açısından hâlâ endişe yaratıyor olsalar da, Büyük Millet Meclisi'nin 1920'de açılmasından önce büyük bir kaygı kaynağı olarak görülmedi. Ancak, Kürtlerin yeni devletin toprak bütünlüğüne karşı potansiyel bir tehlike oluş-

5 Bu oturum 23 Ekim 1919'da yapıldı, bkz. İğdemir, *Heyeti Temsiliye Tutanakları*, s. 97.

6 Mustafa Kemal, "Mesela Van gölüne kadar Ermeniler'e verilirse neden Kürtlük çıksın?" diye soruyor. Rauf Bey ise "Bir mevcudiyet meselesi olacak, hepsi birleşecek. Ben büyük tehlike görüyorum" diye yanıtıyor. Mustafa Kemal: "Ben anlamıyorum, o mıntıkada olur." Rauf: "Diğer Kürtler de aynı fikirde olacak. Bir kısmı terk edilirse diğerleri aynı şeye karar verir. Hepsî yürürler." Mustafa Kemal: "Nazaridir." Bkz. İğdemir, *Heyeti Temsiliye Tutanakları*, s. 97-98.

turdıkları kısa bir süre içinde aşikâr hale geldi. Kemalistlere karşı ilk örgütlü Kürt hareketi, Kürtlerin sadakatini sorgulayanları kesin bir şekilde doğrulayan 1921 Dersim İsyanı'ydı.⁷

1925 yılında önemli bir Kürt isyanı yeni Kemalist rejimin temellerini sarstı. Bingöl bölgesinde saygın bir Nakşibendi şeyhi olan Şeyh Said, Kemalistlerin şiddetle yok etmeye kararlı oldukları İslâmi sembolleri kullanarak hükümet aleyhinde ayaklandı. Bu isyan, Kemalist kuvvetler tarafından bastırılmadan önce sadece birkaç ay sürdü. Liderleri ve takipçileri tutuklandı, yargılandı ve bizzat Şeyh Said de dahil, idam edildi. Şeyh Said İsyanı sadece şeyhin halifelerince yol gösterilen milislerin başlangıçta Türk ordusunu bozguna uğratmakta başarılı olması nedeniyle değil; aynı zamanda, bir toplumun dinsel duygularının nasıl da hazır bir biçimde siyasi ve askeri bir hareketin kanalına akıtılabileceğini göstermesi açısından da önemlidir. Şeyh Said İsyanı'nın bastırılması, Kemalistlere karşı oldukça parçalı olan Kürt muhalefetini susturmayı başaramadı; ancak Kürt muhalefetinin temelini Anadolu dışına, özellikle Suriye'ye itti.

Şeyh Said İsyanı arifesinde, bu isyanın ölçeğinde olmasa da çeşitli Kürt ayaklanmaları yeni Türk devletini kaygılandırmıştı.⁸ 1930'da Ağrı'da ve 1937-38'de Dersim'de⁹ ortaya çıkan son iki Kürt ayaklanmasının çok sert biçimde bastırılmasından sonra Kürt siyasi ve askeri hareketi, 1970'le-

7 Bkz. Dersimi, *Kürdistan Tarihinde Devrim*.

8 Şeyh Said İsyanı'nın bastırılmasından sonra bölgede birçok küçük ölçekli ve kısa süren isyanlar oldu. Türk askeri kayıtlarına göre, Türk ordusu Kürtlere karşı birçok askeri sefer düzenledi. Bu isyanlar şunlardır: Birinci Ağrı Hareketi (16 Mayıs-17 Haziran 1926), Koçuşağı İsyanı (7 Eylül-30 Eylül 1926), Mutki İsyanı (26 Mayıs-25 Ağustos 1927), İkinci Ağrı Hareketi (13-20 Eylül 1927), Bicar Hareketi (7 Ekim-Kasım 1927), Asi Resul İsyanı (22 Mayıs-3 Ağustos 1929). Bkz. *Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları* cilt 1.

9 Daha fazla bilgi için, bkz. Dersimi, *Kürdistan Tarihinde Dersim*. Dersimi'nin bu isyan hakkında kişisel gözlemleri vardır.

rin sonunda PKK'nin kuruluşuna dek süren bir sessizlik dönemine girdi.

Başlangıçta Türk sosyalist hareketinin bir parçası olan PKK ya da Kürdistan İşçi Partisi esas olarak bağımsız ve tek bir Kürdistan'ın kurulmasını hedefledi. Marksist ideolojiyi kullanan PKK'nin liderleri de Türk Marksist hareketinin birer parçasıydı. PKK hareketi önceki kuşağın politik deneyimleri üzerinden, fakat birçok açıdan daha radikal ve farklı bir yol izledi. 1960 ve 1970'lerin Kürt entelektüelleri/eylemcileri Türk Marksizminden oldukça etkilenmişlerdi ve Kürt sorununun temellerini sınıf çatışmasında görüyorlardı.¹⁰ Bunlar faaliyetlerini gazete yayınlamak ve entelektüel tartışmalara girmekle sınırladılar. Öte yandan PKK hareketi, Türk devletine karşı mücadelesinin ana yöntemi olarak şiddeti benimsedi. PKK gerillaları, 1984 yılından başlayarak, düşmanla, yani Türk devletiyle işbirliği yaptıkları suçlamasıyla çeşitli Kürt köylerini hedef aldılar. Sonraki dönemde Türk asker ve sivilleri de PKK milislerinin hedefleri arasına girdiler. PKK'nin radikal taktikleri ve görünüşteki milliyetçi ideolojisi öteki Türk Marksistleri ve daha az militan Kürt gruplarını PKK'yi tecrit etmeye sevk etti. Ancak bu tecrit, PKK lideri Abdullah Öcalan'ın 1999 yılında yakalanışının öncesinde, devlet ile PKK arasındaki ilan edilmiş, ama otuz binden fazla cana mal olan savaşın yaşanmasını engellemedi. PKK hareketi, Kürt sorununu bir kez daha Türk hükümetlerinin bir numaralı önceliği haline getirdi ve sorunun uluslararası bir hale gelmesine katkıda bulunmuş oldu. Her ne kadar Kürtlere ve Kürt milliyetçiliğine yönelik akademik bir ilgi hâlâ ortaya çıkmamış olsa da, Kürt milli-

10 Dönemin tanığı olan Kürt avukat ve entelektüeli Medet Serhat'la 14 Haziran 1992'de İstanbul Suadiye'de yapılmış mülakat. Serhat kendisine düzenlenen bir suikast sonucu 1994'te öldü. Serhat bana, 1970'ler ve 1980'lerde Kürt sorununun etnik bir sorun olduğunun ve sınıf çatışmasının bir parçası olmadığının birçok Kürt için âşıkane hale geldiğini söyledi.

yetçiliğinin patlamaya hazır ve istikrar bozucu doğası nedeniyle uluslararası kamuoyunda giderek artan bir ilgi vardır. Hiç şüphesiz Türkiye Cumhuriyeti dönemindeki Kürtlerle ilgili akademik çalışmalar, Ortadoğu'daki başarısız milliyetçilik örneği olarak, Kürt milliyetçiliği hakkındaki kavrayışımızı geliştirecektir.

Bu çalışmada gösterdiğimiz üzere Osmanlı İmparatorluğu'ndaki birçok Müslüman gruptan biri olan Kürtler milliyetçi talepler ileri süren en son gruptu. Araplar, özellikle İkinci Dünya Savaşı sonunda, birçok Arap ulus-devletinin kurulmasıyla sonuçlanan kendi kendilerini yönetme rüyalarını gerçekleştirmekte başarılı oldular. Avusturya-Macaristan benzeri diğer çok-uluslu imparatorluklar gibi, Osmanlı İmparatorluğu da Birinci Dünya Savaşı öncesindeki milliyetçi hareketlerin doğuşundan kaygı duyuyordu. İmparatorluğun Hristiyan tebaası ulusal bilinç yaratmada, Batı'nın yardımını sağlamada ve bağımsızlık kazanmada başarılı oldu. Rumlar, Sırlar ve Romanyalılar gibi Hristiyan gruplar imparatorluk içinde farklı milletler, yani dinsel gruplar oluşturdukları için bunların ayrılmaları en azından ideolojik anlamda kolaydı. Liderleri aşiret ve Sufi kökenli olan ve Osmanlı yönetici seçkinlerine mensup bulunan Kürtler için durum farklıydı. Kürt milliyetçiliği geçmişten gelen bağlılıkların, ulusal bir bağlılık lehine sona erdirilmesini istemedi, isteyemezdi de; Kürt milliyetçi liderleri bunun yerine, Kürt halkını harekete geçirmek için geçmişten gelen bağlardan yararlandı. Ancak bu da Kürt milliyetçiliğini, geçmişten gelen rekabetlerden kolayca etkilenir hale geldi.

Her ne kadar Kürtler, özellikle 20. yüzyılın başında Araplarınkine benzer bir kültürel farkındalık ve ifade deneyiminden geçmiş olsalar da, Arap milliyetçiliği ile karşılaştırıldığında, Kürt milliyetçiliğinin siyasi bir hareket olarak ortaya çıkışı gecikti. Bu gecikmenin sebeplerinden biri, aynı za-

manda Osmanlı Devleti'nin mensubu olan Kürt liderlerinin Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar Osmanlı Devleti'nin canlanacağı umudunu taşımalarıydı. Bu gecikmenin, Kürt taleplerinin başarısını ne kadar etkilediğini tespit etmenin daha fazla araştırma gerektirdiği açıktır, ancak bu, Arap ve Kürt milliyetçilikleri arasındaki başlıca ayrım olarak öne çıkmaktadır.

Bir başka mukayese alanı, her ikisi de ümmetin mensupları olan bu grupların önderlikleri arasındaki farklılık olabilir. Çoğu Arap lider Arap topraklarında yaşarken Kürt milliyetçi liderlerinin Kürdistan'a ve yerel nüfusa erişme olanakları çok sınırlıydı. Bazı Kürt liderleri, Bedirhanların çoğu gibi, Kürdistan dışında doğup büyüdü. Devlet bu kişileri bölgeden uzak tuttu. Son olarak Kürt milliyetçiliğinin Arap milliyetçiliği kadar uluslararası destek almadığı da öne sürülebilir. İngiltere, Kürt milliyetçiliğinin bölgedeki İngiliz çıkarlarına yarayacağına ikna olmuş değildi.

Kürt milliyetçiliğine Arap dünyasındaki en paralel örnek Filistin milliyetçiliğidir. Bu benzerlik üç yönlüdür. Birinci ve en belirgin olanı her iki milliyetçiliğin de kendilerine ait bir "ulus-devlet" elde edememeleri anlamında başarısız milliyetçilikleri temsil ediyor olmalarıdır. İkinci benzerlik milliyetçi duygularının kökeniyle ilgilidir. Rashid Khalidi, Filistin milliyetçiliğinin her ne kadar biraz daha önceki bir dönemde ortaya çıkmış olsa da "Osmanlı Devleti'nin ortadan kalkmasıyla" ivme ve "zafer" kazandığını ikna edici bir biçimde göstermektedir.¹¹ Üçüncü olarak Kürt ve Filistin milliyetçiliklerine de, aynı toprak parçasını kendi anayurtları olarak gören çevre milliyetçilikler tarafından meydan okunmaktadır. Tüm bu noktalar daha ileri bir araştırma ve daha derin bir analiz gerektirir. Arap (özellikle Filistin) ve Kürt

11 Rashid Khalidi ile kişisel görüşme, 25 Kasım 1999, Chicago. Ayrıca bkz. Khalidi, *Palestinian Identity*, 4. ve 7. bölümler.

milliyetçilikleri arasında yapılacak karşılaştırmalı bir araştırma Osmanlı İmparatorluğu ve özellikle de Müslüman ülkelerdeki milliyetçilik dinamiklerini daha iyi anlamamıza olanak sağlayacaktır.

Ayrıca, Kürt milliyetçiliğinin, daha geniş bir bağlamda çalışıldığında daha iyi anlaşılabilceğine inanıyorum. Bu çalışmada ben Kürt milliyetçiliğini Osmanlı tarihi bağlamına oturtmayı denedim; ama Kürt milliyetçiliği, karşılaştırmalı tarihin metodolojileri aracılığıyla, Ortadoğu ve dünya tarihi gibi daha geniş bağlamlara bile oturtulabilir. Dünya olaylarının birbirleriyle bağlantılı oldukları inkâr edilemez; dolayısıyla milliyetçiliğin dinamiklerini anlamak ve olası kalıpları ortaya çıkarmak açısından “büyük resmi” görmezden gelmemek lazımdır.

Kürtlerle ilgili kaynaklar oldukça dağınık ve ulaşılması zor. Her ne kadar Kürtlere dair ikinci el literatür giderek artıyor olsa da konuyla ilgili birinci el kaynakların yerini tespit etmek, bunları bir araya getirmek ve değerlendirmek hâlâ mühim bir iştir. Bu kitapta toplanmış ve kullanılmış olan birinci el kaynaklar dört gruba ayrılabilir: (1) Arşiv belgeleri; (2) Kürt liderlerinin anıları; (3) Kürt ailelerinin mensuplarıyla yapılmış mülakatlar; (4) Diğer birinci el kaynaklar.

Arşiv Belgeleri

Bu çalışmada kullandığımız arşiv belgelerinin çoğunluğu İstanbul'daki Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden (B.A.) elde edildi. Kürtlerle ilgili belgeler farklı koleksiyonlara dağılmıştır. Bu çalışmada öncelikle, taşra yönetimi ile merkezi idare arasındaki yazışmaları içeren İrade Dahiliye koleksiyonlarını kullandım. Burada özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısına ait Kürdistan'a dair birçok referans buldum. Devlet yıllıkları olarak da adlandırılabilen Devlet Salnameleri (*Salname-yi Devlet-i Aliye-yi Osmaniye*) Osmanlı İmparatorluğu'ndaki idari bir birim olarak Kürdistan'la ilgili bilgiler sunmaktadır. Kürdistan'da hizmet etmiş valiler ile öteki memurların isimleri de yine Devlet Salnameleri'nden bulunabilir. Ben Kürdis-

tan'a eyalet statüsünün verildiği 1847-1867 yılları arasındaki sal-namelerden yararlandım.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki önemli olaylarla ilgili olan Mesa-il-i Mühimme koleksiyonu bir diğer önemli koleksiyondur. Burada zengin bir belge koleksiyonu bulunmaktadır. Kataloğun ikinci cildinde "Kürdistan Meselesi" başlıklı bir bölüm mevcut. Bu cildin 1224 numaralı belgesi ve bundan sonraki belgeler bilhassa Kürtler ve Kürdistan'ı ele almaktadır. Kürdistan eyaletinin teşkilini belirten önemli bir belge (Belge 1310) bu koleksiyonda bulunur.

Tamamlanmamış olsa da Sicill-i Ahval koleksiyonu elinizdeki çalışmanın amacı açısından oldukça faydalı olmuştur. Özgeçmiş bilgilerinin bir kısmını, Osmanlı devlet memurlarının görevli kayıtlarını içeren bu koleksiyondan derledim. Aynı zamanda Osmanlı devlet memurları da olan Kürt âyanın doğum yerlerini, eğitimlerini ve atamalarıyla ilgili bilgileri belirlemek için de yine bu koleksiyondan faydalandım.

Kürtler hakkında bilgiler içeren diğer koleksiyonlardan bazıları Meclis-i Vükela (M.V.), Dahiliye Nezareti Siyasi Evrak (Dh.Sys.), Dahiliye Nezareti İdare (Dh.İd.), Dahiliye Nezareti Kalemî Mahsusa (Dh.Kms.) ve esas olarak Kürdistan'daki dinsel azınlıkların durumuyla ilgilenen Hariciye Nezareti Mektubi Kalemî (Hr.Mkt.) koleksiyonlarıdır. Bu koleksiyonlardaki Kürtlerle ilgili her kaydı görüp araştıramadım; ancak yine de belgelerin niteliği koleksiyon kataloglarından bir nebze olsun anlaşılabilir.

Ayrıca yayınlanmış ve yayınlanmamış İngiliz arşiv belge ve raporlarından da faydalandım. Bunlar arasında *Parliamentary Papers: Turkey* başlıklı koleksiyon özellikle 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başındaki dönem hakkında kapsamlı bilgiler içermektedir; ben 1880 ve 1881 yıllarını kullandım. Hindistan ve Ortadoğu Ofisleri'nden Londra'ya gönderilmiş raporlar Kürt âyanı ile İngiliz hükümeti arasındaki ilişkinin yanı sıra bölgenin de canlı bir tasvirini veriyor. Ne var ki kataloglarda görünen belgelerin bir kısmı, söylendiğine göre arşivlerin kimi bölümleri, İkinci Dünya Savaşı'nda Londra hava saldırısı sırasında yandığı için bulunamadı.

Araştırmam sırasında ayrıca İngiliz arşivlerindeki başka dosyaları da inceledim; bu çalışma açısından bunların en yararlı olanları özel-

likle Foreign Office (F.O.) 371/5068, 5069, 3346 ve 6346'dan elde edildi. Bu klasörlerde milliyetçi Kürt önderliğinin kafa yapısını biraz daha yakından incelememe olanak sağlayan Kürt liderlerinin elinden çıkma harita ve mektuplar bulunuyor. İngilizlerin Kürtlerle ilgili olarak incelediğimiz dönemdeki olayları çok yakından izlemeleri (ve bunlara yer yer müdahale etmeleri) nedeniyle İngiliz arşivlerinin Kürtlerle ilgili en verimli kaynaklardan biri olduğunu söylemeye gerek bile yok. Dolayısıyla, Kürtler hakkındaki birçok çalışmada İngiliz kaynakları kullanılmıştır. Kendi çalışmamda ise mümkün olan yerlerde tek başına İngiliz kaynaklarına yaslanmaktan kaçınmaya çalıştım. Ancak yine de İngiliz arşivlerinde yayınlanmış ve yayınlanmamış kaynaklardan büyük ölçüde faydalandım.

Anılar

Araştırmamın diğer temel birinci el kaynaklarını anılar oluşturdu. İncelemeye konu olan dönemdeki çok az Kürt entelektüeli Kürt milliyetçiliğine ışık tutan anılar bırakmıştır. Çalışmam açısından en önemli anılar şunlar: Zinar Silopi (Kadri Cemilpaşa), *Doza Kürdistan*; Nuri Dersimi, *Kürdistan Tarihinde Dersim* ve *Hatıralarım*; Ekrem Cemilpaşa, *Muhtasar Hayatım*; İhsan Nuri Paşa, *Ağrı Dağı İsyanı*; Mevlanzade Rıfat, *Mevlanzade Rıfat'ın Anıları*; Şerif Paşa, *Bir Muhalifin Hatıraları*; Said-i Nursi, *İctimai Reçeteler*. Bu yazarlar incelediğimiz dönemin Kürt liderleridir ve bazıları Kürdistan Teali Cemiyeti'ne (KTC) katılmıştır; bu nedenle bu kişilerin anıları bu çalışmada kullanılan oldukça değerli bilgiler içermektedir. Bu anıların çoğu Kürt milliyetçilerinin yaşam öykülerine ve siyasi yönelimlerine dair bilgiler içeriyor. Son yirmi yıl içinde bu anılar günümüz Türkçesiyle yeniden yayınlandılar. Ne yazık ki KTC'nin başkanlığını yapmış olan Seyid Abdülkadir gibi bu dönemin en önemli liderleri anı ya da başka bir türde herhangi bir yazılı belge bırakmamışlardır. Âyan Meclisi'nin bir mensubu ve KTC'nin başkanı olması itibarıyla Seyid Abdülkadir'in anılarının olmayışı, araştırmacıları o dönemin entelektüel ortamının canlı bir resmini çizme fırsatından mahrum bırakmıştır. Ancak ben, bu kişiyi gazete makalelerinden, İngiliz raporlarından ve Osmanlı Âyan Meclisi'ndeki konuşmalarından takip edebildim.

Mustafa Kemal Atatürk'ün *Nutuk*'u da incelememize konu olan dönemdeki Kürtlere yaptığı referansları içeren bazı kısımları sebebiyle bir başka birinci el kaynağı oluşturur. Üçüncü ciltte Mustafa Kemal'in kimi Kürt liderleri hakkındaki görüşlerine dair ipuçları veren çeşitli belgeler var. Türk/Kemalist gruplar arasında Kürtlerle ilgili tartışmaları izleyebildiğimiz en önemli kaynak Kâzım Karabekir'in anılarıdır. Karabekir ayrıca Kurtuluş Savaşı hususunda da en iyi kaynaklardan biridir. Karabekir, Kurtuluş Savaşı öncesinde ve sırasında Osmanlı Onbeşinci Kolordu Komutanı olarak Erzurum'da bulundu ve Kürt meseleleriyle ilgilenen en bilgili yüksek rütbeli Türk subaylarından biriydi. Birçok kitap kaleme almıştır; fakat kendisinin değerli belge ve gözlemlerini içeren *İstiklal Harbimiz* isimli kitabı bilhassa önemlidir. Ayrıca yine bu metinler aracılığıyla giderek büyüyen Kürt milliyetçiliğine yönelik Kemalist tavrı da takip edebiliyoruz.

Mülakatlar

Mülakatları öncelikle biyografik bilgi toplamak için kullandım; ancak bu mülakatlar tahminimden daha fazla bilgi sağladı. En zorlu iş ise ailelerin yaşayan mensuplarını bulmak ve benimle konuşmaları için bu kişileri ikna etmektir. Onlarla temasa geçmeyi başardıktan ve sorularımın siyasi nitelikli değil de akademik bir çalışmaya yönelik olduğuna ikna ettikten sonra beni ve sorularımı içtenlikle karşıladılar.

İlk olarak 1925 yılındaki isyanı üzerine önemli bir literatür oluşmuş olan Şeyh Said'in torunu Melik Fırat'la konuştum. Araştırmam bu aileyi kapsamıyordu ve bu bağlantıyı özellikle diğer ailelerle ilgili bilgi elde etmek için kurdum. Melik Fırat'tan KTC başkanı Seyid Abdülkadir'in torunu olan Hızır Geylan'ın İstanbul'da yaşadığını öğrendim. Her ne kadar Abdülkadir'in ismi Osmanlı belgelerinde sıklıkla geçiyor olsa da tuhaf bir şekilde Sicilli Ahval koleksiyonunda bu kişi hakkında herhangi bir kayıt bulamadım. Kayıtların hiçbirisi babasının adıyla ya da doğum yeriyle uyuşmuyordu. Başka bir isimle kayıt edilmiş olabilirdi; ancak kaynaklarımın hiçbirisi durumun bu yönde olduğunu da göstermiyordu. Günümüz araştırmalarında Abdülkadir'in aile yaşamı hakkın-

da çok fazla şey söylenmiyor. Dolayısıyla Hızır Geylan ile yaptığım mülakat, sadece bir Kürt entelektüeli olarak değil, aynı zamanda bir Osmanlı devlet adamı olarak da önemli bir şahsiyet olan bu kişi hakkında bilgi toplama fırsatı verdi bana. Mülakat sonunda Hızır Geylan bana kendi ailesinin akrabalık ilişkilerini detaylı bir şekilde gösteren soy ağacının el yazması suretini gösterdi ve nazik bir biçimde bunu kopyalamama müsaade etti.

Kürt milliyetçiliğinin oldukça önemli bir şahsiyeti olan Bedirhan Paşa'nın torunu Rüksan Güneysu ile yaptığım mülakat Bedirhan ailesinin birçok mensubunun aile yaşamları hakkında bilgi topladığım için bir hayli faydalıydı. Güneysu en büyük yardımını ilgimi Malmisanij'in *Cızıra Botanlı Bedirhaniler ve Bedirhan Ailesi Derneğinin Tutanakları* adlı kitabına çekmesiyle yapmıştır. Bu kitap aile mensuplarıyla ilgili çok değerli bilgiler ve birkaç soy ağacı içeriyor. Bu kitapta sunulan verilerin güvenilirliğini Güneysu ile teyit ettim.

Bir başka mülakat ise önemli Kürt şahsiyeti Şeyh Şefik Arvasi'nin torunu ile yapıldı. Bilgi kaynağım Handan Arvas ailesi ve KTC'nin kurucularından biri olan Şeyh Şefik'in mesleki yaşamı hakkında daha fazla şey öğrenmeme olanak sağladı. Handan Arvas'ın sağladığı aynı derecede faydalı bir başka bilgi ise Kürt entelektüellerinin aileleri ile bunların İstanbul'daki çocukları arasındaki ilişkiler hakkındaydı. Ayrıca Şefik'in kardeşinin torunlarından biri olan Muhlis Arvas ile de mülakat yapma şansım oldu.

Ayrıca Türkiye'deki Kürt entelektüel topluluğunun saygın şahsiyetlerinden biri olan merhum Medet Serhat ile görüşme ve bir şeyler öğrenme şansım oldu. Kendisinin bilgisi ve bu bilgiyi benimle paylaşma isteği Cumhuriyet dönemi Kürt milliyetçi retoriğini daha iyi kavramama olanak tanıdı. Her ne kadar ondan edindiğim bilginin çoğu bu araştırmanın sınırları dışında kalmış olsa da dikkatimi daha önceleri farkında olmadığım birçok noktaya yöneltmemi sağladı.

Diğer Kaynaklar

Bu çalışmada kullandığım en yararlı kaynaklardan biri de 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında yayınlanmış olan Kürt gazete-

lerinin koleksiyonlarıdır. İlk Kürt gazetesi, Bedirhan Ailesi'nin çıkardığı *Kürdistan* (1898-1902), yüzyıl dönümünde Kürt kimliğinin algılanışını belirlemek açısından oldukça önemli bir kaynaktır. Ancak bu gazete, yayına hazırlanma ve yayın sürecinde yalnız bir ailenin, tamamen Bedirhanların kontrolünde olduğu için sınırlı bir kaynaktır. Bu nedenle, *Kürdistan*'ın geniş Kürt nüfusunun görüşünü temsil ettiği öne sürülemez. Yine de Kürtçe ve Türkçe yayınlanmış ilk gazete olarak *Kürdistan*, döneminin siyasal ve toplumsal ortamı hakkında önemli ipuçları vermektedir.

Bir başka gazete, *Jin*, ilk kez 1918 yılında yayınlandı ve KTC'nin gayriresmi gazetesi olarak hizmet etti. Kürtçe ve Türkçe yayınlanan bu gazete, Kürt retoriğinin geniş bir yelpazesini temsil eder. Bu gazetede ki makaleler araştırmacılara Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Kürt nüfusu ile bu nüfusun entelektüel, toplumsal, siyasal ve ekonomik konumu hakkında zengin bir birinci el kaynak sunmaktadır.

Kürdistan ve *Jin* gazeteleri Kürt araştırmacı Mehmet Emin Bozarslan tarafından derlendi, transkripsiyonu ve çevirisi yapılarak modern Türkçeye kazandırıldı. Her ne kadar yazdığı giriş ve sonuç yazıları bilimadaminin kendi fikrini yansıtsa da modern Ortadoğu üzerinde uzmanlaşan araştırmacılar tarafından keşfedilmemiş olan bu gazete derlemeleri oldukça değerlidir. Bu derlemeler de birinci el kaynaklar olarak bu çalışmada ayrıca kullanılmıştır.

Dönemin *Vakit* ve *Hâkimiyeti Milliye* gibi Osmanlı gazeteleri de Kürt faaliyetleri hakkındaki resmi Osmanlı (ve daha sonra Türk) görüşünü yansıtan yararlı makaleler içermektedir. Ben bu gazetelerin seçilmiş sayılarını inceledim; fakat bu dönemin Osmanlı basınına yönelik sistemli bir inceleme için bir müddet daha beklemek gerekecek.

Geç Osmanlı dönemi hakkında ayrıca Mehmet Bayrak'ın *Açık-Gizli, Resmi-Gayrresmi Kürdoloji Belgeleri* ve *Kürtler ve Ulusal Demokratik Mücadeleleri* adlı kitapları gibi öteki yayınlanmış birinci el kaynaklardan bazılarını da kullandım. Bu kitaplar üye listeleriyle birlikte Kürt örgütlerinin siyasal programları gibi bir dizi birinci el kaynak içeriyor. Bu tür kaynaklar sadece milliyetçi liderler olarak Kürt entelektüellerinin siyasal yaşamları hakkında bilgi ver-

mekle kalmıyor aynı zamanda araştırmacıların öteki birinci el kaynakların yerlerini tespit etmelerine olanak sağlayan oldukça ayrıntılı dipnotlar da sunuyor.

Bunlara ek olarak *Meclisi Âyan Zabıt Ceridesi* ile *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi* oldukça değerli bilgiler içermektedir. Bu koleksiyonlarda Kürtlerle ilgili meclis tartışmalarını ve Kürt kökenli mebusların Kürtlerle ilgili meseleler hakkındaki görüşlerini takip edebiliyoruz. Bu koleksiyonlardan bilhassa 1919 ve 1920 yılları için yararlandım.

Daha önceki dönemler için ne yazık ki doğrudan Kürtlerle ilgili çok sınırlı malzemeye sahibiz. Elimizde Kürtlerden bahseden ve Kürtlere dair 16. yüzyıla dek bir bakış açısı oluşturmamıza olanak sağlayan Arap, Türk ve Fars metinleri var. Arapça kaynaklar genellikle Kürtlerin yerlerini tasvir eden ve Kürt aşiretlerini sıralayan coğrafya kitaplarıdır. Bunların en önemlileri şunlardır: Ahmed ibn Ebu Yakub (9. yüzyıl), *Kitabu'l Buldan*; Mesudi (10. yüzyıl), *Murucü'z-Zeheb*. Kürtlerle ilgili oldukça önemli bir Farsça kaynak Firdevsi'nin *Şahname*'sidir. Firdevsi bu destanda Kürtlerden birçok kez bahseder ve Kürtlerin kökeniyle ilgili bir hikâye anlatır. Hamdullah Mustavfi, *Nüzhətü'l-Kulub* adlı kitabında Selçuklu İmparatorluğu'nda idari bir birim olan Kürdistan'ın idari yapısı hakkında bize bilgi vermektedir.

Osmanlı kaynaklarından periyodik olarak Kürtlerden bahsediliyor, fakat tasvirlerin hiçbiri 17. yüzyıl Türk seyyahı Evliya Çelebi'nin tasvirine eş değil. *Seyahatname* adlı eserinde Evliya Çelebi, Kürdistan'ın sınırlarını kesin bir biçimde belirliyor ve Kürt bölgelerini canlı bir biçimde tanımlayarak Kürtçenin lehçelerini sıralıyor. Her ne kadar Evliya'nın beyanlarının doğruluğu sorgulanabilir olsa da, bu Osmanlı kaynağı, "Kürt" ve "Kürdistan" terimlerinin 17. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda dolaşımda olduğunu ve rahatça kullanıldığını su götürmez bir şekilde göstermesi açısından dikkate değer.

19. yüzyılda yaşamış Osmanlı lügatçısı Şemseddin Sami (Fraseri) Kürdistan'ı oldukça canlı bir şekilde tasvir eden bir diğer Osmanlı yazarıdır. Şemseddin Sami, *Kamus'ül-Âlam* adlı eserinde sadece Kürdistan coğrafyasını değil, aynı zamanda Kürtlerin

alt gruplarını da ele alır. Dilbilimci olan yazar aynı zamanda Türk (Osmanlı) dilini sadeleştirme çabalarıyla da bilinmektedir. Siyasi görüşleri ve mesleki kariyeri, haklı bir şekilde Türkçülüğün önde gelenlerinden biri olarak nitelenmesine neden olmuştur. Dolayısıyla, Sami'nin eserinde Kürdistan maddesine rastlamak, "Kürdistan" teriminin Osmanlı'nın son dönemlerinde Türkçülük içerisinde geçerli bir terim olduğunu açıkça göstermesi açısından oldukça aydınlatıcıdır. Kürdistan'ın Osmanlı kaynaklarındaki ılımlı anlamını Evliya Çelebi'deki anlamıyla karşılaştırarak belirtmek için bu kaynaktan faydalandım.

Kürt kimliğinin gelişimi incelenirken Kürtlerin kendilerini nasıl gördükleri hakkında araştırmacıya ipuçları sağlayabilen Kürt kaynaklarının eksikliği hüsrana yol açabilir. Kürtlerin kendilerini nasıl gördüklerini araştırmak ve anlamak için elimizde çok az kaynak var. Sadece iki metin "Kürt" teriminin anlamını ve Kürdistan'ın 19. yüzyıl öncesindeki sınırlarını analiz etmemize olanak tanıyor. "Kürt" terimini, aşiret ötesi bir gruba referansla kullanan ilk kapsamlı yerli kaynak 16. yüzyıla ait *Şerefname*'dir. Bitlis Emiri Şerefhan tarafından Farsça kaleme alınan *Şerefname*, Şerefhan'ın Kürt aileleri olarak bahsettiği hanedanın tarihini aktarmaktadır.

İkinci kaynak ise 17.yüzyıldan kalan ve Kürtçenin Kurmanci lehçesiyle yazılmış olan Ahmed-i Hani'nin *Mem u Zin*'idir. Ahmed-i Hani bu metinde Mem ve Zin hakkındaki bir halk hikâyesini anlatır. *Mem u Zin*'in farklı biçimleri *Meme Alan* adı altında dolaşımdadır; ancak destanın Hani'ye ait biçimi Kürtler ve Kürdistan'la ilgili ek bir bölüm içerir. Kürtler ve Hani'nin Kürdistan algısına dair bilgi işte bu kısımdan elde edilebilir.

Kürtlere dair bugünkü bilgimizde hatırı sayılır bir boşluk vardır ve bu boşluk bizler tarih içinde geriye doğru bir yolculuğa çıkmaya çalıştıkça artmaktadır. Örneğin, elimizde kendi dönemlerinin entelektüel elitine dahil olan Şerefhan ve Ahmed-i Hani hakkında bilgi varken, bu elit tabakaya dahil olmayan Kürtlerin gündelik yaşamları ya da zihniyet yapılarına dair neredeyse hiçbir şey bilmiyoruz. Örneğin bizim bugün Kürt olarak gördüğümüz bu grupların Hani ve Şerefhan'ın eserlerinde anlatılan fikirleri ne dereceye kadar desteklediklerini bilmiyoruz. Ancak bildiğimiz bir şey var

ki o da ortak bir payda olarak “Kürt” terimi oldukça yakın bir zamana dek parçalı Kürt gruplarına pek bir şey ifade etmiyordu. 19. yüzyılın sonlarında bile seyyahlar bu grupların büyük çoğunluğunun kendilerini mensubu oldukları aşiretlerle ya da içerisinde yaşadıkları bölgeyle özdeşleştirdiklerini gözlemliyorlardı. Şunu hatırlamak gerekir ki insan gruplarını geriye doğru bir bakışla kavramsallaştırma ve sınıflandırma yükünün altına giren bizleriz. Bugün vardığımız sonuçlar daha önceki dönemlere dönük bir biçimde norm olarak yansıtılamaz, yansıtılmamalıdır da.

İkincil Kaynaklar

Kürtler hakkında özellikle Batı dillerinde oluşturulmuş literatür, Kürt meselesi kendisini uluslararası alana taşıdıkça hızla artmaktadır. Ortadoğu dillerinde, bilhassa Türkçede yazılmış kitaplar da hızla artmaktadır. İskandinav ülkelerinde (özellikle Norveç), Türkiye ve Almanya’da Türkçe kadar, Kürtçenin lehçelerinde de kitaplar yayınlayan birçok Kürt yayınevi vardır. Bunların en kayda değerlerini kaynakçaya aldım.

KAYNAKÇA

BİRİNCİL KAYNAKLAR

Yayınlanmamış Osmanlı Belgeleri

B.A. Ayniyat no. 609.

B.A. Dahiliye Nezareti, İdari Kısım, no. 57/126/43.

B.A. Dahiliye Nezareti, Kalem-i Mahsusa, no. 4403/28.

B.A. Hatt-ı Hümayun, 20898-C.

B.A. İrade, Dahiliye, no. 1265/10866, 1286/41717.

B.A. Mesail-i Mühimme, no. 1224-1310.

B.A. Sicill-i Ahval, no. 1/632, 4/106.

Topkapı Sarayı Arşivi. Defter, 10057 ve 5246.

Topkapı Sarayı Arşivi. Evliya Çelebi. *Seyahatname*. Bağdad Köşkü 305, c. 4, 219a.

Yayınlanmamış İngiliz Belgeleri

F.O. 371/5068, 5069, 3346, 6346, 4160, 4161

I.O. 5546/18

Parlamento Belgeleri. "Correspondence Respecting Kurdish Invasion of Persia", 1881, belge no. C. 2851, C. 361; mikrofiş no. 87.873-874.

Yayınlanmış İngiliz Belgeleri

Britanya Dışişleri Bakanlığı. *British Documents on Foreign Affairs –Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print. Part II, series B. From the First to the Second World War. Turkey, Iran and the Middle East: 1918-1939*. Ed. Bi-

- dwell, Robin; Bourne, Kenneth. Fredrick, MD: University Publications of America, 1986-1995.
- Britanya Dışişleri Bakanlığı. *Documents on British Foreign Policy 1919-1939*. Londra: Her Majesty's Stationery Office, 1952.
- British India Office. *British Policy in Asia: India Office Memoranda*. ed. c. 1, kısım 3: Ortadoğu 1856-1947. Londra: Mansel, 1980.
- Parliamentary Papers: Turkey 1881*. c. 5, Londra: Her Majesty's Stationery Office.
- Yayınlanmış Osmanlıca/Türkçe Birincil Kaynaklar**
- Anter, Musa. *Hatıralarım*. 2 c. İstanbul: Doz, 1990.
- Barkan, Ömer Lütfi. "Osmanlı Devrinde Aqqoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan Bey'e Ait Kanunlar" *Türkiye'de Toprak Meselesi* içinde. İstanbul: Gözlem yay., 1980.
- Bayrak, Mehmet. *Kürtler ve Ulusal Demokratik Mücadeleleri*. Ankara: Özge, 1993.
- . ed. *Açık-Gizli, Resmi-Gayrresmi Kürdoloji Belgeleri*. Ankara: Özge, 1994.
- . ed. *Kürdoloji Belgeleri*. Ankara: Özge, 1994.
- Bedirhan, Celadet Ali. *Günlük Notlar, 1922-1925*. Ed. Malmisanij. İstanbul: Avesta, 1997.
- Bedirhan, Celadet ve Kâmuran Bedirhan. *Edirne Sükutunun İcyüzü*. İstanbul: Serbesti, 1913.
- Bozarslan, Mehmet Emin, ed. ve çev. Jin. 5 c. Uppsala: Deng, 1988.
- . *Kurdistan*. 2 c. Uppsala: Deng, 1991.
- . *Mem u Zin*. İstanbul: Hasat, 1990.
- Cemilpaşa, Ekrem. *Muhtasar Hayatım*. Ankara: Beybun, 1992.
- Dersimi, Nuri. *Kürdistan Tarihinde Dersim*. İstanbul: Doz, 1997.
- . *Hatıratım*. İstanbul: Doz, 1997.
- . *Hatıratım*. Ankara, Özge, 1992.
- Devlet-i Aliye ile Sulh Şara'iti*. İstanbul: Matbaa-yı Amire, 1920.
- Devlet Salnamesi (Salname-yi Devlet-i Aliye-yi Osmaniye)*. İstanbul: Matbaa-yı Amire, 1846-1867.
- Diyarbakır İl Yıllığı 1967*. Ankara: 1967.
- Erdost, Muzaffer İlhan. *Şemdinli Rôportajı*. İstanbul: Onur, 1987.
- Evliya Çelebi. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. Çev. Zuhuri Danışman. c. 6. İstanbul: Zuhuri Danışman Yayınevi, 1971.
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Mısır, Sudan, Habeş, 1672-1680*. c. 10. İstanbul: Devlet Basımhanesi, 1938.
- Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları*. c. 1. İstanbul: Kaynak yay., 1992.
- Goloğlu, Mahmut. *Milli Mücadele Tarihi: Erzurum Kongresi*. Ankara: Nüve Matbaası, 1968.

- Gökbilgin, Tayyib. *Introduction to Kavanin-i Ali Osman der Hulasa-i Mezami-i Defter-i Divan*. Istanbul: Enderun, 1979.
- . *Milli Mücadeleye Başlarken*. 2 c. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1965.
- Hoca Saadeddin. *Tacü't Tevarih*. ed. İsmet Parmaksızoglu. Istanbul: Kültür Bakanlığı, 1974-79.
- Holt, P. M. *Egypt and Fertile Crescent, 1516-1922: A Political History*. Londra: Cornell University Press, 1966.
- İğdemir, Uluğ, ed. *Heyeti Temsiliye Tutanakları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1975.
- Karabekir, Kâzım. *İstiklal Harbimizin Esasları*. Istanbul: Emre, 1995.
- . *İstiklal Harbimiz*. Istanbul: Türkiye, 1960.
- Kemal Fevzi, "Kürdistan Özerkliği", *Jin*, 21 Haziran 1920.
- Kutlay, Naci. *İttihat Terakki ve Kürtler*. Ankara: Beybun, 1992.
- Kurdiye Bitlisi, "Kürdistan'daki Şehirler Sekenesi Türk müdür?", *Jin*, 13 Aralık 1918.
- Kürdistan Terakki ve Teavün Cemiyeti Nizamnamesi*. Dersaadet: Kasbar Matbaası, 1908.
- Lütfi. *Emir Bedirhan*. Cairo: Matbaa-yı İctihad, y. 1907.
- Malmisanij. *Cızıra Botanlı Bedirhaniler ve Bedirhan Ailesi Derneğinin Tutanakları*. Spanga: APEC, 1994.
- Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi, 1908-1920*. Ankara: TBMM Basımevi, tarih yok.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, c. 1. Ankara TBMM Basımevi, 1992.
- Mehmed Hurşid [Paşa]. *Seyahatname-i Hudud*. Istanbul: Simurg, 1997.
- Memduh Selimbegî. "Kürd Kulübünde bir Muhasebe", *Jin*, 1 Haziran 1919.
- . "İki Hayırlı Eser: Kürd Kadınları Teali Cemiyeti-Kürd Talebe Hevi Cemiyeti." *Jin*, 26 Mayıs 1919.
- Mevlânâzade Rıfat. *Mevlânâzade Rıfat'ın Anıları*. Istanbul: Arma, 1992.
- Mustafa Kemal (Atatürk). *Nutuk*. Ed. Zeynep Korkmaz. 3 c. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1984.
- Nur, Rıza. *Cemiyet-i Hafîye*. Istanbul: İşaret, 1995.
- Said-i Nursi. *İçtimai Reçeteler*. Istanbul: Tenvir, 1990.
- Sevgen, Nazmî. *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri: Osmanlı Belgeleri ile Kürt Türkleri Tarihi*. ed. S. K. Şerefoglu ve H. K. Türköz. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1982.
- Silopi, Zinar (Kadri Cemilpaşa). *Doza Kürdistan*. Ankara: Özge, 1991.
- Siverekli Hilmi, "Kürd Gençlerine." *Jin*, 19 Kasım 1918.
- Süreyya, Mehmed. *Sicill-i Osmani*. Istanbul: Tarih Vakfı yay., 1996.
- Şemseddin Sami (Fraşeri). *Kamus ul Alam*. 5 c. Istanbul: Mihran Matbaası, 1889.

- Şerefhan Bitlisi. *Şerefname*. Çev. M. E. Bozarslan. İstanbul: Hasat, 1990.
- Şerif Paşa. *Bir Muhallifin Hatıraları: İttihad ve Terakiye Muhalefet*. İstanbul: Nehir, 1990.
- . *Memorandum on the Claims of the Kurd People*. Paris: A. G. L'Hoir, 1919.
- Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye'de Siyasi Partiler*. 3 c. İstanbul: Hürriyet Vakfı, 1984-89.
- . *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*. İstanbul: 1952.
- Türk geldi, Ali Fuad. *Gönüp İştiklerim*. Ankara: Türk Tarih Kurumu yay., 1951.
- Zeki, Mehmet Emin. *Kürdistan Tarihi*. Ankara: Beybun, 1992.

Diğer Dillerdeki Birincil Kaynaklar

- Ahmed ibn Abu Yakub. *Kitabo'l Buldan*. Ed. A. W. T. Juynboll. Leiden: E. J. Brill, 1861.
- Ahmed-i Hani. *Mem u Zin*. Ed. M. Emin Bozarslan. İstanbul: Koral, 1975.
- Baran, çev. *Destana Meme Alan*. İstanbul: Özgürlük Yolu, 1978.
- Bruinessen, Martin van ve Henrik Boeschoten, çev. ve ed. *Evliya Çelebi in Diyarbekir: The Relevant Section of the Seyahatname*. Leiden ve New York: E. J. Brill, 1988.
- . *Evliya Çelebi Diyarbekir'de*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.
- Bulut, Christiane, çev. ve ed. *Evliya Celebis Reise von Bitlis nach Van*. Wiesbaden: Harrossowitz Verlag, 1997.
- Charmoy, François Bernard, çev. *Cheref-nameh; ou Fastes de la Nation Kourde*. 2 c., St. Petersburg: Commissionnaires de l'Académie impériale des sciences, 1868-1875.
- Dankoff, Robert çev. ve ed. *Evliya Celebi in Bitlis*. Leiden ve New York: Bibliotheca Persica, 1987.
- Ferdowsi. *Shahnama*. Ed. Jalal Khaliqi-Mutlaq. New York: Bibliotheca Persica, 1987.
- Hurewitz, J. C. *Diplomacy in the Near and Middle East: A Documentary Record, 1535-1914*. Princeton. N. J.: Van Nostrand, 1956.
- Levy, Reuben, çev. *The Epic of the Kings*. Chicago: University of Chicago Press, 1967.
- Masudi. *Les Prairies d'Or*. Çev. Brabier de Meynard ve Pavet de Courteille. 9 c. Paris: La Société Asiatique, 1861.
- . *The Meadows of Gold*. Çev. Paul Lunde ve Caroline Stone. Londra ve New York: Kegan Paul International, 1989.
- Muhammad ibn Hawqal. *Configuration de la tere (Kitab Surat al-ard)*. Çev. J. H. Kramers ve G. Wiet. Paris G. P. Maisonneuve&Larose, 1964.
- Murphey, Rhodes. *Introduction to Kanunname-i Sultan li Aziz Efendi*. Washington, D. C.: Harvard University Press, 1985.
- . ed. *Kanunname-i Sultan li Aziz Efendi*. Washington, D. C.: Harvard University Press, 1985.

- Mustawfi, Hamd-Allah. *The Geographical Part of the Nuzhat al-Qulub*. Çev. G. Le Strange. Leiden: E. J. Brill, 1919.
- Noel, Edwar William C. *Diary of Major Noel on Special Duty in Kurdistan*. Bağdat, 1920.
- Sanjana, Peshotan Darab. *Karname i Artakhshir i Papakan*. Bombay: the Eclucation Society's Steam Press, 1896.
- Şerefhan Bitlisi. *Scheref-Nameh; ou, Histoire des Kourdes*. Çev. Vladimir Veliaminof-Zernof. 2 c. St. Petersburg: Commissionnaires de l'Académie impériale des sciences, 1862.
- Ward, Alan. Çev. *Mem u Zin: Kurdish National Epic*. Amsterdam: International Society of Kurdistan, 1969.
- Wright ve Breath. "Visit of Messrs. Wright and Breath to Bader Khan Bey." *The Missionary Herald*, 42 (Kasım 1846): 381.
- Xenophon. *The Persian Expedition*. Çev. Rex Warner. Baltimore: Penguin, 1961.
- . *Anabasis*. Çev. Carleton L. Brownson. Cambridge: Harvard University Press, 1998.

Mülakatlar

- Arvas, Handan, 16 Kasım 1996, Suadiye, İstanbul.
- . 29 Ağustos 2000, Suadiye, İstanbul.
- Arvas, Muhlis, 2 Eylül 2000, İstanbul.
- Fırat, Melik, 27 Ekim 1996, Yalova.
- Geylan, Hızır, 20 Kasım 1996, Bostancı, İstanbul.
- Güneysu, Rüksan, 17 Kasım 1996, Kızıltoprak, İstanbul.

İKİNCİL KAYNAKLAR

- Ahmed, Kemal Mahzar. 1. *Dünya Savaşında Kürdistan*. Çev. M. Hüseyin. İstanbul: Doz, 1996.
- . *Tarihin Tarihi, Kürtlerde Tarih, Tarihte Kadın*. İstanbul: Peri, 1997.
- Akşin, Sina. "Siyasal Tarih (1789-1908)." c. 3 içinde. *Osmanlı Devleti, 1600-1908*. ed. Metin Kunt ve Sina Akşin. İstanbul: Cem, 1988.
- Alakom, Rohat. *Eski İstanbul Kürtleri*. İstanbul: Avesta, 1998.
- . "Kürt Kadınları Teali Cemiyeti." *Tarih ve Toplum* 171 (Mart 1998): 164-68.
- . *Şerif Paşa: Bir Kürt Diplomatının Fırtınalı Yılları*. İstanbul: Avesta, 1998.
- . "Şerif Paşa'nın Ölüm Tarihi." *Tarih ve Toplum* 162 (Haziran 1997): 324-28.
- . "1900'lerin Başında Kurulan Kürt Örgütleri ve Kürt Örgütlenme Tarihi." *Tarih ve Toplum* 205 (Ocak 2001): 17-22.
- Algar, Hamid. "A Brief History of the Naqshbandi Order." *Naqshbandis: Cheminements et situation actuelle d'un ordre mystique musulman, Historical Developments and Present Situation of a Muslim Mystical Order* içinde, ed. Marc Gaborieu, Alexandre Popovic ve Thierry Zarcone, s. 3-45. İstanbul, Paris: Isis, 1990.

- Amedroz, F. "The Marwanid Dynasty at Mayyafariqin in the Tenth and Eleventh Centuries A.D." *Journal of Royal Asiatic Society*, 1903.
- Antonius, George. *The Arab Awakening: The Story of the Arab National Movement*. Philadelphia: J. B. Lippincott, 1939.
- Arfa, Hassan. *The Kurds: A Historical and Political Study*. Londra: Oxford University Press, 1966.
- Arkan, Zeki. "Çemişgezek Livası Kanunnamesi." *Tarih Dergisi* 34 (1983-84): 101-21.
- Armstrong, John. *Nations before Nationalism*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1982.
- Arvasi, Ahmet. *Doğu Anadolu Gerçeği*. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1986.
- Ayhan, Medeni. *Kürdistanlı Filozof Ehmede Xani*. Ankara: 1996.
- Aytepe, Oğuz. "Kürt İstiklal Komitesi." *Tarih ve Toplum* 173 (1998): 45-49.
- . "Yeni Belgelerin Işığında Kürdistan Teali Cemiyeti", *Tarih ve Toplum* 174 (1998): 9-16.
- Badıllı, Abdülkadir. *Bediüzzaman Said-i Nursi: Tarihçe-i Hayatı*. 3 c. İstanbul: Timaş, 1990.
- Barkey, Henry J., ve Graham E. Fuller. *Turkey's Kurdish Question*. Lanham, Md.: Rowman & Littlefield, 1998.
- Barth, Fredric. *Nomads of South Persia: The Basseri tribe of the Khamseh Confederacy*. Londra: Little, Brown, 1961.
- Blau, Joyce. "Le role des cheikhs Naqshbandis dans le mouvement national Kurde." *Naqshbandis: Cheminements et situation actuelle d'un ordre mystique musulman, Historical Developments and Present Situation of a Muslim Mystical Order* içinde, ed. Marc Gaborieau, Alexandre Popovic ve Thierry Zarccone, s. 371-79. İstanbul, Paris: Isis, 1990.
- Bowen, H. "Ayan." *Encyclopedia of Islam* içinde, 2. b.
- Braudel, Fernand. *The Mediterranean and Mediterranean World in the Age Of Philip II*. 2 c. New York: Harper, 1966.
- Bruinessen, Martin van. *Agha, Shaikh and State: The Social and Political Structures of Kurdistan*. Londra: Zed Books, 1992.
- . "Ehmedi Xani's Mem u Zin and Its Role in the Emergence of Kurdish National Awareness", Presented at the Conference to Commemorate the three hundredth Anniversary of Xani's Mem u Zin, Stockholm, 27 Mayıs 1995.
- . "The Ethnic Identity of the Kurds." *Ethnic Groups in the Republic of Turkey* içinde, ed. Peter Alford Andrews. Wiesbaden: Ludwic Reicherd, 1989.
- . "Kurdish Society, Ethnicity, Nationalism, and Refugee Problems," Philip G. Kreyenbroek ve Stefan Sperl ed., *The Kurds: A Contemporary Overview* içinde. Londra: Routledge, 1992, s. 33-67.
- . *Mullas, Sufis, and Heretics: the Role of Religion in Kurdish Society*. İstanbul: Isis, 2000.

- . "Onyedinci Yüzyılda Kürtler ve Dilleri: Kürt Lehçeleri Üzerine Evliya Çelebi'nin Notları." *Studia Kurdica* 3 (Nisan 1985): 13-38.
- Bulut, Faik. *Ehmede Xane'nin Kaleminden Kürtlerin Bilinmeyen Dünyası*. İstanbul: Tüm Zamanlar, 1995.
- Celil, Celile. *1880 Şeyh Ubeydullah Nehri Kürt Ayaklanması*. Çev. M. Aras. İstanbul: Peri, 1998.
- Cemilpaşa, Ekrem. *Kürdistan: Kısa Tarihi*. İstanbul: Doz, 1998.
- Cleveland, William. *Islam against the West: Shakib Arslan and the Campaign for Arab, Nationalism*. Austin: University of Texas Press, 1985.
- Connor, Walker. *Ethnonationalism*. Princeton: Princeton University Press, 1994.
- . "The Nation and Its Myth." *Ethnicity and Nationalism* içinde, ed. Anthony D. Smith. Leiden ve New York: E. J. Brill, 1992.
- Davison, Roderic. *Reform in the Ottoman Empire: 1886-1876*. Princeton: Princeton University Press, 1963.
- Dawn, Ernest. *From Ottomanism to Arabism*. Urbana ve Chicago: University of Illinois Press, 1973.
- . "The Origins of Arab Nationalism." *The Origins of Arab Nationalism* içinde, ed. Rashid Khalidi, Lisa Anderson, v.d., s. 3-31. New York: Columbia University Press, 1991.
- Driver, G. R. "The Dispersion of the Kurds in Ancient Times." *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1926, s. 563-72.
- . "The Name Kurd and Its Philological Connexions." *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1923, s. 393-403.
- Eickelman, D. F. *The Middle East and Central Asia: An Anthropological Approach*. 3. b. Englewood Cliffs, N. J.: Prentice Hall, 1998.
- Eley, Geoff ve Ronald G. Suny, ed. *Becoming National: A Reader*. New York ve Oxford: Oxford University Press, 1996.
- Elphinston, W. G. "The Emir Jeladet Aali Bedr Khan: The Passing of a Kurdish Prince." *Journal of the Royal Central Asian Society* 39 (1952): 91-94.
- Encyclopedia of Islam*. 2. b. Leiden: E. J. Brill, 1965-86.
- Erdost, Muzaffer İlhan. *Şemdinli Raporu*. İstanbul: Onur, 1987.
- . "Şemdinli Aşiretlerinde Üretim İlişkileri." *Türkiye Üzerine Notlar* içinde, ed. Muzaffer İ. Erdost, s. 162-203. Ankara: Sol Yayınları, 1971.
- Eriksen, Thomas H. *Ethnicity and Nationalism*. Londra: Pluto Press, 1993.
- Evans-Pritchard, E. *The Nuer*. Oxford: Oxford University Press, 1940.
- Fesch, Paul. *Constantinople: Aux derniers jours d'Abdul-Hamid*. New York: Burt Franklin, 1971.
- Fichte, Johann Gottlieb. *Addresses to the German Nation*. Çev. R. Jones ve G. Turnbull. Chicago ve Londra: Open Court, 1922.
- Fuccaro, Nelida. *The Other Kurds: Yazidis in Colonial Iraq*. New York ve Londra: I. B. Tauris, 1999.

- Gellner, Ernest. *Nations and Nationalism*. Ithaca: Cornell University Press, 1983.
- Gladney, Dru C. "Muslim and Chinese Identities in the PRC." *Making Majorities: Constituting the Nation in Japan, Korea, China, Malaysia, Fiji, Turkey, and the United States* içinde, ed. Dru C. Gladney, Stanford, California: Stanford University Press, 1998.
- . "Sedenterization, Socioecology, and State Definition: The Ethnogenesis of the Uighur." *Rulers from the Steppe* içinde, ed. G. Seaman ve D. Marks. Los Angeles: Ethnographic Press, 1991.
- Golden, Peter. *An Introduction to the History of the Turkic People: Ethnogenesis and State Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1992.
- Göyünç, Nejat. "Diyarbakır Beylerbeyliği'nin ilk İdari Taksimatı." *Tarih Dergisi* 23 (Mart, 1969): 23-35.
- Göldaş, İsmail. *Kürdistan Teali Cemiyeti*. İstanbul: Doz, 1991.
- Gökarp, Ziya. *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler*. İstanbul: Toker, 1995.
- Hanioglu, Şükrü. *Bir Siyasal Düşünür Olarak Abdullah Cevdet ve Dönemi*. İstanbul: Üçdal, 1981.
- . *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük 1889-1902*. İstanbul: İletişim, 1987.
- Hartmann, Martin. *Bohtan*. Berlin, W. Pieser, 1896-97.
- Hassanpour, Amir. *Nationalism and Language in Kurdistan 1918-1985*. San Francisco: Mellen Research University Press, 1992.
- Hayes, Carlton H. *The Historical Evolution of Modern Nationalism*. New York: Russell ve Russell, 1968.
- Heper, Metin. "Center and Periphery in the Ottoman Empire with Special Reference to the Nineteenth Century." *International Political Science Review* 1, no. 1 (1980): 81-105.
- Hillenbrand, Carole. "Marwanids." *Encyclopedia of Islam* içinde, 2. b.
- Hobsbawm, Eric. "Ethnicity and Nationalism in Europe Today." *Anthropology Today* 8, no. 1 (1992): 3-8.
- . *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*. Cambridge & New York: Cambridge University Press, 1995.
- Hodgson, Marshall. *Rethinking World History*. Ed. Edmund Burke III. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
- Hourani, Albert. "Conclusion: Tribes and States in Islamic History." *Tribes and States in the Middle East* içinde, ed. P. Khoury ve J. Costiner. Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 1990.
- . "Ottoman Reform and the Politics of Notables." *The Emergence of the Modern Middle East* içinde, ed. A. Hourani. Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 1981.
- İnalçık, Halil. *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600*. Çev. N. Itzkowitz ve C. Imber. Londra: Trinity Press, 1973.

- Jwaideh, Wadie. "The Kurdish Nationalist Movement: Its Origin and Development." Doktora tezi, Syracuse University, 1960.
- . *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*. İstanbul: İletişim, 1999.
- Kashani-Sabet, Firoozeh. *Frontier Fictions: Shaping the Iranian Nation, 1804-1946*. Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1999.
- Kayalı, Hasan. *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918*. Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 1997.
- Kennedy, Hugh. *The Prophet and the Age of the Caliphates*. New York ve Londra: Longman, 1998.
- Khalidi, Rashid. "Ottomanism and Arabism in Syria Before 1914: A reassessment." *The Origins of Arab Nationalism* içinde, ed. Rashid Khalidi, Lisa Anderson v.d., s. 50-69. New York: Columbia University Press, 1991.
- . *Palestinian Identity: The Construction of Modern National Consciousness*. New York: Columbia University Press, 1997.
- Khoury, Philip S. *Urban Notables and Arab Nationalism. The Politics of Damascus, 1860-1920*. Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 1983.
- Khoury, Philip S. ve Joseph Kostiner, ed. *Tribes and State Formation in the Middle East*. Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 1990.
- Kışlalı, Ahmet Taner. "Türkler ve Kürtler." *Cumhuriyet*, 20 Kasım 1999.
- Kirişçi, Kemal ve Gareth M. Winrow. *The Kurdish Question and Turkey: An Example of a Trans-State Ethnic Conflict*. Londra ve Portland: Frank Cass. 1997.
- Klein, Janet. "Claiming the Nation: the Origins and Nature of Kurdish Nationalist Discourse; A Study of the Kurdish Press in the Ottoman Empire." Yüksek lisans tezi, Princeton University, 1996.
- Kohn, Hans. *The Idea of Nationalism*. New York: Macmillan, 1945.
- Köprülü, M. Fuat. "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Te'siri Hakkında Bazı Mülâhazalar." *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası* 1 (1931): 165-313.
- . *Some Observations on the Influence of Byzantine Institutions on Ottoman Institutions*. Çev. Gary Leiser. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999.
- Kunt, Metin. *The Sultan's Servants: The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550-1650*. New York: Columbia University Press, 1983.
- Kutay, Cemal. *Çağımızda Bir Asr-ı Saadet Müslümanı: Bediüzzaman Said Nursi*. İstanbul: Özal, 1980.
- Lapidus, Ira. *A History of Islamic Societies*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.
- Levy, Reuben. *The Epic of the Kings*. Chicago: University of Chicago Press, 1967.
- Lewis, Bernard. *The Emergence of Modern Turkey*. Londra: Oxford University Press, 1968.
- Lincoln, Bruce. *Discourse and the Construction of society: Comparative Studies of Myth, Ritual, and Classification*. New York ve Oxford University Press, 1989.

- Malmisanij. *Bitlisli Kemal Fevzi ve Kürt Örgütleri İçindeki Yeri*. İstanbul: Fırat, 1993.
- . *İlk Legal Kürt Öğrenci Derneği, Kürt Talebe-Hevi Cemiyeti, 1912-1922*. İstanbul: Avesta, 2002.
- . *Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti ve Gazetesi*. İstanbul: Avesta, 1999.
- . *Said-i Nursi ve Kürt Sorunu*. İstanbul: Doz, 1991.
- Mango, Andrew. "Atatürk and the Kurds." *Middle Eastern Studies* 35, no. 4 (Ekim 1999): 2-25.
- Manz, Beatrice F. *The Rise and Rule of Tamerlane*. New York. Cambridge University Press, 1989.
- Mardin, Şerif. *Religion and Social Change in Modern Turkey: The Case of Bediüzzaman Said Nursi*. Albany: State University of New York Press, 1989.
- McDowall, David. *A Modern History of the Kurds*. Londra ve New York: I. B. Taurus, 1996.
- McNeill, William. *Plagues and Peoples*. New York, Londra: Doubleday, 1977.
- . *The Rise of the West*. Chicago ve Londra: University of Chicago Press, 1991.
- Minorsky, Vladimir. "Kurds, Kurdistan." *Encyclopedia of Islam* içinde. 2. b.
- Mumcu, Uğur. *Kürt İslam Ayaklanması, 1919-1925*. Ankara: Tekin, 1992.
- Naficy, Said. "Bidlisi, Sharaf al-Din Khan." *Encyclopedia of Islam* içinde. 2. b.
- . *Kürtler: Sosyolojik ve Tarihi İnceleme*. Çev. H. Demirhan, ve C. Süreyya. İstanbul: Deng, 1991.
- Nöldeke, Theodore. *Kardu und Kurden*. Berlin, 1898.
- O'Fahey, R. S. *Enigmatic Saint: Ahmad ibn Idris and the Idrisi Tradition*. Evanston: Northwestern University Press, 1990.
- O'Fahey, R. S. ve Bernd Radtke. "Neo Sufism Reconsidered." *Der Islam* 70, no. 1 (1993): 52-87.
- Olson, Robert. *The Emergence of Kurdish Nationalism and the Sheikh Said Rebellion, 1880-1925*. Austin: University of Texas Press, 1991.
- Oran, Baskın. "İlk Kürt: Körtle Han Alp Urungu." *Aydınlık*, 13 Aralık 1999.
- Orkun, Namık Hüseyin. *Eski Türk Yazıtları*. 2 c. İstanbul: Devlet Basımevi, 1936-41.
- Othman, Siyamend. "Kurdish Nationalism: Instigators and Historical Influences." *Armenian Review* 42, no. 1 (Bahar 1989): 39-59.
- Özoğlu, Hakan. "Nationalism and Kurdish Notables in the Late Ottoman and Early Republican Era", *International Journal of Middle East Studies* 33, no. 3 (Ağustos 2001): 343-409.
- . "State-Tribe Relations: Kurdish Tribalism in the 16th -and 17th- century Ottoman Empire", *British Journal of Middle Eastern Studies* 23, no. 1 (Mayıs 1996): 5-29.
- Öztürk, Yaşar Nuri. *The Eye of the Heart*. İstanbul: Redhouse, 1988.
- Quataert, Donald. *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908*. New York: New York University Press, 1983.

- Ramsaur, E. E. *The Young Turks*. Princeton: Princeton University Press, 1957.
- Renan, Ernest. "What Is a Nation?", *Nation and Narration* içinde, ed. Homi Bhabha. Londra ve New York: Routledge, 1990.
- Rogan, Eugene L. "Aşiret Mektebi: Abdülhamid II's School for Tribes (1892-1907)." *International Journal of Middle East Studies* 28 (1996): 83-107.
- Safrastian, Arshak. *Kurds and Kurdistan*. Londra: Harwill, 1948.
- Said, Edward. *Orientalism*. New York: Vintage Boks, 1979.
- Smith, Anthony D. *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford ve New York: Blackwell, 1987.
- . "Gastronomy or Geology." *Nations and Nationalism* 1 (Mart 1995): 3-25.
- . *Theories of Nationalism*. New York: Holmes ve Meier, 1983.
- Şahiner, Necmeddin. *Bilinmeyen Taraflarıyla Bediüzzaman Said Nursi*. İstanbul: Yeni Asya, 1974.
- Tapper, Richard. "Anthropologists, Historians, and Tribespeople on Tribe and State Formation in the Middle East." *Tribes and State Formation in the Middle East* içinde, ed. P. Khoury, ve J. Kostiner. Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 1990.
- . ed. *The Conflict of Tribe and State in Iran and Afghanistan*. New York: St. Martin's Press, 1983.
- . Introduction to *The Conflict of Tribe and State in Iran and Afghanistan*. ed. R. Tapper. New York: St. Martin's Press, 1983.
- Tekin, Talat. "Elegest (Körtle Han) Yazıtı." *Türk Dilleri Araştırmaları* 5 (1995): 19-32.
- Tezcan, Baki. "The Development of the Use of 'Kurdistan' as a Geographical Description and the Incorporation of This Region into the Ottoman Empire in the 16th Century." *The Great Ottoman-Turkish Civilization*, c. 3 içinde, ed. Kemal Çiçek. Ankara: Yeni Türkiye, 2000, s. 540-53.
- Tosun, Mustafa. *Türkiye'de Valilik Sistemi*. Ankara: Sevinç Matbaası, 1970.
- Uğur, Ahmet. *The Reign of Sultan Selim I in the Light of the Selimname Literature*. Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1985.
- Uyan, Abdullatif. *Menkıbelerle İslam Meşhurları Ansiklopedisi*. 3 c. İstanbul: Berekat, 1983.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı. *Osmanlı Tarihi*. c. 3. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1977.
- Vali, Abbas. "The Making of Kurdish Identity in Iran." *Critique: Journal for Critical Studies of the Middle East* 7 (Sonbahar 1995): 1-22.
- Wallerstein, Immanuel. *The Modern World System*. 3 c., New York: Academic Press, 1974.
- Ward, Alan. Foreword to *Mem u Zin: Kurdish National Epic*. Çev. Alan Ward. Amsterdam: International Society of Kurdistan, 1969.
- White, Paul, ed. *Dynamics of the Kurdish and Kirmanc-Zaza problems in Anatolia*, Malvern Victoria: Deakin University, 1996.

- Wilson, Mary. "The Hashemites, the Arab Revolt, and Arab Nationalism." *The Origins of Arab Nationalism* içinde, ed. Rashid Khalidi, Lisa Anderson vd., s. 204-21. New York: Columbia University Press, 1991.
- Wolf, Eric. *Europe and the People without History*. Berkeley ve Los Angeles: University of California Press. 1990.
- Woods, John. *The Aqqyunlu: Clan, Confederation, Empire*. Salt Lake City: University of Utah Press, 1999.
- Yalçın-Heckman, Lale. *Tribe and Kinship among the Kurds*. Frankford, New York ve Paris: Peter Lang, 1991.
- Yeni Türk Ansiklopedisi. "Said-i Nursi", İstanbul: Ötüken, 1985.
- Zürcher, Erik. *Turkey: A Modern History*. Londra ve New York: I. B. Tauris, 1993

Gazeteler

- Aydınlık, 1999
- Cumhuriyet, 1999
- Hâkimiyet-i Milliye, 1921
- İkdam, 1920
- Kürdistan, 1917
- New York Times, 1920
- Tanin, 1918
- Tasvir-i Efkâr, 1920
- Vakit, 1920-1925

Abbas 1. 98
Abbasiler 61, 64, 71, 102
Abbot, Mr. 136
Abdal Han 112, 113
Abdi Paşa 12
Abdullah (Seyyid, Şemdinanlı) 146, 153
Abdullah Efendi (Hacı) 187
Abdurrahman Bedirhan 74, 75
Abdülhakim Arvasi 194, 195
Abdülhamid II 73, 126, 145, 146, 162, 163, 173, 176, 192
Abdülkadir Efendi (Seyyid, Şemdinanlı) 146, 153, 155, 161-172, 176-180, 195, 213-215, 219, 221, 222, 235, 236
Abdülkadir Geylani 137
Abdürrezzak Bedirhan 173
adem-i merkeziyetçilik 124, 158, 179, 202
Ağrı Dağı 78
Ağrı İsyanı 227, 235
Ahlâat 115, 116
Ahmed Cemil Paşa 187
Ahmed-i Hani 65-69, 240
Ahmet Abuk Paşa 155
Ahmet Arvasi 197

Akçakale 111
Akkirman 78
Akkoyunlular 92, 93, 102, 104, 109, 121
Alakom, Rohat 145, 203, 204
Ali Rıza Paşa 120
Ali Şamil Bedirhan 173
Amed bkz. Diyarbakır 94
Amid bkz. Diyarbakır 109
Anderson, Benedict 23, 38, 65
Ankara 153, 171, 173, 179, 180, 191, 215
Aral Gölü 39
Araplar 15, 16, 32-35, 47, 55-59, 61-67, 70, 82, 83, 91, 100-102, 123, 124, 126, 144, 180, 192, 194, 206, 218, 225, 229, 230, 239
milliyetçiliği 32-35, 45, 151, 200, 211, 214, 225, 229, 230
Arapkir 78, 109
Aras 76
Arfa, Hassan 58
Armstrong, John 21
Artakşir-i Papakan 55
Arvas 194, 205
Arvas, Handan 194-196, 197, 237
Arvasi Ailesi 194-197, 205

- Asaf Bedirhan 185, 213
A-şi-na 39
Aşiret Mektepleri 126
Atak 111
Avni Bey (Albay) 155
Avni Paşa 155
Âyan Meclisi 164, 165, 201, 235
Aytepe, Oğuz 152, 153
Azerbaycan 56, 57, 59, 61, 76, 98
Aziz Bey 153
Aziz Efendi 112
- Baban Ailesi 96, 124, 138, 153, 157, 164, 199, 213, 220
Bahdınan 139
Balkan Savaşları 42, 126, 150, 158, 164, 209, 210
Başkale 78, 139
Bedirhan Ailesi (Bedirhanlılar, Bedirhaniler) 73, 131, 132, 134, 138, 144, 146, 153, 157, 164, 165, 168, 169, 172, 175-186, 188, 193, 194, 199, 204, 219, 220, 230, 237, 238
Bedirhan İsyanı 130, 133, 134
Bedirhan Paşa 131, 132, 136, 172, 173, 183, 185, 186, 188, 237
Bediüzzaman Molla Said bkz. Said Nursi 204, 205
Behismi 78
Bingöl 171, 227
Bire 109
Birinci Dünya Savaşı 33-36, 42-44, 77, 129, 131, 145, 146, 150-152, 157, 159, 173, 176, 180-182, 186, 189-194, 201, 202, 207, 209-212, 218, 219, 223, 224, 229, 230
Bitlis 76, 79, 95, 97, 98, 112, 113, 164, 204, 205, 208, 220, 240
Bitlis emirliği 58, 59, 98, 111, 122
Bitlis sancağı 61, 123
Bogos Nubar Paşa 79, 201
Botan 105, 114, 116, 120, 124, 132-134, 138, 139, 175, 188, 237
Botan Emirliği 114, 132, 133, 138, 183, 222
Bruinessen, Martin Van 41, 53, 66, 70
- Cebel 55-57
Celadet Bedirhan 151, 173, 179, 181, 182-184, 187, 190, 213, 214
Cemaleddin Afgani 207
Cemil Paşa 120, 187, 188, 193
Cemilpaşazade Ailesi 152, 153, 157, 187, 188, 190, 191, 193, 220
Cemşid 49
Cezire bkz. Cizre 76, 95, 102
Cibran aşireti 191, 192
Cizre 70, 95, 111, 114, 116, 132, 133, 134
Clayton, Emilius 140, 143
Cleveland, William 35
Cochran, Mr. 141, 142
Connor, Walker 26-28
Curzon (Lord) 167, 169, 180, 181, 202
- Çapakçur 95, 111
Çemişkezek 95, 102, 105-107, 109, 111, 122
Çermik 109, 111
Çınar, Murat Remzi (Bedirhan) 185, 213
- Dawn, Ernest 33, 34, 200
Dehak 49, 51, 56, 62, 63
Derne 70
Dersim 76, 119, 148, 220, 235
Dersim İsyanı 227
Dersimi bkz. Nuri Dersimi 150, 151, 227
Derteng 70
Dicle 76
Diyale Nehri 76
Diyarbakır 57, 79, 91, 92, 94, 96, 107, 109, 110 114, 118-120, 134, 152, 164, 171, 187-189, 191-193, 220
Diyarbakır kanunnamesi 111
Driver, G. R. 51, 52
Dulkadir 109
- Egil 111
Ehmede Xani bkz. Ahmed-i Hani 65, 68
Ekrad Beyliği 107, 111

Ekrad Sancağı 112
Ekrad, el 55, 66
Ekrem Cemilpaşa (Ekrem Cemil) 188-193, 235
Elazığ (Elaziz) 220
Eley, Geoff 21, 22
Emeviler 61, 64, 131
Emin Ali Bedirhan 79, 80, 153, 155, 161, 166, 169, 173, 176, 177, 179-182, 184, 186, 204, 213-215, 222
Emin Bey (Kaptan) 155
Enver Paşa 163
Erbil 78
Erdelan (Ardalan) 70, 71, 96, 139
Ergani 109, 111
Eriksen, Thomas 21, 24
Ermeniler 37, 47, 52, 56, 57, 59, 75, 79, 80, 83, 122, 139, 140, 147-149, 152, 155, 165, 166, 192, 201, 202, 212, 215, 218, 224-226
Erzincan 78, 208
Erzurum 70, 78, 96, 109, 142, 210, 236
Erzurum Kongresi 16, 225, 226
Esat Paşa 119, 120
Evans-Pritchard 86, 87
Evliya Çelebi 69-71, 75, 77, 99, 107, 108, 110-113, 122, 239, 240
Eyalet-i Kürdistan 126
Eyyubiler 91

Fatımiler 91
Ferit Paşa (Damat) 155
Fetullah Efendi 153
Fırat 76
Fichte, Johann G. 19
Filistin milliyetçiliği 45, 230
Firdevsi 49, 62-64, 239
Fuad Paşa 153
Fuat Babanzade 153

Gellner, Ernest 22, 27
Genç 111
Girit 135, 173
Gladney, Dru C. 24, 25, 40
Golden, Peter 38, 39
Gorani 59
Göldaş, İsmail 153, 156, 178, 181

Granville (Earl) 141
Güneysu, Rüksan 184, 185, 237

Habur 110, 111
Hakkâri 70, 71, 102, 116, 119, 121, 136-141
Hakkâri Emirliği 122, 124
Halid (Mevlana) 221
Halil Bey 153
Halil Kâmilî Paşa 120
Hamdi Paşa 120, 153
Hamedan 57, 91
Hamidiye Alayları 126, 164, 192
Handan ailesi 199
Harir 70
Harput 79, 109, 111, 115
Harran 78
Hasankeyf (Hısn-i Keyf) 95, 111
Hasanvayhi 91
Hasenan aşireti 191, 192
Hawar 183, 184
Haydar Efendi (Şeyhülislâm) 155
Hayes, Carleton H. 19
Hazar Denizi 39
Hazo 111
Herder, Johann Gottfried von 19
Herki aşireti 140
Hevkal, Muhammed ibn 56
Heyet-i Temsiliye 16
Hicaz 33, 140, 162
Hikmet Babanzade 153
Hizan 95
Hobsbawm, Eric 22, 26, 27
Hourani, Albert 87, 88
Hoybun 183, 184, 191
Hroch, Miroslav 21
Hurşid Paşa 120
Hülagü 92
Hürriyet ve İtilaf Fırkası 165, 179
Hüseyin Bedirhan 188

İslahat-ı Esasiyye-i Osmaniye Cemiyeti 200

İbrahim Paşa (Melek) 113
İbrahim Paşa 97, 103, 104
İdris Bitlisi (Mevlana) 94-96

İkinci Dünya Savaşı 185, 229, 234
İmadiyye 70
İsmail I 121
İsmail II (Şah) 61, 92-94, 96, 105, 121
İstanbul 17, 31, 32, 43, 73, 80, 113,
114, 126, 133-136, 138, 140, 144-
150, 152, 154-157, 162, 164-167,
170, 171, 173, 176, 178-180, 182,
184-192, 194-198, 201-203, 205,
206, 210, 214, 215, 220, 226, 228,
233, 236, 237
İstiklal Mahkemesi 171, 210
İttihat ve Terakki Cemiyeti (ITC) 33,
34, 42, 150, 152, 200, 208
İzzet Paşa 119, 120

Jin 43, 78, 154, 156, 157, 208-210,
218, 220, 224, 238
Jön Türk Devrimi 42, 144, 146, 164,
200
Juan-Juan 39
Jwaideh, Wadie 139, 142, 176

Kaçarlar 140
Kadri Cemilpaşa (Kadri Cemil, Zinar
Silopi) 152, 155, 166, 177, 183,
189, 191-193, 213, 235
Kâmilî Paşa (Hacı) 120
Kâmrân (Kâmurân) Ali Bedirhan 151,
153, 173, 181-184, 187, 190, 213
Kara Bey 94
Karabekir, Kâzım 16, 225, 236
Karakoyunlular 92
Karasu 76
Kardakeler 52
Karduçiler (Kardukiler) 50, 52, 53
Kasım Bey 189
Kasr-ı Şirin antlaşması 98
Kelhor 96
Kelhuri 59
Kelhurlar 59, 67
Kemah 78
Kemal Fevzi (Hizanizade Bitlisli) 208-
210, 212, 213, 223, 224
Kemalist hükümet 179, 210, 215
Kemalist rejim 45, 171, 185, 198, 215,
227

Kemalistler 15, 16, 45, 151, 170-172,
179-182, 184, 185, 190, 191, 198,
201, 210, 215, 221, 224-227, 236
Kerha Nehri 76
Kerkük 78
Khalidi, Rashid 34, 230
Khouri, Philip 33
Kürt halkı 52
Kızılbaş 93-95, 103
Kohn, Hans 26, 27
Ksenophon 50, 52
Kulp 111
Kurdan 55
Kurmanci 59, 66, 67, 68, 73, 173, 183,
184, 240
Kuzistan 57, 59
Kürdistan 15, 16, 30, 36, 41, 42, 47,
48, 52-54, 56-60, 62, 64, 67-84, 91-
93, 95, 99, 102-105, 107, 108, 113-
124, 126, 127, 133, 134, 137-141,
143, 148, 150, 153, 155, 160, 166-
171, 173, 176, 177, 180, 182, 183,
186, 187, 190, 191, 194, 197, 199,
201, 202, 204-206, 209, 214, 215,
217-221, 226, 228, 230, 233-235,
238-240
Kürdistan Eyaleti 57, 75, 76, 115-119,
127, 187, 234
Kürdistan İşçi Partisi 228
Kürdistan Madalyası 133
Kürdistan Muhibban Cemiyeti 149
Kürdistan Neşri Maarif Cemiyeti 149
Kürdistan Teali Cemiyeti (KTC) 36,
42, 43, 78, 79, 152-157, 160, 161-
163, 165, 166, 169, 175-178, 180,
181, 184-187, 189, 190, 196-203,
206-212, 214, 218, 220-223, 235-
238
Kürdistan Teavün ve Terakki Cemiyeti
(KTTC) 42, 146-149, 152, 154,
176, 223
Kürdistan ü Sengistan 70
Kürt emirlikleri 42, 86, 90, 95, 98, 99,
105, 107-111, 113, 123, 126, 137,
143, 144, 157, 220
Kürt Hevi Talebe Cemiyeti 149, 150
Kürt hükümetleri 107, 111

Kürt İstiklal (Azadi) Cemiyeti 210
 Kürt işçi sınıfı 169
 Kürt işçiler 149, 165
 Kürt Kadınları Teali Cemiyeti 157, 203
 Kürt Neşri Maarif Cemiyeti 206
 Kürt sancakları 105-108, 112, 125
 Kürt Tamim-i Maarif ve Neşriyat Cemiyeti 156
 Kürt Teavün ve Terakki Gazetesi 149, 206
 Kürt Teşkilat-ı İçtimaiye Cemiyeti 177

 Lozan Antlaşması 169
 Lur (Lor) 59
 Luristan 59, 60, 76, 80, 98, 218
 Lurlar 59, 60, 67, 77, 83, 218

 Madig 55
 Mahmud II 31, 124, 138
 Mahmud Paşa 120
 Mahmud Şevket Paşa 200
 Malatya 59
 Malmisanij 134, 176, 186, 189, 210, 237
 Mamuretülaziz 76, 118-120
 Manz, Beatrice F. 89
 Maraş 59
 Mardin 109, 116, 119
 Mardin, Şerif 204, 207
 Mayyafarikin (Silvan) 91, 111
 Mazzini, Giuseppe 19
 Meclis-i Âyan 164, 199, 219
 Meclis-i Vükela 148, 173, 234
 Mehmed Ali Paşa (Kavalalı) 203
 Mehmed Paşa 114, 134
 Mehmet Ali Bedirhan 153, 186, 213
 Mehmet Emin Ali Efendi 153
 Mehmet Emin Bedirhan bkz. Emin Ali Bedirhan 173
 Mehmet Şerif Paşa 198, 199
 Mehmet Şükrü Sekban (doktor) 153
 Melle Edwige Pairani 203
 Mervaniler 91
 Mesudi 56, 63, 239
 Meşrutiyet, İkinci 42, 130, 144, 145, 172
 Mıçıgerd 105, 107

Mihraniye 111
 Mikdat Midhat Bedirhan 73, 186, 213
 Milletler Cemiyeti 168
 Minorsky, Vladimir 53, 56, 92
 Misak-ı Milli 15, 16, 180
 Mithad Bey 148
 Moğol istilası 92, 93
 Mondros Ateşkes Antlaşması 152, 212
 monolojik süreç 25, 38, 58
 Muhammed Abduh 207
 Muhammed Han Ustaclu 94
 Muhammed Hurşid 59
 Mukri 96
 Murad III 61
 Murad IV 98, 112
 Murat Remzi Bedirhan 185, 213
 Mustafa Efendi (Hafız) 187
 Mustafa Kemal, Atatürk 16, 171, 182, 190, 225, 226, 236
 Mustafa Paşa (Alemdar) 31
 Mustafa Paşa 120
 Musul 16, 56, 59, 70, 76, 79, 109, 114, 117, 134, 164
 Muş 98, 116, 119, 123
 Müküs 205
 Müstavfi, Kazvin'li Hamdullah 57, 58, 239

 Nakşibendi 32, 136-138, 142, 144, 157, 160-162, 171, 194-198, 205, 213, 214, 219, 221-223, 227
 Nasturiler 83, 122, 139, 140, 143, 147, 218
 Necmettin Hüseyin 153
 Nikitin, Basile 53
 Noel (Binbaşı) 168, 182, 190
 Nurcu Hareketi 153, 207
 Nuri Dersimi 150, 151, 227, 235
 Nusaybin 111
 Nutuk 182, 190, 236

 Orhun Yazıtları 54
 Osman Bedirhan 188
 Osmanlı-Rus Savaşı (1768-74) 31
 Osmanlı-Rus Savaşı (1877-78) 138, 188
 Öcalan, Abdullah 228

ön-milliyetçilik 33-35, 43, 127-129,
131, 146, 149
Özal, Turgut 196
Özal, Yusuf Bozkurt 196

Palu 95
Palu 111
Paris Barış Konferansı 79, 166, 201,
202, 204
Paris Kürt Enstitüsü 184
Pertek 105, 107, 111
Pir Hüseyin 105, 106
Pişdadi hanedanı 49
PKK 228
Prens Sabahattin 202
primordiyalist 18, 20, 24, 44, 87, 90

Ragıp Paşa 120
Rauf Bey (Orbay) 226
Renan, Ernest 22
Reşit Ağa 153
Rıdvan Paşa 173, 176
Rıfat (Mevlânâzade) 155, 156, 203,
213, 235
Rohani 183
Roja Nu 183, 184
Rum (Pontus) 67, 70, 225, 229
Rumbold Sir H. 180, 181
Ruşen (Rewşen) Bedirhan 183, 184
Rüstem Bey (Hacı) 105
Ryan, Mr. 166-168, 170, 181

Safeviler 61, 62, 64, 68, 69, 92, 93, 94,
96-98, 102, 104, 112, 121, 126
Safrastian, Arshak 54, 142
Sağman 111
Said Halim Paşa 203
Said Nursi 153, 195, 204-208, 213
Said-i Kürdi bkz. Said Nursi 204
Sakaman 106, 107
Sasaniler 55, 126
Sasun 95
Saymarah 55
Selahaddin Eyyubi 91
Selçuklular, Büyük 57
Selim I (Yavuz) 93-96, 103, 105
Sencer (Sultan) 57

Sened-i İttifak 31
Sevgen, Nazmi 104, 134, 135, 176
Sevr Anlaşması 166, 168, 169
Sımak 59
Sincar 109-111
Sincar tepeleri 78
Sinna 78
Sivas 96
Sivas Kongresi 16, 226
Siverek 109, 111
Siverekli Hilmi 154
Smith, Anthony 20, 21, 27
Suny, Ronald G. 21, 22
Süleyman I 96, 98, 103-105, 109-111
Süleyman Şah Abuh 57
Süleymaniye 78, 199
Süreyya Bedirhan 173, 181, 187

Şah İsmail 61, 92-94, 96, 105, 121
Şefik Efendi (Şeyh, Arvasi) 153, 194-
198, 213, 221, 237
Şehrızor 70, 96, 98, 109
Şekak aşireti 140
Şemdinan Ailesi (Şemdinanlar,
Şemdinaniler) 130, 136-138, 144,
146, 153, 157, 161, 163, 172, 177-
179, 195, 205, 214
Şemseddin III 98
Şemseddin Sami 75-77, 239
Şerefhan Bitlisi 49, 58, 59, 61, 97,
122, 123
Şerefhan IV 97, 98
Şerefhan V 98
Şerif Paşa bkz. Mehmet Şerif Paşa 78-
80, 198-204, 219, 235
Şeyh Said 136, 227, 236
Şeyh Said İsyanı 171, 191, 193, 198,
210, 222, 227
Şirvan 61
Şura-yı Devlet 164, 199, 219
Şükrü Babanzade 153

Tahmasp I (Şah) 61, 96, 98
Tapper, Richard 85, 88-90, 121, 123
Tebriz 94, 95
Tekin, Talat 54
Tel Afsar 78

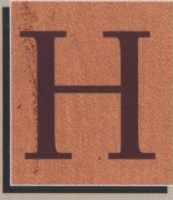
Tercil 111
Teşkilat-ı İctimaiye Cemiyeti 157, 177
Teşkilat-ı Mahsusa 206
Tevfik Paşa 200, 201
Thomson, Ronald 141
Timur 92, 204
Trotter, Henry 140, 142, 143
Tunaya, Tanık Zafer 146, 148, 153,
206
Türkiye Büyük Millet Meclisi 16, 226
Ubeydullah (Şeyh, Seyyid,
Şemdinanlı) 136, 138-144, 158,
161, 162, 166, 178, 195, 221, 222
Ulema Paşa 97, 98
Urfa 79, 109
Urmiye Gölü 76
Uyan, Abdülîatif 195
Uzun Hasan 93, 109, 121
Van 70, 79, 80, 109, 111-113, 116,
119, 139, 143, 148, 194, 205, 210

Van Gölü 52, 76, 79, 115, 204, 226
Vezirkale 78
Vilayet-i Kürdistan 110

Webb, Richard 80, 167
Wilson prensipleri 78, 156, 192, 223
Wilson, Woodrow 152, 156

Yahudiler 56
Yakubiler 55, 122
yapısalcılar 18, 21, 23
Yezidiler 132, 185
Yunan 17, 24, 50, 52, 180, 181

Zagros Dağları 56, 98
Zaloğlu Rüstem 63
Zazaca 59, 72, 77
Zazalar 67, 71, 72, 83, 218, 219
Zinar Silopi bkz. Kadri Cemil 145,
152, 155, 177, 178, 183, 190, 191,
194, 199, 235
Ziven 78

akan Özoğlu *Osmanlı'da Kürt Milliyetçiliği: Kimlik, Evrim, Sadakat*'te coğrafi, kronolojik ve metodolojik bir yaklaşımla Osmanlı'nın son dönemiyle Cumhuriyet'in ilk dönemi boyunca Kürt milliyetçiliğini inceliyor. Ağırlıklı olarak Kürt milliyetçiliğinin toplumsal ve siyasi tarihi, Kürt kimliği ve Osmanlı Devleti'nin Kürdistan'daki idari politikalarına odaklanıyor. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Kürt âyanın rolüne ve imparatorluk devletinin âyanla kurduğu ilişkiye Kürt milliyetçiliğinin doğuşundaki etkileri üzerinden yoğunlaşırken, Kürtlerin 19. yüzyıl boyunca yürüttükleri entelektüel faaliyetlere de toplumsal ve siyasi tarih bağlamında göndermeler yapıyor. Kürt milliyetçiliğini temsilen Kürdistan Teali Cemiyeti (KTC) de kitapta inceleniyor. Daha evvel kurulmuş benzer örgütlerden farklı olarak iyi örgütlenmiş bu cemiyet, türdeş bir Kürt kimliğinin yaratılmasıyla ve bunun ideolojisinin yayılmasıyla aktif olarak uğraşmıştı. Sosyal bileşimi heterojen bir yapıya sahip bu cemiyet, Kürt entelektüel ve milliyetçi sınıfını temsil etme iddiasındaki önde gelen farklı ailelerden oluşuyordu. Birinci Dünya Savaşı ertesinde, anılan Kürt siyasal sınıfının önde gelenleri, yıkılan rejimle bağlarını gözden geçirip, kurulmakta olan rejimin taleplerine verilecek cevapları da biçimlendirdiler.

Osmanlı'da Kürt Milliyetçiliği, 19. yüzyılın sonunda tüm dünyayı ve imparatorluk coğrafyasını etkisi altına alan milliyetçiliğin Ortadoğu'nun en önemli bileşenlerinden birini, Kürt kimliğini, nasıl biçimlendirdiğini imparatorluk, âyan, aileler/aşiretler, kişiler ve sosyal-siyasal değişim üzerinden tartışıyor. ■

